

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

DOKTORANDUSZ HALLGATÓK I. KONFERENCIÁJA
2012. május 9.

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

Konferenciák, műhelybeszélgetések

VII.

DOKTORANDUSZ HALLGATÓK I. KONFERENCIÁJA

2012. május 9.

Sorozatszerkesztő:

Romsics Ignác

A sorozat eddig megjelent kötetei:

Ballabás Dániel (Szerk.): Trianon 90 év távolából (2011.)

Ballabás Dániel (Szerk.): Országgyűlések – országos gyűlések (2011.)

Ballabás Dániel (Szerk.): Rendszerváltás – történeti távlatból (2012.)

Ballabás Dániel (Szerk.): Tradíció és innováció a 20. századi magyar paraszti
gazdálkodásban (2012.)

Ballabás Dániel (Szerk.): Kultusz és propaganda (2012.)

Ballabás Dániel – Borbély Zoltán (Szerk.): Tanulmányok
Erdély fejedelemség-kori történetéből (2012.)

DOKTORANDUSZ HALLGATÓK I. KONFERENCIÁJA

2012. május 9.

Szerkesztette:

Ballabás Dániel

Líceum Kiadó
Eger, 2013

ISBN 978-615-5250-19-4

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné

Megjelent: 2013-ban

Készítette: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

Tartalom

Szabó Viktor: Az értelmiség szerepvállalása a Magyarországi Tanácsköztársaság propagandájában	7
Turbucz Dávid: Tizenöt éve a nemzet élén: 1934. november 16. Horthy Miklós vezérkultusza Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején	19
Hegedűs István: Feudális eredetű maradvány vagy a modern világgazdaság része?	35
Nagy Péter: Migráció és társadalmi mobilitás Ózd környékén 1845 és 1945 között	59
Schweitzer András: Öt emigráns ötletel – Edvard Beneš, Eckhardt Tibor, Habsburg Ottó, Milan Hodža és Władysław Sikorski konföderációs terve a második világháború idején	75
Szegő Iván: Miklós Hruscsov és a finnek – területi helyett „gazdasági” revízió	91

AZ ÉRTELMISÉG SZEREPVÁLLALÁSA A MAGYARORSZÁGI TANÁCSKÖZTÁRSASÁG PROPAGANDÁJÁBAN

SZABÓ VIKTOR

Minden tevékenység sikeressége nagyban függ attól, hogy az azt művelők mennyire alkalmasak, mennyire rátermettek az adott feladatra, és – nem utolsósorban – mennyire elhivatottak a kitűzött célok elérésében. Fokozottan igaz ez a megállapítás a propaganda-tevékenység esetében. Ezért, úgy gondolom, érdemes vizsgálat alá venni azt a kérdést, hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság propagandájában kik, és milyen módon vettek részt, illetve milyen motivációk alapján vállaltak szerepet ebben a tevékenységben.

Az első tisztázandó probléma, mely talán már rögtön eme írás címének elolvasásakor felmerülhet, hogy a propaganda kapcsán miért éppen az értelmiség és miért nem a munkásság szerepét vesszük górcső alá.

Egyrészt azért, mert a propaganda „csinálói” nem elsősorban a munkásság soraiból kerültek ki, hanem az értelmiség tagjaiból. A munkásság vagy – marxista terminológiával élve – a munkásosztály a Tanácsköztársaság propagandájában éppenséggel az elsődleges célcsoport jelentették, akiket éppen a propaganda segítségével kellett meggyőzni és a Tanácsköztársaság mellé állítani, a „nagy cél”: az új kommunista társadalmi rend felépítésének elérése érdekében. Tehát ők jelentették azt a tömeget, akik felé a propaganda irányult.¹

¹ Talán érdemes néhány szóban kifejtenuk, hogy miért kellett egyáltalán a munkásosztály hatalmát hirdető proletárdiktatúra támogatásáról meggyőzni magukat a munkásokat. Ehhez azt kell megvizsgálunk, hogy mi történt 1919. március 21-én este. Pontosabban inkább arról kell beszélnünk, hogy mi nem történt, mi nem volt ezen a napon. Nem volt emberáradat, nem volt több ezres tömeg az utcákon, akik hangosan követelték volna a Tanácsköztársaság kikiáltását, és nem volt semmiféle fegyveres harc vagy összecsapás. Nem történt más, mint a két munkáspárt politikai megegyezése. (Persze ne legyünk igazságtalanok, valóban volt egy – talán néhány száz fős – csoport, akik az utcán ünnepelték a Tanácsköztársaságot.) Tehát a munkásságot éppen olyan meglepetésként érte a „proletárok államának” létrejötte – és annak körülményei –, mint például az arisztokráciát. Azt se feledjük, hogy a munkások döntő többsége ekkor még mindig a szociáldemokratákat támogatta, akik az ezt megelőző időszakban kifejezetten ellenségesen viszonyultak a kommunistákhoz (és ez fordítva is igaz volt). Ennek következtében a munkásság jelentős része becsapottnak érezhette magát, és nehezen akarta megérteni, hogy az egykori ellenségek hogyan lettek egyik napról a másikra barátok. Eme okok miatt volt szükség a munkásság támogatásának megnyerésére irányuló intenzív propagandára.

Másrészt maguk a Tanácsköztársaság vezetői is jellemző módon az értelmiség köréből kerültek ki, és úgy gondolták, hogy ez az a társadalmi réteg, amely műveltsége, képzettsége és felkészültsége révén alkalmas erre a feladatra.

Harmadrészt maga a propaganda művelése is egy erőteljes szellemi tevékenység (hiszen mások meggyőzéséről van szó), mely – mondhatnánk – szinte törvényszerűen az egyébként is szellemi munkát végző értelmiségi réteget teszi leginkább alkalmassá erre a feladatra.

Ez persze nem jelenti azt, hogy csak és kizárólag az értelmiség vett részt a Tanácsköztársaság propaganda-tevékenységében, de döntő szerepük kétségtelen.

Nyilván az értelmiség kifejezés egy elég tág gyűjtőfogalmat jelent, ezért érdemes tisztázni, hogy jelen esetben ennek a társadalmi csoportnak mely rétege volt az, amely legaktívabban vett részt ebben a propaganda-tevékenységben.

Először kezdeném azzal a réteggel, amelyet a legkevésbé sikerült megnyernie a Tanácsköztársaságnak: ez a falusi értelmiség. Elsősorban a gazdatisztek, papok, jegyzők tartoznak ide. A falusi tanítók esetében kissé árnyaltabb a kép. Ők fogékonyabbak voltak az új szellemi áramlatok iránt, ezért a falusi értelmiség többi csoportjához képest nagyobb arányban támogatták a Tanácsköztársaságot. Összességében azonban a falusi értelmiség inkább passzívan – vagy éppen ellenségesen – viselkedett a kommünnel szemben. Annak ellenére mondhatjuk ezt, hogy a tanácskormány tagjai mindvégig kiemelt feladatnak tekintették a vidék megnyerését, és ennek érdekében a propagandát is bevetették. A falusi emberek megnyerésének leggyakoribb módszere az élőlészavas meggyőzés volt, vagyis agitátorok kiküldése a kommunista eszmék és a tanácskormány intézkedéseinek a népszerűsítésére. Ennek hatékonysága azonban nagyon változó volt, hiszen sok esetben nem éppen a legalkalmasabb embereket küldték vidékre, és tevékenységük a szimpátia helyett inkább ellenérzéseket váltott ki.² A másik módszer, me-

A Tanácsköztársaság létrejöttének körülményeiről talán a legjellemzőbb képet Sinkó Ervin festi le személyes élményein alapuló történelmi regényében, mikor egyik kommunista érzelmű szereplője, március 21-én este az utcán állva, a következő szavakkal summázza az eseményeket: „Itt valami félreértésnek kell lenni.” *Sinkó Ervin*: Optimisták. Magvető Kiadó, Bp. 1965. 598.

A munkásság Tanácsköztársaság előtti helyzetét elemezve egy 1919. december 21-ei interjúban Kun Béla is kénytelen volt elismerni, hogy a munkásság többsége nem a kommunistákat támogatta: „Tény, hogy a magyar munkásságnak csak egy kis része volt bolsevik. Ilyen értelemben véve – korai volt a forradalom.” Hasonló tartalmú kijelentést tesz Forradalomról forradalomra című tanulmányában is: „A kommunisták pártjának a forradalom november–márciusi szakaszában végzett munkája minden eredményessége ellenére sem bírta a proletariátus elég széles rétegeinek forradalmi öntudatát elegendő mértékben kimélyíteni. Nagy volt az ellenállás főleg magában a munkásmozgalomban is a forradalmi irányzattal szemben.” Közli: *Kun Béla*: A Magyar Tanácsköztársaságról – Válogatott beszédek és írások. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1958. 306., 336.

² A probléma a tanácskormány vezetőihez is eljutott. Erről tanúskodnak Kun Béla 1919. május 24-én a Budapesti Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanács ülésén elmondott beszédének egyes részletei is: „Ami a forradalom első napjaiban és az első, magyarán mondvá rumliban történt, amidőn nemigen volt idő a személyek megválogatására, amikor azt vettük, aki először jött, akinek gyorsabb lába volt – azt megszűntettük”, valamint „olyanok mennek elvtársaink sorából

lyet szívesen alkalmaztak a különféle tanfolyamok szervezése. Ez tulajdonképpen csak közvetett propagandát jelentett, hiszen például egy mezőgazdasági szaktanfolyam, vagy egy analfabéta tanfolyam célja nem az ideológiai meggyőzés. Ám a propagandában ezekre lehetett hivatkozni, lehetett hangoztatni, hogy a Tanácsköztársaság mindent megtesz, hogy a parasztságot megismertesse a legkorszerűbb mezőgazdasági módszerekkel; vagy a Tanácsköztársaság harcol az írástudatlanság felszámolásáért.³ Azonban a falusi értelmiséget még ezekbe az – egyébként valóban társadalmi érdekeket szolgáló – akciókba is csak nehezen lehetett bevonni. Így talán nem véletlen, hogy a Köznevelési Népbiztosság rendeleti úton kötelezte a tanítókat – amely réteg pedig a legaktívabb volt – az analfabéta tanfolyamokon való oktatói tevékenységre.⁴ Tehát ennek a csoportnak a tagjai jellemző módon inkább kényszerű végrehajtói, vagy éppen elszennvedői⁵ voltak a tanácskormány rendelkezéseinek.

Sokkal aktívabb volt a városi értelmiségi réteg. Nyilván itt is elsősorban azokra a városokra igaz ez a megállapítás, amelyek jelentősebb iparral rendelkeztek, és az elsődleges célcsoport, a munkásság számaránya viszonylag nagy volt (pl.: Győr, Salgótarján, Miskolc), míg például a mezővárosok értelmiségére ez kevésbé mondható el.

A legjelentősebb szerepet kétségtelenül a főváros, Budapest értelmisége játszotta a Tanácsköztársaság propagandájában. Ez annak volt köszönhető, hogy – már akkor is – ez a város volt Magyarország szíve: gazdasági, közlekedési, közigazgatási és kulturális központ is egyben. Itt gyűlt össze az értelmiség színe-java, és itt volt jelen a legnagyobb tömegben a munkásság. Végül, de nem utolsó

vidékre, akik nem diktátorok, hanem instruktorok lesznek, akik tanítanak, nevelnek, agítálnak, felvilágosítanak, lelkesítenek.” Közli: *Kun B.: A Magyar Tanácsköztársaságról* i. m. 205.

A problémát azonban nem sikerült megoldani, hiszen Kunnál később, az országos pártgyűlésen tartott előadói beszédében is felmerül ez a kérdés: „Ma, őszintén szólva, frázis a mezőgazdasági és ipari proletariátus testvéri szövetsége. Ennek oka, többek között, a rossz agitáció, a helytelen módszerek alkalmazása.” *Vörös Újság*, 1919. jún. 13.

³ Néhány példa: Analfabéta-oktatás. *Világ*, 1919. ápr. 17.; Az analfabéták oktatása. *Az Ifjú Proletár*, 1919. ápr. 20.; Analfabéta-tanfolyamok. *Vörös Újság*, 1919. máj. 18.; Felvilágosító munka vidéken. *A Munka*, 1919. jún. 25.

⁴ A köznevelési népbiztóságnak 1919. évi 94/299. sz. rendelete a felnőtt analfabéták oktatása tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, 1919. jún. 5.

⁵ A tanácskormány a tanítók és tanárok részére egy „az illetők társadalmi felfogására és ismereteire” kiterjedő vizsgát írt elő. A Forradalmi Kormányzótanács XXIV. sz. rendelete a nevelési és oktatási intézetek köztulajdonba vételéről. *Tanácsköztársaság*, 1919. ápr. 1.

A vizsga anyagáról a Köznevelési Népbiztosság rendelkezett. Ennek alapelve a következő volt: „E rendelkezés következtében, és mert a tanító-alkalmazottaknak feladata nemcsak a jövő nemzedéket, hanem a felnőtteket is a kommunista társadalom megértésére és szolgálatára nevelni, a Köznevelési Népbiztosság szabályként megállapítja, hogy minden tanító-alkalmazottnak ismernie kell az eddigi kapitalista társadalom lényegének és fejlődésének kérdéseit, és át kell értenie a kommunista társadalom szerkezetét, feladatait és elveit.” A Köznevelési Népbiztosság 45. K. N. sz. rendelete. *Tanácsköztársaság*, 1919. jún. 19.

sorban Budapest volt benne leginkább az európai szellemi vérkeringésben, tehát a különböző új progresszív szellemi irányzatok, eszmék is elsősorban a főváros értelmiségére gyakoroltak hatást. Ennek következtében elsősorban az úgynevezett modern, haladó szellemiségű értelmiségi réteg volt a legtevékenyebb a Tanácsköztársaság propagandájában.

Más szempontból megközelítve a kérdést, azt is megállapíthatjuk, hogy az értelmiségnek leginkább az úgynevezett szellemi szabadfoglalkozású (jogász, író, újságíró, művész stb.) rétege vett részt legaktívabban a propaganda-tevékenységben.

A következő megvizsgálandó kérdés, hogy milyen módon vett részt az értelmiség a propagandában.

Az egyik ilyen terület a szervező tevékenység volt. A propagandaszervezetek vezetői és vezető beosztású tagjai – kevés kivételtől eltekintve – az értelmiség soraiból kerültek ki. Ennek szemléltetésére röviden tekintsük át, hogy kik is voltak ezek a személyek.

A külső propaganda legfőbb szerve a Szocializmus Nemzetközi Propagandája volt. Ez kezdetben a Külügyi Népbiztosság egyik osztályaként működött, majd önálló szervezetté vált, de – ha lehet hinni a beszámolóknak – mindvégig a népbiztosság, illetve személyesen Kun Béla ellenőrzése alatt állott.⁶ Az intézményt Pór Ernő irányította. Kun egyébként eredeti foglalkozására nézve újságíró volt, míg Pór a világháború előtt magántisztviselőként dolgozott. Kulcsfigurája volt még a külső propagandának dr. Bettelheim Ernő ügyvéd, aki az Ausztriába irányuló kommunista propaganda szervezője volt.⁷

A belső propaganda legfőbb szerve tulajdonképpen maga a Közoktatásügyi Népbiztosság volt. A népbiztosi posztot a Tanácsköztársaság ideje alatt többen is betöltötték: Kunfi Zsigmond tanár, újságíró; dr. Lukács György filozófus, író; dr. Szabados Sándor jogász, újságíró; Szamuely Tibor újságíró; Pogány József újságíró. A Közoktatásügyi Népbiztosságon belül működött a speciálisan propagandafeladatokat ellátó Szocializmus Állami Propagandája⁸ elnevezésű csoport. Ennek vezető beosztású tisztségviselői a következő személyek voltak.

Csoportvezető:

dr. Szabados Sándor jogász, újságíró.

⁶ Balogh József: A propaganda. In: A bolsevizmus Magyarországon. Szerk.: Gratz Gusztáv. Franklin Társulat, Bp. 1921. 49.

⁷ Uo. 51.

⁸ A Szocializmus Állami Propagandája jelen munkában ismertetésre kerülő szervezeti felépítéséről, személyi állományáról, valamint az ebben bekövetkező változásokról, a Tanácsköztársaság Történeti Adatait Gyűjtő Országos Bizottság (röviden TAGYOB) jelentései, anyagai szolgáltattak alapot. Magyar Országos Levéltár K 46-605.f.-II/5.-TAGYOB

Osztályvezetők:

1. Tudományos és Népszerű Propagandaosztály
dr. Varjas Sándor filozófus, tanár;
2. Továbbképző tanfolyamok osztálya
Bresztovszky Ede író, újságíró;
3. Ifjómunkás propagandaosztály
Boros F. László újságíró, majd Rothbart Irma orvostanhallgató;
4. Hadsereg-propagandaosztály
Augenfeld Miksa nyomdász;
5. A „Munka” című nyomtatott lap szerkesztősége és kiadóhivatala
Békessy Imre újságíró

(Kezdetben a propagandaosztályok közé tartozott a Munkásfőiskolai osztály dr. Fogarasi Béla filozófus, tanár vezetésével, ám ez később átkerült a Közoktatásügyi Népbiztosság Főiskolai oktatás csoportjához.)

Ha végignézzük a fentiekben említett tizenöt személy foglalkozását, akkor megállapíthatjuk, hogy közülük egyetlen olyan van, akit a munkásság közé sorolhatunk a többi mind az értelmiség köréhez tartozik. Tehát a Tanácsköztársaság alatt a propaganda legfőbb szervezését és irányítását végző szervezeteinek élén egyetlen kivételtől eltekintve az értelmiséghez tartozó személyek álltak.

Az agitációs tevékenységben is fontos szerepet játszottak az értelmiség bizonyos csoportjai. A szóbeli meggyőzés tekintetében meglehetősen nehéz pontos képet kapni arról, hogy kik is vettek részt ebben a munkában. Elsősorban a fennmaradt beszédek, tudósítások, újsághírek esetleg visszaemlékezések alapján lehet információhoz jutni, de ezekből is többnyire csak az ismertebb személyek, vagy pártfunkcionáriusok tevékenységéről kaphatunk teljesebb képet, lévén az ő megnyilvánulásaik voltak igazán hírértékűek. De például arra vonatkozóan, hogy a vidékre irányuló szóbeli agitációs tevékenységben pontosan kik vettek részt csak nagyon kevés információval rendelkezünk. Ez több okra vezethető vissza. Egyrészt az agitátorok alkalmazása eléggé ad hoc jelleggel, különösebb válogatás nélkül történt, melynek következtében a propagandacsoport – mai ismereteink szerint – pontos nyilvántartással nem rendelkezett ezekről a személyekről és a tevékenységükről.⁹ Másrészt a fennmaradt iratok egy jelentős része a későbbiekben megsemmisült.

A tárgyasult formában megjelenő agitációs „termékek” (pl.: nyomtatott kiadványok, képzőművészeti alkotások) esetében könnyebb helyzetben vagyunk, hiszen a legtöbb esetben be lehet azonosítani az adott kiadvány szerzőjét. Talán

⁹ Ezt látszik alátámasztani, hogy a problémát már a Tanácsköztársaság alatt felismerték és születek kezdeményezések ennek megszüntetésére, főként Varjas Sándor a Tudományos és Népszerű propaganda-osztály vezetője részéről. Ő például többek között javasolta, hogy az agitátorokat és tevékenységüket központilag ellenőrizték és „agitátornak csak tanfolyamban levizsgázottakat” küldjenek ki. Idézi: *Balogh J.: A propaganda i. m. 66.*

túlzás nélkül mondhatjuk, hogy ez a terület volt az, amely igazán testreszabott feladatot jelentett bizonyos értelmiségi rétegeknek. A korszak művészeinek, íróinak, költőinek, publicistáinak egy jelentős része hallatott magáról és közülük sokaknak a Tanácsköztársaságot támogató művek kerültek ki a kezük alól. Ez a támogatás persze meglehetősen széles spektrumon mozgott a csupán jóindulatú szimpátia kifejezésétől egészen a közvetlen politikai agitációban való részvételig. Erről részletesebben a későbbiekben még lesz szó.

Amikor arra teszünk kísérletet, hogy bizonyos személyek cselekedeteinek motivációját felderítsük és ebből egy általános következtetést levonjunk, mindig ingoványos talajra lépünk. Hiszen ahány ember annyiféle társadalmi-, családi háttér, annyiféle személyiségvonás, annyiféle személyes történet – mondhatnánk – annyiféle motiváció. Mégis, ahhoz, hogy át tudjuk tekinteni ezt a kérdést muszáj valamilyen módon kategóriákba sorolni ezeket a személyeket. Ez azonban nem könnyű feladat, sőt a Tanácsköztársaság propagandájával kapcsolatos kutatásaim során ez jelentette/jelenti a legnagyobb kihívást.

A kategorizálás nehézségeit két személy esetén keresztül szeretném bemutatni. Az egyik Horváth Jenő zenész, dalszerző, aki egy erdélyi muzsikussal cigánycsalád hatodik gyermekeként szó szerint a nyomorba született. Szinte egész életében semmije sem volt csak a kiemelkedő zenei tehetsége (nyolc évesen már primásként rendszeresen fellépett közönség előtt is). A kommunizmussal Budapesten, 1919 elején a kommunista propagandán keresztül találkozott, és ennek hatására vált aztán a Tanácsköztársaság alatt maga is kommunista propagandistává. Úgy gondolom, hogy az ő esetében fontos szerepet játszott a szinte elviselhetetlen szegénység személyes átélése. A kommunizmusban látta azt az eszmét, amely megszüntetheti azokat a kiáltó társadalmi igazságtalanságokat, melyeket neki és családjának meg kellett tapasztalnia. Önként vett részt több vidéki hadseregtoborzó körúton, sőt toborzódalt is írt a Tanácsköztársaság számára. Majd 1919. augusztus 1-jén a Szolnok környéki harcokban fegyverrel a kezében esett el.¹⁰

A másik személy Lukács György filozófus. Lukács egy gazdag bankárcsalád gyermekeként látta meg a napvilágot. Jogi diplomát szerzett, majd filozófiai tanulmányokat végzett. A marxi filozófián keresztül jutott el a kommunista eszmékhez. A kapitalizmus válságát látva jutott arra a következtetésre, hogy a kommunizmus megvalósítása oldhatja meg az emberi társadalmak problémáit. Úgy gondolom, hogy az ő esetében az egyik mozgatórugó éppen az volt, hogy részesévé válhasson az elmélet gyakorlatba való átültetésének, talán épp a marxi felfogást követve, mely szerint a „filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték; a feladat az, hogy megváltoztassuk”.¹¹ A Tanácsköztársaság alatt

¹⁰ Horváth Jenő Tanácsköztársaság alatti tevékenységéről: *Szekeres Géza*: Egy elfeledett forradalmár. Szolnok 1989. 11–16., 26–32.

¹¹ *Karl Marx*: Tézisek Feuerbachról. In: *Filozófiai szöveggyűjtemény*. Összeállította: Dörömbözi János. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 2002. 184.

vezető tisztségeket betöltve aktívan részt vett a propaganda szervezésében, sőt írásaiban, előadásaiban maga is mindvégig a kommunizmus mellett agitált.¹²

Két teljesen különböző személy, két különböző társadalmi és családi háttér, két eltérő életút. Mégis mindkettőjüket ugyanabba a kategóriába tartozónak vélem. A kérdés, mi a közös pont, a „közös nevező”, mely alapján egymás mellé tehetjük ezt a két embert.

Röviden szeretném ismertetni, hogy milyen szempontok alapján próbáltam/próbálok meghatározni a propagandában részt vett személyek motivációit, melyek azok a tényezők, amik alapul szolgáltak az egyes kategóriák meghatározásánál. Az elsődleges szempont az adott személy Tanácsköztársaság alatti megnyilvánulásai, a végzett tevékenysége, annak aktivitása, illetve hogy ez a kommün mely időszakára esett. Ehhez forrásként a korabeli újságokat, kiadványokat, propaganda-anyagokat, illetve az esetleges felelősségre vonással kapcsolatos dokumentumokat használtam fel. Másodlagos szempont, hogy az adott személy hogyan határozta meg saját motivációit, illetve, hogy a kortársak hogyan vélekedtek róla. Ehhez elsősorban a rendelkezésre álló naplókat, visszaemlékezéseket, önéletrajzi jellegű műveket tanulmányoztam át. Végezetül az egyes személyekről szóló életrajzi jellegű szakmunkák, illetve egyéb kapcsolódó szakirodalmak áttekintése adott támpontot a kérdés tisztázásához.

Sokszor természetesen nehéz pontos képet kapnunk, hiszen előfordul, hogy maga az érintett is – az éppen aktuális élethelyzetéből, illetve politikai helyzetéből fakadóan – egy későbbi időpontból visszatekintve másként látja/láttatja saját 1919-es szerepét. A kortársakra a személyes szimpátiák, vagy éppen személyes sérelmek is hatással lehetnek egy-egy személy megítélésénél. A szakirodalmak szerzőinek objektivitását pedig, az adott személyre vagy személyekre vonatkozóan, az éppen fennálló hatalom hivatalos álláspontja is befolyásolhatta.

Az egyes személyek besorolásánál csak az előéletüket és 1919-es szereplésüket vizsgáltam, tehát azt igyekeztem figyelmen kívül hagyni, hogy a Tanácsköztársaságot követően esetlegesen hogyan módosultak a politikai nézeteik, hiszen az a későbbi események egyfajta visszavetítése lenne 1919-re. (Persze a későbbi események sem hagyhatók teljesen figyelmen kívül, amennyiben – vizsgálva a fentebb kifejtett tényezőkre – azok hatással lehetnek egy személy 1919-es szerepének megítélésére.) A kategóriák meghatározásánál alapvetően megpróbáltam különbséget tenni a baloldali elkötelezettség és a kommunista elkötelezettség között is. Az utóbbi nyilván egy szélsőségesebb eszmévilágot jelent. Az alábbi kategóriákban csak azok a személyek szerepelnek, akik bizonyíthatóan valamilyen formában részeseivé váltak a Tanácsköztársaság propa-

¹² Lukács György tevékenysége meglehetősen aktív volt a Tanácsköztársaság alatt, mely sok tekintetben kapcsolódott a propagandához is. Erről nagyon jó áttekintést ad a Lukács 1918–1919-ben megjelent cikkei, tanulmányait összegyűjtő forráskiadvány. *Lukács György: Forradalomban – Cikk, Tanulmányok 1918–1919.* Szerk.: Mesterházi Miklós. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1987.

ganda-tevékenységének. (Tehát például nem elegendő feltétel, hogy valaki tagja volt a Kommunisták Magyarországi Pártjának, és/vagy vezető pozíciót töltött be a kommün alatt, ha nincs arra vonatkozóan adat, hogy aktívan részt vett a Tanácsköztársaság propagandájában.)

A kategóriákat igyekeztem úgy meghatározni, hogy minél nagyobb számú személyt be lehessen sorolni. Ezen belül természetesen – mint korábban Horváth Jenő és Lukács György példáján keresztül bemutattam – az egyes szereplők személyes motivációi meglehetősen nagy eltéréseket mutathatnak, ezért kerestem olyan pontokat, amelyek mentén a kategorizálást meg lehetett valósítani. Nem állítom, hogy tökéletes ez a csoportosítás (hiszen vannak olyan személyek, akiknek nem egyértelmű a besorolása, vagy olyanok, akiket nem is lehet ebbe a rendszerbe besorolni), de talán arra alkalmas lehet, hogy jelentősen megkönnyítse a probléma értelmezését. A lista korántsem teljes, a kutatás előrehaladásával folyamatosan bővülni fog, illetve egyes személyek besorolása esetében a módosítás lehetőségét sem zárom ki.

Tehát a fentiek alapján három nagy kategóriát határoztam meg melyekkel megkíséreltem összefoglalni a Tanácsköztársaság propagandájában részt vett személyek mozgatórugóit.

1. kategória: Hit, meggyőződés, elkötelezettség

Ebbe a csoportba azokat soroltam, akik valóban ideológiai meggyőződésből vettek részt a propaganda-tevékenységben. A legfőbb motivációjuk a kommunista eszmékben és a kommunizmus igazságában való őszinte (egyes esetekben már-már fanatikus) hit és annak megvalósítása iránti elkötelezettség volt. Az ebbe a csoportba tartozó személyek szinte mindegyike az utolsó pillanatig kitarított a Tanácsköztársaság mellett, és ha (mint a többség tette) nem menekültek el, akkor ők voltak a leginkább kiteve a felelősségre vonásnak. A felelősségre vonás alatt elsősorban a fehérterrorhoz kapcsolódó cselekményeket, melyeknek ők voltak az elsődleges célpontjai, illetve a bírósági pereket értem.

- Ebbe a csoportba soroltam a Kommunisták Magyarországi Pártjának azon vezetőit és tagjait, illetve egy-két kommunistává váló szociáldemokrata vezetőt, akikről bizonyítható, hogy aktív részesei voltak a Tanácsköztársaság propagandájának, de nem közvetlenül a propaganda-szervezeteknél dolgoztak. Az ő tevékenységük volt a legsokrétúbb, hiszen a propaganda tartalmának meghatározásától a szervezésen keresztül egészen a közvetlen agitációig szinte minden fázisban részt vettek.

Személyek: Kun Béla, Landler Jenő, Lengyel József, Lékai János, Pogány József, Rabinovics József, Rákosi Mátyás, Révai József, Rudas László, Somló Dezső, Szántó Béla, Szamuely Tibor, Vágó Béla

- Ide tartozik a propagandaszervezetek vezető funkcionáriusainak egy része. (Itt fontos megemlíteni, hogy attól, mert egy adott személy vezető

beosztásban vett részt a propaganda szervezésében még nem jelenti automatikusan azt, hogy meggyőződéses kommunista is volt.)

Személyek: Bettelheim Ernő, Boros F. László, Duczynska Ilona, dr. Fogarasi Béla, Lukács György, Pór Ernő, Rothbart Irma, Sinkó Ervin, dr. Szabados Sándor

- Illetve ide sorolhatjuk azokat a személyeket, akik nem feltétlenül töltöttek be vezető pozíciókat, de meggyőződéses kommunistává váltak és önként vettek részt a Tanácsköztársaság propaganda-tevékenységében.

Személyek: Balázs Béla tanár, író, költő; Horváth Jenő zenész, dalszerző; dr. Illés Béla jogász, író; Komját Aladár író, költő; Pór Bertalan festő; Szilágyi Jolán grafikus; Uitz Béla festő, grafikus;

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a kutatás eddigi eredményei alapján úgy tűnik, hogy a propagandában szerepet vállaló értelmiség többsége nem ebbe a kategóriába tartozik.

2. kategória: A változás, a jobbító szándék támogatása.

Az ebbe a kategóriába tartozó személyek nem voltak és nem is váltak kommunistává, legalábbis nem 1919-ben (de sokan közülük baloldali elkötelezettségűek voltak). Ők azt érzékelték, hogy az eddigi társadalmi és gazdasági rendszer súlyos válságba jutott, ezért változást akartak. Alapvetően a negatív tapasztalatok: a kapitalizmus igazságtalanságai, a parlamenti demokratikus rendszerek visszasságai, az I. világháború négy évig tartó szörnyű és értelmetlen öldöklése, és végül, de nem utolsósorban a párizsi békekonferencia hatalmainak Magyarországgal szemben tanúsított magatartása motiválták őket arra, hogy egy merőben új – és igazságosabb – társadalmi berendezkedést ígérő eszme, a kommunizmus felé forduljanak és hosszabb-rövidebb ideig támogassák azt. Ennél a kategóriánál nem hagyható figyelmen kívül az ország fegyveres védelmének támogatásával összefüggő motiváció sem.

- Úgy gondolom, ide sorolhatjuk a szociáldemokrata vezetők nagyobb részét. Véleményem szerint ők nem váltak egyik napról a másikra kommunistává. Motivációjukban a fent említett tényezőkön kívül még szerepet játszhatott a keleti orientáció, azaz a Szovjet-Oroszország felé való fordulás, melynek a kommunistákkal való megegyezés volt a kulcsa; illetve az az Európában ekkor valóban létező forradalmi hangulat, mely reményeket ébreszthetett egy a közeljövőben megvalósuló világforradalmi (de legalábbis európai forradalmi) hullám bekövetkezésére.

Személyek: Ágoston Péter, Augenfeld Miksa, Bokányi Dezső, Böhm Vilmos, Bresztovszky Ede, Garbai Sándor, dr. Hamburger Jenő, Kalmár Henrik, Kunfi Zsigmond, dr. Rónai Zoltán, Szakasits Árpád, dr. Varjas Sándor

- A propagandában érintett művészvilág legnagyobb része is ebbe a kategóriába osztható be. (A tárgyilagosság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy a Tanácsköztársaság jelentős anyagi áldozatokat hozott ezeknek az embereknek a megnyerésére. Annak felderítése, hogy ez a szempont kinél mennyire játszott szerepet rendkívül nehéz, ha egyáltalán lehetséges.)
 - Az irodalmi élet tagjai közül: Antal Sándor, Babits Mihály, Barta Lajos, Benjamin Ferenc, Békessy Imre, Csizmadia Sándor, Franyó Zoltán, Füst Milán, Gaál Gábor, Gábor Andor, Halasi Andor, Juhász Gyula, Kassák Lajos, Kárpáti Aurél, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Mácsa János, Márai Sándor, Molnár Ferenc, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Nagy Lajos, Peterdi Andor, Somlyó Zoltán, Szabó Dezső, Tóth Árpád, Várnai Zseni
 - Zeneszerzők közül: ifj. Lányi Ernő, Reinitz Béla, Zerkovitz Béla
 - Festőművészek, szobrászok közül: Berény Róbert, Bortnyik Sándor, Bíró Mihály, Kernstok Károly, Kónya Sándor, Vértés Marcell
 - Színház és film: Lugosi Béla, Kertész Mihály, Korda Sándor

Ezeknek az embereknek a többsége előbb-utóbb csalódott a Tanácsköztársaságban és vagy elfordult tőle, vagy passzivitásba vonult. Az ebbe a kategóriába soroltak közül felelősségre vonásra elsősorban a szociáldemokrata vezetők számíthattak (fehérterror, bírósági perek). A művészvilág tagjai közül is sokan tartottak ettől, ezért közülük is jónéhányan hosszabb-rövidebb időre emigráltak. Az itthon maradottaknak elsősorban politikai jellegű támadásokkal, erkölcsi lejáratással, szakmai ellehetetlenítéssel kellett szembenéznük.

3. kategória: Foglalkozásukból, szakmájukból, pozíciójukból kifolyólag kerültek kapcsolatba a propagandával.

Ebbe a kategóriába azok az emberek tartoznak, akik nem meggyőződésből, még csak nem is jobbító szándéktól vezérelve, hanem – mondhatnánk – akaratlanul lettek részesei a propagandagépezetnek.

- Ide sorolhatjuk az egyszerű hivatalnokokat, tisztviselőket csoportjait (például a Közoktatásügyi Népbiztosság által a korábbi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól átvett hivatalnokokat), akik beosztásuknál, munkájuknál fogva lettek kiszolgálói a kommunista propagandának, de jellemzően nem meggyőződésből, hanem egyszerűen a megélhetésért dolgoztak.
- A nyomdák, könyvkiadók, könyvterjesztők természetesen váltak részeivé a propagandagépezetnek.

- A tanárok, tanítók esetében már kissé árnyaltabb a kép, de visszautalva a fentebb említett analfabéta tanfolyamokkal kapcsolatos problémákra, kijelenthetjük, hogy ennek az értelmiségi rétegnek is voltak olyan csoportjai, akik – szakmájukból kifolyólag – egyszerű végrehajtói voltak a Tanácsköztársaság propaganda jellegű intézkedéseinek.
- Ennek a kategóriának a legtipikusabb képviselői a színészek, zenészek döntő többsége. Őket gyakran egyszerűen kirendelték az egyes tömeggyűlésekre, toborzó- és propagandarendezvényekre, ahol előre meghatározott (forradalmi) műsort kellett előadniuk.¹³
- Végezetül ide soroltam azokat a személyeket, akik betöltött pozíciójukból kifolyólag kerültek kapcsolatba a propagandával. Példaként a zenei direktórium¹⁴ tagjait említeném. Bartók Béla, Dohnányi Ernő és Kodály Zoltán csupán azért kerültek ebbe a pozícióba, és kapcsolatba a propagandával, mert ebben az időszakban ők töltötték be a Zeneakadémia vezető tisztségeit¹⁵ (Dohnányi az igazgató, Kodály az aligazgató, Bartók a Zeneakadémia egyik legkiválóbb tanára volt), és a Tanácsköztársaság alatt minden kulturális területnek úgynevezett direktóriumot kellett létrehoznia.¹⁶

¹³ Jellemző példa erre Fedák Sári, a korszak ismert és népszerű színésznőjének az esete, akinek egy alkalommal egy toborzórendezvényen kellett részt vennie. Annyi volt csupán a feladata, hogy egy teherautó tetején ülve mosolyogva integessen, autogramokat osztogasson és röplapokat szórjon a körülötte tolongó tömegnek. Gondolhatnánk, hogy ez egy teljesen ártalmatlan dolog volt, ám Fedák balszerencséjére az eseményről filmhíradós felvétel és fényképek is készültek, melynek következtében a Tanácsköztársaság bukása után per is indult a színésznő ellen, ahol számot kellett adnia erről a tevékenységéről. Fedák védekezése is alátámasztja ezeknek az embereknek ebbe a kategóriába való besorolását: „1919. március 21-én vette át a kommün a hatalmat. Április 6-án, vasárnap úgynevezett toborzónapot rendeztek, amelyre a budapesti színészek színe-javával együtt engem is kirendeltek. A művészek, ki-ki hivatása szerint, énekeltek és szavaltak. Nem vagyok drámai színésznő, nem szavalhattam. Énekesnő sem vagyok, tehát nem énekeltem. Csupán ezerszámra írtam az autogramokat. Ennyi volt a működésem a kommün alatt.” Idézi: *Geréb Anna*: Fedák, a proletárlány. <http://www.filmkultura.hu/regi/2002/articles/essays/fedak.hu.html> (Letöltés ideje: 2012. 08. 30.)

¹⁴ A Zenei Direktórium elsősorban a zenei szakkérdések megtárgyalására hivatott szaktestületként jött létre, de a valóságban működése jelentéktelen volt.

¹⁵ Az említett, propagandával való kapcsolat abban merült ki, hogy a Zeneakadémia vezetése utasítást kapott a Közoktatásügyi Népbiztosság VIII/1. osztályától (zenei és színházi ügyek osztálya), személy szerint Reinitz Bélától, hogy a legrövidebb időn belül az Internationálét dolgozzák át úgy, hogy zenekari kísérettel és énekkarral is előadható legyen. Kodály a feladattal Siklós Albertet, Weiner Leót és Molnár Antalt bízta meg, akik végre is hajtották azt. Ezt követően gyakorlatilag ez vált a Tanácsköztársaság himnuszává, Kodálynak pedig fegyelmi tárgyaláson kellett számot adnia eme „forradalmi” tetteről. A fegyelmi eljárás erre vonatkozó részeit közli: *A Zeneművészeti Főiskolai tanárok fegyelmi ügye* In: *Dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaság zenei életéből*. Szerk.: Ujfalussy József. Akadémiai Kiadó, Bp. 1973. 527–529, 534–535, 548, 554–555, 595–596.

¹⁶ Így létrejött például Írói Direktórium, vagy Művészeti és Múzeumi Direktórium is.

Az ebbe a kategóriába tartozó személyek esetében nem volt jellemző a törvényi úton történő felelősségre vonás. Leginkább munkahelyi vagy szakmai jellegű fegyelmi eljárásokban, fegyelmi büntetésekben vagy legrosszabb esetben elbocsátásban volt részük.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az értelmiségnek meghatározó szerepe volt ugyan a Tanácsköztársaság propagandájában, de mint láhattuk ennek mértéke, módja, és az e mögött meghúzódó motivációk tekintetében lényeges eltérések tapasztalhatók. Tehát az értelmiség szerepvállalása a Magyarországi Tanácsköztársaság propagandatevékenységében csak eme szignifikáns eltérések figyelembe vételével értelmezhető helyesen.

TIZENÖT ÉVE A NEMZET ÉLÉN: 1934. NOVEMBER 16. HORTHY MIKLÓS VEZÉRKULTUSZA GÖMBÖS GYULA MINISZTERELNÖKSÉGE IDEJÉN

TURBUCZ DÁVID

„Mi hisszük, hogy ha a magyarság azon az úton halad, amelyet a hős lovas tizenöt évvel ezelőtt kiszabott és ezideig követett, akkor az ég intésére bizonyára el fog jönni az a pillanat, amikor a fehér táltos hős lovasa elvezérli népét őseink Isten rendelte, Árpád szerezte csodálatos örökébe, a négyes folyam és hármas halom megcsonkítatlan országába”

Nemzeti Figyelő, 1934. nov. 18.

Az 1932. október elején miniszterelnökké kinevezett Gömbös Gyula távlati célja az 1920-as évek közepére kialakult, parlamentáris intézményrendszerre épülő sajátos autoriter rendszer megváltoztatása, az egypártrendszer és a diktatúra irányába történő elmozdítása, az országgyűlés korporatív alapon történő átszervezése, összegezve a rendszer autoriter vonásainak erősítése volt.¹ Annak ellenére, hogy a Nemzeti Egység Pártjának (NEP) átnevezett kormánypárt vezére a miniszterelnök lett, és az 1933 elején meginduló, egy centralizált tömegpárt létrehozását célzó országos pártszervezés is az ő pozícióját erősítette, ráadásul a személye körül e párton belül vezérkultusz is kialakult, a parlamenti többség (Bethlen István mögött állva) mégsem volt a feltétlen támogatója.² A politikai erőviszonyok megváltoztatására, tehát a diktatórikus törekvéseinek megvalósítá-

¹ Gömbös Gyula belpolitikai törekvései értékeléséhez lásd Vonyó József: Utószó. In: Gömbös Gyula: Válogatott politikai beszédek és írások. Szerk.: Vonyó József. Osiris Kiadó, Bp. 2004. 724–748.; Ormos Mária: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941). II. köt. PolgART, Bp. 2000. 431., 802.; Gergely Jenő: A Gömbös-szindróma. História XXII. (2000: 3. sz.) 15–17.

² A Gömbös-kultuszról bővebben Gergely Jenő: Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Vince Kiadó, Bp. 2001. 262–265.; Uő: A Gömbös-szindróma i. m. 16–17.; Vonyó J.: Utószó i. m. 741–743.; Uő: Ki volt a vezér? Horthy és Gömbös: két kultuszeremtés Magyarországon. Múlt-kor (2011: ősz) 94–97.; Ormos M.: i. m. 802.;

sára a miniszterelnök számára egy lehetőség kínálkozott: országgyűlési választások során egy új kormánytöbbség megteremtése. Ennek eléréséhez viszont elengedhetetlen volt a kormányzó támogatása, a miniszterelnök és az államfő közötti bizalmi viszony erősítése. Ennek érdekében Gömbös napirendre vette, majd a kormánnyal és a törvényhozással el is fogadtatta a kormányzó jogkörét kiterjesztő 1933. évi XXIII. tc.-t. A bizalomerősítésen kívül e jogszabály hozzájárult a végrehajtó hatalom törvényhozással szembeni megerősítéséhez is.³ Emellett a miniszterelnök minden esetben meghallgatta a kormányzó véleményét, hangsúlyt fektetett a rendszeres tájékoztatására és a jogszabályok előzetes bemutatására.⁴

Gömbös nemcsak ilyen formán ismerte el Horthy első számú közjogi, illetőleg vezéri szerepét. Horthy Miklós 1919 ősze óta létező vezérkultusza ugyanis 1932 és 1936 között is a szimbolikus politizálás meghatározó elemének számított.⁵ A miniszterelnökhöz közel álló lapok (*Új Magyarország*, *Függetlenség*, *Nemzeti Figyelő*) is méltatták a kormányzó „történelmi” érdemeit, közvetítették a vezérkép addigra már megszokott elemeit. A kultuszépítés keretei, eszközei és alkalmai nem változtak. A Horthy Miklós személyéhez kötött évfordulókon a napilapokban megjelent cikkek száma viszont lassan növekedett, és az évfordulós ünnepségek ritusai kidolgozottabbá váltak. A kormányfő rendszeresen részt vett az államfő születés- és névnapjain a Tiszi Kaszinóban és a Gellért Szállóban rendezett díszebédeken, illetve díszvacsorákon.⁶ Számos alkalommal méltatta a kormányzó „történelmi” nagyságát.⁷ A kormányzót magasztalta 1933-ban a kormányzói jogkör kiterjesztéséről szóló törvénytervezet tárgyalásakor.⁸ „Mindен magyar ember példáját és eszményképét”, azaz a kormányzót méltatta 1935. december 2-án, a magyar rádió fennállásának tizedik évfordulóján elmondott rádióbeszédében is. A Horthy-kép fontosabb elemeit felvonultató nem túl hosszú megemlékezésében például a következőket mondta:

³ Turbucz Dávid: Horthy Miklós. Napvilág Kiadó, Bp. 2011. 131–132.; Gergely J.: Gömbös Gyula i. m. 246–249.

⁴ Thomas Sakmyster: Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944. Helikon Kiadó, Bp. 2001. 166–167.; Gergely J.: Gömbös Gyula i. m. 250.; Turbucz D.: Horthy Miklós i. m. 132–136.

⁵ A Horthy-kultusz 1919 és 1932 közötti történetének bizonyos vonatkozásaihoz lásd Romsics Ignác: Horthy-képeink. *Mozgó Világ* 33. (2007: 10. sz.) 3–32.; Turbucz Dávid: A Horthy-kultusz kezdetei. *Múltunk* LIV. (2009: 4. sz.) 156–199.; Uő: Horthy Miklós „országolásának” tizedik évfordulója. In: *Első Század. Tudományos folyóirat. Az ELTE BTK HÖK Kiadványa. OTDK különszám* 2009. 187–213.; Uő: A Horthy-kultusz és a radikális jobboldal. (1919–1924). In: *Visszatekintés a 19–20. századra. Főszerk. Erdődy Gábor. ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program*, Bp. 2011. 112–126.; Uő: Az „országépítő” kormányzó képének megjelenése az 1920-as évek második felében. *Kommentár* (2011: 3. sz.) 32–44.

⁶ Ehhez lásd például *Függetlenség*, 1934. jún. 19. 1.; *Budapesti Hírlap*, 1932. dec. 6. 7. és 1935. dec. 6. 3.

⁷ Vonyó J.: Utószó i. m. 741., 774.

⁸ Képviselőházi Napló 1931–1935 [a továbbiakban: KN 1931–1935], XVII. köt. (1933. júl. 7.) 607.

„Fajtánk iránti lángoló szeretete, férfias bátorsága, megalkuvást nem ismerő határozottsága, az ősi múltban gyökerező történelmi szemlélete őt jelölte ki arra a nagy feladatra, hogy a forradalommal szembeszálljon és annak letörése után országunkat ismét visszahelyezze azokra a történelmi és erkölcsi alapokra, amelyeken ezer esztendőn keresztül minden nyugodott. [...] cselekedete és működése valóságos új országalapítás volt: a magyar fajiságnak, népünk lelkiségének s a magyar államalkotó génusznak egy új s bizonyára fényesebb jövőbe való átmentése”.⁹

Gömbös Gyula tehát nem jelentéktelen módon vette ki a részét a Horthy-kultusz ápolásában, jóval aktívabb volt ezen a téren, mint 1931 előtt Bethlen István. Politikai értelemben Gömbös nem is tehetett mást.

A történelmi szakirodalomban már megfogalmazódott a kérdés, hogy a miniszterelnök vezérként tekintett-e magára, vagy egyszerűen csak vezérkedett.¹⁰ E tanulmány az 1932 és 1936 közötti Horthy-kultusz legfontosabb évfordulójának bemutatásán keresztül szeretné az eddig megszületett válaszokat árnyalni.

A budapesti bevonulás tizenötödik évfordulója

1934 őszén – Gömbös Gyula miniszterelnök politikai preferenciáit tükrözve – már országos keretek között, 1929-hez képest jóval szélesebb nyilvánosság előtt történt a budapesti bevonulás évfordulójának megünneplése.¹¹ Vidéken szeptember végén, míg Budapesten október elején kezdődött az ünneplés. A miniszterelnököt támogató *Függetlenség* szeptember 30-án vezércikkben hívta fel erre olvasói figyelmét.¹² A jubileum alaphangját Gömbös Gyula október 1-jei rádióbeszéde adta meg, amelyben leszögezte, hogy

„Néhány hét múlva tizenötödik évfordulója lesz annak a napnak, amikor Magyarország Kormányzója a Nemzeti Hadsereg élén bevonult az ország fővárosába. E másfél decennium minden esztendejét a magyar történelem egykor római számokkal fogja jegyezni, és azoknak valódi klasszikus értelemben fog történelmi jelentőséget tulajdonítani. Mert amint a latin história »ab urbe condita«, a »város alapításától« számította az időt, egy későbbi kor történetírója méltán kezdheti ettől a dátumtól [november 16-ától – T. D.] a háború utáni új magyar kor történelmét,

⁹ Budapesti Hírlap, 1935. dec. 3. 7.

¹⁰ Vonyó József szerint Gömbös Gyula vezérnek tekintette magát. *Vonyó J.*: Utószó i. m. 741–743.; *Uő*: Ki volt a vezér i. m. Gergely Jenő egyaránt használta a vezér, a vezérkultusz, a vezéreszme és a vezérkedés szavakat. Megítélése szerint Gömbös inkább „vezérkedett”. *Gergely J.*: Gömbös Gyula i. m. 263–264.; *Uő*: A Gömbös-szindróma i. m. 16–17.

¹¹ 1929-ben Bethlen István miniszterelnök ugyanis nem fektetett nagy hangsúlyt a bevonulás tizedik évfordulójának megünneplésére.

¹² *Függetlenség*, 1934. szept. 30. 1.

ahonnan független nemzeti életünk új útjai indultak neki a jövőnek”.¹³

A rádióbeszéd napján a fővárosi ügetőpályán rendezték a második Nemzeti Munkahét megnyitóját. Gömbös Gyula ebből az alkalomból is méltatta a kormányzó „államalkotó munkásságát”, mert 1919 óta a „rend, a nyugalom, az alkotó munka honává tette” az országot. Beszédének azon részét, amelyet Horthy Miklós felé fordulva mondott el, így zárta: „a fegyelmezett magyar társadalom, Főméltóságú Uram, további parancsokat vár”.¹⁴ A megnyitó ünnepségről a sajtó tudósításai mellett 3 perces filmhíradó is beszámolt.¹⁵

A magyar történelem fordulópontjaként értékelt budapesti bevonulásról a Nemzeti Munkahét nyitó ünnepségén kívül – a sajtó tudósításai szerint – első sorban a vármegyék törvényhatósági bizottságai, a törvényhatósági jogú városok és a rendezett tanácsú városok emlékeztek meg ünnepélyes keretek között.¹⁶ A főispánok, alispánok, (volt) kormánytagok, vagy éppen országgyűlési képviselők ünnepi beszédei Horthy Miklós történelmi érdemeit méltatták. Az általánosságok szintjén megmaradó magasztalások egyike szerint:

„Ha visszapillantunk az elmúlt 15 évre, örömmel és hálatelt szívvel állapíthatjuk meg, hogy Magyarország ez alatt az idő alatt óriási lépésekkel haladt előre a konszolidáció útján és el kell ismernünk, hogy magyar fajtánk csodálatos szívóssága mellett sem juthatott volna országunk oda, ahová eljutott, ha a Gondviselés nem éppen azt a férfit emeli fel vezérnek, aki vezéri bölcsességével biztosan mutatja az utat, amelyen haladnunk kell”.¹⁷

Ritkábban fordult elő, nemcsak 1934 őszén, hanem a korszak egészében, hogy a kormányzó érdemeit a konkrétumok szintjén is megfogalmazták:

„[...] azóta [1919 – T. D.] áldozatos gonddal igyekezett felépíteni a béke birodalmát Magyarországon. Oltalmazója lett a letiport magyar népnek és apostola a felekezeti békének. Vitézi telkeket adományozott a háború

¹³ Uo. 1934. okt. 2. 1. A beszéd szövegét közli *Gömbös Gyula*: i. m. 619–637. Az idézett mondatok a 619. oldalon olvashatók.

¹⁴ 8 Órai Újság, 1934. okt. 2. 5–6.

¹⁵ A kormányzó fővárosba való bevonulásának 15. évfordulója:
<http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=1199> (letöltési idő: 2012-08-15.)

¹⁶ Lásd például Budapesti Hírlap, 1934. szept. 21. 2., szept. 26. 10., szept. 29. 3., okt. 5. 3., okt. 9. 4., okt. 10. 8., okt. 11. 6., okt. 14. 2., okt. 17. 4., okt. 24. 4., okt. 25. 6., nov. 8. 4., nov. 9. 5.; Magyar Országos Levéltár [a továbbiakban: MOL] K. 428. MTI „könyomatos” Hírek, a) sorozat. Napi tudósítások [a továbbiakban: K. 428. Napi tudósítások], 1934. szept. 20. 34., szept. 25. 21., szept. 27. 30., szept. 28. 10. és 20–21., szept. 29. 28., okt. 1. 23., okt. 13. 20., okt. 16. 10., okt. 23. 33.

¹⁷ Budapesti Hírlap, 1934. okt. 2. 6.

hőseinek s tető alá juttatja a nincsteleneket, a tanyákhoz iskolákat épített, s első munkás volt a kötelességteljesítésben”.¹⁸

Az ünneplő törvényhatóságok gyakran küldtek hódoló feliratokat az államfőnek. Az ünneplés tényét és a kormányzónak „a haza megmentése körül szerzett elévülhetetlen érdemeit” jegyzőkönyvekben örökítették meg.¹⁹

A központi jubileumi ünnepségeket november közepén tartották a székesfővárosban. 12-én emlékezett meg az évfordulóról a képviselőház. Almásy László házelnök méltatta a nap jelentőségét és a kormányzó érdemeit.²⁰ A felsőház elnöke december 20-án tekintett vissza az 1919-es bevonulásra.²¹ A kormánypárt, a Nemzeti Egység Pártja értekezletén Sztranyavszky Sándor pártelnök mondott ünnepi beszédet.²² A székesfőváros közgyűlése november 15-én emlékezett meg a tizenöt évvel azelőtt történekről. Sipőcz Jenő polgármester méltatta Budapest „felszabadítóját”, Horthy Miklóst.²³ A központi ünnepség programját 10-én hagyta jóvá a kormányzó.²⁴ A rádió élőben közvetítette a november 16-án 11 órakor kezdődő, Vörösmarty rendezett díszszemlét, amelyen jelen volt a kormányzói család, a kormány, a törvényhozás, illetőleg a honvédség képviselői és a Habsburg-család néhány tagjai is.²⁵ Horthy fehér lovon, a Nemzeti Újság szerint „százvezrek tomboló lelkesedése, büszke öröme és ujjongó éljenzése közben” érkezett a helyszínre.²⁶ Mögötte – jelezve a szimbolikus és a tényleges erősort – a miniszterelnök lovagolt. Horthy lépésben végiglovagolt a kivezényelt csapatok előtt. „A katonák fővetéssel, nyílt tekintettel kísérték a soraik előtt elléptető Hadurat” – írta a Függetlenség. Ezután került sor a díszmenetre, a csapatok elvonulására: „délceg testtartással, hajszálnyi pontossággal, egyenes sorokban vonultak el a kormányzó előtt”. A közönség éljenzett, a jelen lévők kalapjait lengették.²⁷ A Pesti Hírlap tudósítása szerint „[a] tömeg százezer szeme hódoló szeretettel tapad a kormányzó legendás, fennkölt alakjára, kinek a nevével a magyar történelemnek egy új, epochális korszaka, a munka és a béke je-

¹⁸ Függetlenség, 1934. okt. 17. 4.

¹⁹ Budapesti Hírlap, 1934. szept. 30. 8.

²⁰ KN 1931–1935. XXIV. köt. (1935. nov. 12.) 13–14.; Budapesti Hírlap, 1934. nov. 13. 10.

²¹ FN 1931–1935. III. köt. (1934. dec. 20.) 439.

²² Függetlenség, 1934. nov. 14. 3.

²³ Budapesti Hírlap, 1934. nov. 16. 7.

²⁴ MOL K. 148. Belügyminisztériumi Levéltár, 874. csomó, 1934. 1. tétel, 5610/1934.; MOL K. 428. 1934. nov. 15. 14.

²⁵ Budapesti Hírlap, 1934. nov. 15. 10.; 8 Órai Újság, 1934. nov. 17. 2.

²⁶ Nemzeti Újság, 1934. nov. 17. 5.

²⁷ Függetlenség, 1934. nov. 17. 2.

gyében indult a második ezerév felé”.²⁸ A díszszemléről egy 8 perces filmhíradó és részletes tudósításokban természetesen a sajtó is beszámolt.²⁹

A különféle társadalmi egyesületek, szakmai szervezetek és a történelmi egyszázak is ünnepeltek.³⁰ A kormányzó kabinetirodájának munkatársai által vezetett jegyzék szerint összesen 585 felirat, távirat érkezett az államfőhöz, vármegyektől, törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városoktól, egyesületektől, egyházaktól, illetve magánszemélyektől.³¹ Az országos ünnep részeként a vallás- és közoktatási miniszter iskolai, míg a belügyminiszter hivatali szünetet rendelt el november 16-ára.³² Természetesen a vidéki rendezvények sem hiányoztak a jubileumi programok közül.³³ A napilapok – mindezekén túl – hírt adtak a külföldi magyarok ünnepeiről, ahogyan a német, az osztrák, az olasz, a svéd és az angol sajtóban megjelent, a Horthy-kép megszokott elemeit közvetítő méltatásokról.³⁴ Adolf Hitler Budapest „felszabadítójaként” köszöntötte a magyar kormányzót, aki 1919-ben lerakta „Magyarország újjáépítésének alapkövét”.³⁵

A jubileumi méltatások közül kiemelhető Bethlen Istvánnak a Neue Freie Pressének adott nyilatkozata, ami a Magyar Távirati Irodának köszönhetően a napilapokban is olvasható volt. A volt miniszterelnök többek között a következőket mondta:

„Magyarország az utóbbi tizenöt év alatt a rámért megpróbáltatást sohasem állotta volna ki, ha nem Horthy Miklós lett volna a kormányzója, ha ő nem vezette volna biztos kézzel a hajót a legsúlyosabb pillanatokban, hogy az országot a nagyobb szerencsétlenségtől megóvjá. Magyarországnak ő a Hindenburgja. [...] Adja az Isten, hogy Horthy Miklós még sokáig állhasson Magyarország élén, mert aligha akadna valaki az országban, aki a helyét betölthetné”.³⁶

²⁸ Pesti Hírlap, 1934. nov. 17. 2.

²⁹ A Nemzeti Hadsereg budapesti bevonulásának 15 éves jubileumi ünnepségei: <http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=1247> (letöltési idő: 2012-08-16.)

³⁰ Lásd például Az Est, 1934. nov. 16. 3.; Budapesti Hírlap, 1934. nov. 16. 5.; Esti Kurír, 1934. nov. 16. 3.; Nemzeti Újság, 1934. nov. 15. 10.; Pesti Hírlap, 1934. nov. 13. 6. és 16. 3.; MOL K. 428. 1934. nov. 12. 13., 13. 6–8., 14. 29., 16. 24.

³¹ MOL K. 589. A kormányzó kabinetirodájának iratai, III/G. Horthy Miklós katonai és politikai pályafutásával kapcsolatos iratok. G/15. 2–20.

³² MOL K. 148. 874. csomó, 1934. 1. tétel. 5658/1934; Függetlenség, 1934. nov. 13. 3., nov. 15. 4.; Pesti Hírlap, 1934. nov. 14. 4.

³³ Lásd például Budapesti Hírlap, 1934. nov. 17. 2.; Nemzeti Újság, 1934. nov. 17. 6.

³⁴ Budapesti Hírlap, 1934. nov. 17. 4., nov. 18. 2.; Nemzeti Újság, 1934. nov. 17. 6. és 18. 5.; MOL K. 428. Napi tudósítások, 1934. nov. 15. 25., nov. 16. 23. és 38–41., nov. 17. 3. és 11–13., nov. 18. 1.

³⁵ Függetlenség, 1934. nov. 17. 2.

³⁶ MOL K. 428. Napi tudósítások, 1934. nov. 17. 9.

A kormányzó szerepét alaposan túlértékelő kijelentést Bethlen és Gömbös szembenállása, tehát politikai érdek motiválta.³⁷ Az aktuális belpolitikai folyamatokról kifejtett véleménye szerint „magyar” Hindenburgként egyedül a kormányzó képes megfékezni a diktatúra kiépítését. Az alkalmazott párhuzam értelmében Bethlen István szerint Gömbös Gyula volt a „magyar” Adolf Hitler.³⁸ Gömbös diktatórikus törekvéseinek köszönhetően megjelent, majd 1936 után fokozatosan erősödött a Horthy-kultusz rendszerstabilizációs funkciója. Eszerint a kormányzó az alkotmányosság, a fennálló politikai és társadalmi berendezkedés legfőbb öre, annak megkérdőjelezhetetlen biztosítója volt.

A közvetített vezérkép

E tanulmány megírásához 11 napilapot néztem át, amelyeket politikai orientációjuknak megfelelően igyekeztem reprezentatív módon összeválogatni. Ennek eredményeképpen a miniszterelnököt támogató Függetlenség, a katolikus klérus szócsövének tekinthető Új Nemzedék és Nemzeti Újság, a konzervatív irányultságú Budapesti Hírlap és a Bethlen István érdekkörébe tartozó 8 Órai Újság, a polgári liberalizmus különféle árnyalatait képviselő Pesti Napló, Pesti Hírlap, Esti Kurír, Az Est és az Újság, illetőleg a szociáldemokrata Népszava cikkei elemeztem.³⁹ Az 1. táblázat alapján látható a *Népszava* kivételével mindegyik napilap részt vett a kultuszépítésben, annak közvetlen és közvetett formájában is. A közvetlen kultuszépítés céljait szolgáló cikkek közé olyan írások kerültek (vezércikkek, életrajzi összefoglalók stb.), amelyek az adott lap véleményét tükrözték, tehát nem mások gondolatait közvetítették az olvasók felé (közvetett kultuszépítés). A vezércikkeken és tudósításokon kívül hosszabb-rövidebb életrajzi összefoglalókat, illetőleg visszatekintéseket is közölt néhány orgánus. Közülük kiemelkedett a Budapesti Hírlap összeállítása, amely Horthy Miklóst katonaként, gazdaként, vadászként és sportemberként mutatta be, azon túl, hogy mindennapi életét is áttekintette.⁴⁰ A Pesti Napló újságírója, Dobhloff Lily interjút készített az évforduló alkalmából a kormányzóval.⁴¹ Nem hiányoztak természetesen a budapesti bevonulás alkalmával, vagy az eltelt 15 év során készített, illetőleg a kormányzói családot ábrázoló fényképek sem.⁴²

³⁷ Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Osiris Kiadó, Bp. 2005. 368.

³⁸ 1932 és 1934 közötti a németországi Hindenburg-kultusz egyik fő eleme a náci előretörés megakadályozása, a diktatúra megfékezése volt. Anna von der Goltz: Hindenburg. Power, Myth and the Rise of the Nazis. Oxford University Press, New York, 2009. 174., 186.

³⁹ Az egyes lapok politikai orientációjához lásd: „A háború szolgálatában”, Főszerkesztői értekezlet 1942. szeptember 22. – 1943. augusztus 25. S. a. rend., jegyz. Joó András, bev. Sipos Balázs. Napvilág Kiadó, Magyar Távirati iroda, Bp. 2007.

⁴⁰ Budapesti Hírlap, 1934. nov. 16. 2–4.

⁴¹ Pesti Napló, 1934. nov. 18. 1–2.

⁴² Lásd például Budapesti Hírlap november 16-i képes mellékletét.

Az 1919 és 1944 között létező hivatalos (pozitív), a képességeit, a tulajdonságait és a tetteit alaposan felnagyító Horthy-kép mindvégig számos rétegből és elemből épült fel. A budapesti bevonulás tizenötödik évfordulójával kapcsolatos adatokat a 2. táblázat mutatja. Látható, hogy leggyakrabban, 118 alkalommal, a szimbolikus kezdet motívuma fordult elő az 1934 november közepén megjelent cikkekben.⁴³ Eszerint 1919. november 16. a magyar történelem fordulópontja, egy új korszak kezdete, amely élesen különbözik az azt megelőzőtől, ugyanis teljes mértékben mentes annak hibáitól és bűneitől. Az összeomlásért kizárólagos módon felelőssé tett 1918/1919-es időszakot a propagandisztikus kijelentések a lehető legnegatívabban ábrázolták. A fővezér bevonulása előtt ugyanis Budapesten a „rémület és a csüggedés éjszakája” volt,⁴⁴ amikor „rettenetes nyögéssel vánszorogott ez a szerencsétlen ország a megásott sír felé”.⁴⁵ A „háború véres romhalmaza”, a csöcselék lázadásának és a vörös terror örvénylésének friss gyalázatán még tehetetlenül merengett a megcsalt és megalázott nemzet” – írta a Budapesti Hírlap.⁴⁶ A Nemzeti Újság is hasonló módon értékelte a közelmúltat, de már utalt a változást előidéző Horthy alakjára, pontosabban „erős karjára” is:

„Kínosan vonszolta megláncolt tagjait fölfelé a meredeken, amelynek minden fordulójánál gáncsvetéstől, farkasvermekről, csapdaktól kellett félnie. Tántorogva lépett, hiszen a saját belső kétségei, gyötrelmes vívódásai, megszedülései és fölkorbácsolt szenvedélykitörései tették elsősorban bizonytalanná. De ment... ment, mert egy erős kar nyúlt a hóna alá, kemény kar, edzett marok, amely egy hosszú férfipályán épp olyan biztonsággal fogta a kardot, mint a kormánykereket”.⁴⁷

November 16-án tehát megváltozott minden, mert Horthy Miklós és a Nemzeti Hadsereg elhozta a „virradást”, az „áldott fényt, a felszabadulás, a rend és bizakodás gyógyító napsütését”.⁴⁸ Horthy Miklós képes volt legyőzni a „rombolás” szellemét, megtörtént a „magyar újjászületés”, a „nemzeti feltámadás”, november 16. így az új időszámítás első napjává vált, mint erre utalt Gömbös Gyula is az október 1-jei rádióbeszédében. Szimbolikus értelemben megkezdődött a „keresztény” és „nemzeti” Horthy-korszak, az ország újjáépítése.⁴⁹ Minderre

⁴³ A szimbolikus kezdet motívuma a bevonulás azon évfordulóin is a méltatások egyik legmeghatározóbb eleme volt, amelyeket e tanulmány megírásáig részletesen elemeztem (1920, 1929, 1939). Eddigi kutatásaim szerint 1934 előtt csak 1920-ban és 1929-ben ünnepelték 1919. november 16. jubileumait.

⁴⁴ 8 Órai Újság, 1934. nov. 17. 1.

⁴⁵ Függetlenség, 1934. szept. 30. 1.

⁴⁶ Budapesti Hírlap, 1934. nov. 16. 1.

⁴⁷ Nemzeti Újság, 1934. nov. 16. 1.

⁴⁸ 8 Órai Újság, 1934. nov. 17. 1.

⁴⁹ Uo. 1934. nov. 17. 1.; Budapesti Hírlap, 1934. nov. 16. 1. Lásd még például Függetlenség, 1934. szept. 30. 1.; Pesti Napló, 1934. nov. 16. 1.

ráadásul a „Gondviselés” akaratából került sor, mert Horthy Miklóst a „magyarok Istene” küldöttjeként mutatta be a propaganda.⁵⁰ (1934. november közepén az átnézett lapokban 16-szor volt ez a kijelentés olvasható.) Eszerint a „mi” Istennünk a történelmünk során sosem hagyott el „minket”, gondoskodott „rólunk”, válságos időszakban mindig kiválasztott egy arra érdemes vezért és elküldte őt a nemzet élére.⁵¹ Ez történt 1919-ben is. Horthy fővezéri tevékenységének értékeléséből logikusan következett, legalábbis a propaganda szintjén, hogy a magyar nemzet egésze – „hálából” – felsorakozott mögötte és a nemzet akaratának engedelmeskedve a nemzetgyűlés őt választotta meg az ország kormányzójának.⁵² Nemzeti konszenzusról természetesen nem beszélhetünk a kormányzóválasztás kapcsán.⁵³

Az elmúlt tizenöt évben elért eredményeivel – a kultikus interpretáció szerint – Horthy Miklós igazolta, hogy nem volt alaptalan a személyébe fektetett bizalom. Fővezérként ugyanis az erélyes fellépése, a rendteremtés és a Nemzeti Hadsereg megszervezése következtében „megmentette” a nemzetet a teljes pusztulástól. A Nemzeti Hadseregbe ráadásul „négy száz éven át várt” a magyarság, addig ezt a haderőt nem sikerült, illetve nem lehetett megszervezni, 1919-ben azonban „a legnagyobb magyar katona [...] megbonthatatlan hadoszlopokba állította” az első világháborús magyar hősokeket, ezzel garantálva a magyar állam stabilitását és a magyarság kiszámítható jövőjét is.⁵⁴ A kormányzóválasztás óta Horthy Miklós az egész nemzetet vezeti, mutatja az utat a „feltámadás” felé: „vezetett és irányított, egyéniségének acélos energiájából erő és önbizalom áramlott munkatársaiba és a társadalom minden rétegébe”.⁵⁵ A nemzet kormányosaként „biztos kézzel”, minden elképzelhető akadállyal dacolva, „bölcs” előrelátással, „erős” kézzel irányítja a magyarságot.⁵⁶ Központi, megkerülhetet-

⁵⁰ Lásd például 8 Órai Újság, 1934. nov. 17. 1.; Függetlenség, 1934. nov. 16. 1.; Pesti Napló, 1934. nov. 16. 1.

⁵¹ A „magyarok Istene” motívumához lásd Gerő András: Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből. PolgART, Bp. 2004. 294.

⁵² Ehhez lásd például Budapesti Hírlap, 1934. nov. 16. 1.; Pesti Hírlap, 1934. nov. 16. 1.; Pesti Napló, 1934. nov. 16. 1. Már 1920-ban is így értékelték a napilapok a kormányzóválasztás jelentőségét. Turbucz D.: A Horthy-kultusz kezdetei i. m. 194–195.

⁵³ Sakymster, T.: i. m. 54–58.

⁵⁴ Budapesti Hírlap, 1934. nov. 16. 1. Lásd még Függetlenség, 1934. nov. 17. 1., Pesti Napló, 1934. nov. 16. 1. A propagandisztikus állítások és a valóság között természetesen jelentős szakadék tátongott. A Nemzeti Hadsereg ugyanis a Vörös Hadsereggel és a megszálló románokkal sem vette fel a harcot. A hadseregszervezés sem tekinthető Horthy kizárólagos érdemének. Gergely J.: Gömbös Gyula i. m. 68–69., 75.

⁵⁵ 8 Órai Újság, 1934. nov. 17. 1.; Budapesti Hírlap, 1934. nov. 17. 3. Lásd még Függetlenség, 1934. nov. 16. 1.

⁵⁶ Budapesti Hírlap, 1934. nov. 17. 3.; Függetlenség, 1934. nov. 18. 4.; Új Nemzedék, 1934. nov. 17. 1.; 8 Órai Újság, 1934. nov. 17. 1.

len szerepet tölt be tehát a magyar állam élén, emiatt a személyétől elválaszthatatlan az „új honalapítás” és az „országépítés”.⁵⁷ Azaz:

„Ő volt az, aki visszaállította a törvény uralmát, aki visszaadta a jogrendet és jogbiztonságot, akinek a magántulajdon szentségének visszaállítását köszönhetjük, aki megszerezte számunkra életünk és vagyonunk biztonságát, a társadalmi és felekezeti békét, és mindazt, ami az élethez, a munkához, de még éjszakai nyugodt álmunkhoz is szükséges. [...] még a fájdalmasan megcsonkított országban is példaadó békét, munkát, haladást, szabadságot, szegénységünkben is megelégedettséget, elesettségünkben is új intézményekben való gazdagodást tudott teremteni”.⁵⁸

Hasonló következtetésre jutott Az Est is:

„[...] sereget szervezett, alkotmányt és törvényt helyreállított, munkát elindított, országcsonkból országot csinált, népek maradék árváját újra a nemzeti lét méltóságába emelte Horthy Miklós kormányzó, aki ma Közép-Európában a legalkotmányosabb államfő és akinek országa ma Közép-Európában a legnyugodtabb, legbékésebb ország. Csonka-Magyarország Békeország, Munkaország, Törvényország. És benne Horthy Miklós államfő”.⁵⁹

Ahogy az elmúlt tizenöt év, úgy a jövő sem képzelhető el Horthy Miklós iránymutató alakja nélkül: ő jelenti a magyarság jövőjének garanciáját.⁶⁰ A vezérkép fő üzenete szerint kizárólag Horthy Miklóssal érhető el a „szebb jövő”, a „magyar feltámadás”, tehát csakis vele orvosolhatók az elszenvedett nemzeti sérelmek, az ő iránymutatásának megfelelően állítható vissza az első világháborús összeomlás nyomán elvesztett nemzeti nagyság.⁶¹ Miután Horthy személyé-

⁵⁷ 8 Órai Újság, 1934. nov. 17. 1.; Budapesti Hírlap, 1934. nov. 16. 1. ; Új Nemzedék, 1934. nov. 17. 1. Az „országépítő” kormányzó képéhez lásd Turbucz D.: Az „országépítő” kormányzó képének megjelenése az 1920-as évek második felében i. m. 38–40. Bethlen István vitathatatlan konszolidációs eredményeit a kormányzó sikereként mutatatta be a propaganda, ezen a téren is jelentősen eltulozva az ő tényleges szerepét. Tény, hogy Horthy Miklós nélkül Bethlen István nem tudta volna konszolidálni az országot, a kormányzó döntött ugyanis arról, hogy a fajvédő, vagy a konzervatív politikának szavaz-e bizalmat, így bizonyos értelemben Horthy Miklós joggal tekinthető „országépítőnek”, sokkal inkább mint „nemzetmentőnek”, de a Horthy-kori interpretáció természetesen akkor is jelentősen eltért a valóságtól. Horthy tényleges szerepéhez lásd Romsics I.: Bethlen István i. m. 198., 329.; Turbucz D.: Horthy Miklós i. m. 114–115., 117., 121.

⁵⁸ Budapesti Hírlap, 1934. nov. 16. 1.

⁵⁹ Az Est, 1934. nov. 16. 1.

⁶⁰ Budapesti Hírlap, 1934. nov. 13. 3.

⁶¹ Ennek elméleti hátteréhez lásd Romsics Gergely: Mítosz, kultusz, társadalom. Mozgó Világ 30. (2004: 7. sz.) 57–61.; Ernst Cassirer: A modern politikai mítoszok technikája. In: Politikai antropológia. Szerk. Zentai Violetta. (Szemeszter) Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Bp. 1997. 38–40.

vel kötötték össze a „jobb jövő” ígérletét, így a magyarság életében végbement előremutató változásokat (például a román megszállók kivonulása, a konszolidáció végrehajtása) kizárólag Horthy érdemeként mutatta be a propaganda, ezáltal lehetett ugyanis az alkalmasságát „igazolni”, azt, hogy miért ő, és csakis ő méltó a követésre.⁶²

Az ünnepi értékelések szerint – az évforduló jelentőségét hangsúlyozva – a nemzet egésze „szeretetben és tiszteletben eggyéforrva” ünnepli a kormányzót.⁶³ „Népének áradó szeretete veszi körül ma a Kormányzót, minden magyar szív egy taktusra dobban és minden magyar lélek imádsággal sóhajt az Egek Urához: áldja meg és védje meg az új magyar honalapítás, a magyar feltámadás nemzeti hőstét”.⁶⁴ Az ehhez hasonló értékelések, amelyek kutatásaim szerint összesen 100 alkalommal fordultak elő a méltató cikkekben, természetesen nemcsak az ünnep rangját voltak hivatottak emelni, hanem a propaganda nyelvén azt is jelezték, hogy a nemzet egésze felsorakozik Horthy Miklós személye, illetve, miután a kormányzó személyesítette meg a fennálló politikai és társadalmi berendezkedést, a kormányzat mögött is. Horthy Miklós vezérkultusza tehát legitimációs funkcióval is rendelkezett.

Horthy Miklós kiválóságát történelmi párhuzamok is érzékeltették. Elsősorban az ismertebb magyar kormányzókkal (Hunyadi János, Kossuth Lajos) állították párhuzamba, akiket szintén válságos időszakokban választottak meg, ráadásul mindhárman „az emberré vált magyar ideált fejezik ki”, azaz a magyarság megszemélyesítőiként festette le őket – elsősorban természetesen Horthy alakját – a propaganda.⁶⁵

Összegzés

1932 és 1936 között Magyarországon a kormányzónak és a miniszterelnöknek is volt vezérkultusza. E két kultusz jellege azonban eltért egymástól. A modernkori jobboldali diktatúrákra a centralizált tömegpárt élén álló, a kormányfői – és akár az államfői – hatalmat is egyesítő politikus kultusza volt meghatározó. E rendszerek alapeleme volt a vezérelv. E típusba sorolhatjuk Gömbös Gyula kultuszát.⁶⁶ Ettől eltérően az 1920-as évek közepétől Horthy Miklósé az uralkodókultuszok hagyományait követte, ami így számos vonatkozásban – például a

⁶² E. A. Rees: *Leader Cults: Varieties, Preconditions and Functions*. In: *The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc*. Ed. Balázs Apor, Jan C. Behrends, Polly Jones and E. A. Rees. Palgrave MacMillan, London 2004. 14.

⁶³ 8 Órai Újság, 1934. nov. 17. 1.

⁶⁴ Budapesti Hírlap, 1934. nov. 16. 1.

⁶⁵ Lásd például Pesti Napló, 1934. nov. 16. 1.

⁶⁶ Vonyó J.: Ki volt a vezér i. m. 94., 97.; *Uő*: Utószó i. m. 741–743.

kultuszépítés alkalmai és eszközeit tekintve – az 1918 előtti világot idézte fel.⁶⁷ (A korszak elején a Horthy-kultusz még rokonítható volt az első világháború után megjelent diktátorkultuszokkal.) Két eltérő jellegű és (részben) tartalmú vezérkultusz⁶⁸ létezett tehát a vizsgált években Magyarországon, ami azt is jelentette, hogy két vezére volt a magyar nemzetnek. Mit is jelentett ez a valóságban?

A miniszterelnök céljait a kormányzó környezete úgy értelmezte, hogy Gömbös „fővezér” kíván lenni és Horthy helyére pályázik. Ezzel sikerrel felerősítették Horthy féltékenységét és gyanakvását. Antal István, a miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője szerint, például Horthy István, a kormányzó bátyja „izzó gyűlölettel viseltetett” Gömbös iránt. „Lépten nyomon azzal hecceli az öccsét, [...] hogy »ez az ember a te helyedre tör, s ha nem tartod távol magadtól, egyszer csak azon veszed észre magad, hogy kirepültél a Várból«”. A kormányzó felesége sem volt pozitív véleménnyel a miniszterelnökről.⁶⁹ E megállapításoknak Gömbös vezérségét és a diktatórikus törekvéseit illetően kétségtelenül volt alapja.⁷⁰ Nem tudjuk azonban, hogy a politikai rendszer esetleges átalakítása miként érintette volna a kormányzó szerepét. A Gömbös kultuszát is ápoló *Nemzeti Figyelő* hasábjain megjelent cikkek alapján feltételezhető, hogy Horthy továbbra is maradt volna államfő, de az olasz modellnek megfelelően korlátozott jogkörrel, elsősorban szimbolikus szerepkörrel.⁷¹ Addig azonban a kormányzó bizalmának megőrzése létkérdés volt Gömbös számára, emiatt sosem kérdőjelezhette meg Horthy elsőszámú közjogi és vezéri szerepét, az államfő szimbolikus tekintélyét, ahogyan a kultuszát sem számolhatta fel. Sőt, mint láttuk, annak építésében is részt vett. Gömbös Gyulának tekintettel kellett lennie arra, hogy közjogi és szimbolikus értelemben is csak második lehet a sorban, a vezér, vagy az alvezér, míg Horthy Miklós volt a fővezér. A propagandisztikus kijelentések szerint, 1919 óta, Horthy volt hivatott a nemzeti nagyság helyreállítására, az

⁶⁷ Dömötörfi Tibor: A Horthy-kultusz elemei. História XII. (1990: 5–6. sz.) 26.; Szabó Miklós: Politikai évfordulók a Horthy-rendszerben. In: A két világháború közötti Magyarországról. Szerk. Lackó Miklós. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1984. 495–497.

⁶⁸ A két világháború között létező vezérkultuszok tartalmi téren hasonlítottak egymásra, miután a vezérkép bizonyos elemei vándormotívumnak tekinthetők. E kultuszok jellegét azonban azok a keretek határozták meg, amelyek között léteztek, így például a politikai rendszer jellege és az adott ország társadalmi viszonyai (közoktatás fejlettsége, médiaviszonyok). A vándormotívumokhoz lásd *Povedák István: Álhősök, hamis istenek? Hős- és sztárkultusz a posztmodern korban.* Gerhardus Kiadó, Szeged, 33–40.

⁶⁹ Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai. Szerk., bev. tan., jegyz., névm.: Gergely Jenő. Palatinus, [Bp.], 2004. 68., 268. Lásd még *Sakmyster, T.*: i. m. 176.

⁷⁰ Vonyó J.: Utószó i. m. 742.

⁷¹ Ormos M.: i. m. 1. köt. 264–265., 2. köt. 432–433. Ráadásul nehéz elképzelni, hogy a nem akármilyen nimbusssal rendelkező, 1919 óta a nemzet élén álló kormányzó leváltását Gömbös Gyula megkockáztatta volna, ezt még Hitler sem tette meg Hindenburggal.

elszenvedett nemzeti sérelmek orvoslására, a „szebb jövő” elérésére. A fokozatosan jobbratolódó hadseregben élő Horthy-kép kapcsán fogalmazta meg Dombrády Lóránd, hogy:

„Horthy ellenforradalmi honmentő érdemeinek elismerése, az ezeréves határok visszaszerzéséért folytatandó harc első számú vezérébe és jelképebe vetett hit ugyan töretlenül élt a tisztek között, azonban egyre többen voltak közöttük – különösen vezérkariak –, akik bár szavára és vezetésével a fenti cél érdekében bármikor hajlandók voltak harcba szállni, az ehhez vezető útnak az új idők szellemében történő kimunkálását azonban már nem tőle várták. [...] Horthy tehát olyan jelképpé kezdett válni a tisztikar egy részének szemében, mely nélkülözhetetlen ugyan a rendszer számára, de nem alkalmas a szükséges politika alakítására”.⁷²

Ez a megállapítás – megítélésem szerint – nemcsak a m. kir. honvédségre, hanem a politikai életre nézve is helytálló: a kormányzó szimbolikus tekintélyére szüksége volt a miniszterelnöknek. Ettől persze még a miniszterelnök tekinthette saját magát a nemzet vezérének.⁷³ A nemzet hivatalos vezére azonban mégis a kormányzó volt. A kormánypárton, a Nemzeti Egység Pártján belül a miniszterelnök vezéri szerepe tekinthető vitathatatlanak, a párton kívül azonban már korántsem volt ez a helyzet. A társadalom meghatározott csoportjainak értékvalasztásától függött, hogy Horthy Miklóst, vagy Gömbös Gyulát tekintették-e inkább a nemzet vezérének, vagy esetleg – a fent említett „munkamegosztással” – elfogadták a fővezér és a vezér személyét is.

A miniszterelnök hatalmi vágyairól, a kormányzói szék megszerzésének szándékáról szóló, a kormányzó környezete által megfogalmazott kijelentéseket, mindent összevetve, sokkal inkább a Gömbös ellenes indulatok, a kormányzó befolyásolásának a vágya határozta meg, mint igazolható tények.⁷⁴

⁷² Dombrády Lóránd: A legfelsőbb hadúr és hadserege. Zrínyi Kiadó, Bp. 1990. 94.

⁷³ Vonyó J.: Utószó i. m. 741–742.

⁷⁴ Turbucz D.: Horthy Miklós i. m. 139.

Táblázatok:

1. táblázat: A budapesti bevonulás 15. évfordulóján megjelent cikkek száma			
	közvetlen	közvetett	összesen
	kultuszépítés		
<i>Függetlenség</i>	3	10	13
<i>Új Nemzedék</i>	1	6	7
<i>Nemzeti Újság</i>	2	9	11
<i>Budapesti Hírlap</i>	4	12	16
<i>8 Órai Újság</i>	1	10	11
<i>Pesti Napló</i>	2	8	10
<i>Pesti Hírlap</i>	1	8	9
<i>Az Est</i>	1	6	7
<i>Esti Kurír</i>	1	5	6
<i>Újság</i>	2	9	11
<i>Népszava</i>	0	2	2
összesen	18	85	103

2. táblázat: A budapesti bevonulás tizenötödik évfordulóján megjelent cikkekben közvetített vezérkép fontosabb rétegei és elemei⁷⁵

	Függetlenség	Új Nemzetek	Nemzeti Újság	Budapesti Hírlap	8 Órai Újság	Pesti Napló	Pesti Hírlap	Az Est	Esti Kurír	Az Újság	összesen
<i>1. a vezérkép alaprétege</i>											
a Novara hőse			3	5		2	2	1		2	15
<i>2. Horthy Miklós jelöli ki az egyedül járható utat a magyarság számára</i>											
ő a nemzet vezére	11	1	6	15	5	3	7	4	3	7	62
a nemzet hajójának erős kezű kormányosa	2	4	2	2		1	3	2		3	19
<i>3. Horthy és a magyar nemzet viszonya</i>											
a nemzet egésze ünnepli a kormányzót	13	5	10	22	6	11	11	7	3	12	100
a legelső magyar ember	4	1		2		1	1			1	10
a politikán felül álló „szilárd”, „fix” pont	1		1	4		2	2	4	2	3	19
megtestesíti a magyar nemzetet	2		2	4		3	3	1		3	18
Horthy apánk						1				1	2
a nemzet egésze követi Horthy Miklóst	1	2	2	13	1	9	5	3		6	42
a nemzet akaratából lett kormányzó				1		2	3			1	7
<i>4. a kultusz időfogalma</i>											
a szimbolikus kezdet motívuma	9	7	15	26	7	20	10	6	3	15	118
a „szébb” magyar jövő letéteményese	6	3	3	10	3	5	5	3	2	6	46
<i>5. isteni legitímáció</i>											
a „magyarok Istenének” küldötte	3		2	6	1	2				2	16
<i>6. Horthy történelmi tettei</i>											
a nemzet megmentése („nemzetmentő”)	4	1	3	11	1	8	5	2	2	3	40
a Nemzeti Hadsereg megteremtése	4	1	2	8		2	2	1		2	22
az ország újjáépítése („országépítő”)	3	3	4	18	4	10	10	3	3	7	65
az ország nemzetközi tekintélyének visszaszerzése	1	1	1			1		2		2	8
<i>7. a gyakori jelzős szókapcsolatok</i>											
„bölcs” (államfő)	4	1	5	10	3	1	5	1	2	5	37
„erős” (kéz, akarat, személyiség)	2	3	2	3	4	1	5	1	1	5	32
„hős” (katona, akarat)	3		1	7		4			1	2	18

⁷⁵ Az üresen maradt cellák esetén az érték nulla.

FEUDÁLIS EREDETŰ MARADVÁNY VAGY A MODERN VILÁGGAZDASÁG RÉSZE?

A „nagybirtok-vita” két világháború közötti történetéhez

HEGEDŰS ISTVÁN

„A világi nagybirtok ma nevezetes gazdasági és politikai probléma, multja pedig történetünk egyik legérdekesebb kérdése.”¹

Szekfü Gyula

„A történelemben feltártuk a nagybirtok politizálásának mindenkori osztályjellegét, a feudális kizsákmányolásban betöltött szerepét, a gazdálkodásban mutatott konzervatív voltát, s ezzel országunk visszamaradásában betöltött »funkcióját«.”²

Glatz Ferenc

Magyarországon a termőföld okozta szociális-gazdasági problémák, politikai viták ugyanúgy aktuálisak ma is, mint amilyenek például a két világháború közötti időszakban voltak. Ezeknek a konfliktusgócoknak a középpontjában jellemzően a nagybirtok kérdésköre állt és áll.³ A következő néhány oldalon annak a folyamatnak mozaikjait próbálom felvillantani, amely végül az 1945. évi VI. törvénycikk megalkotásához, a sokadik magyar földreform megszületéséhez, valamint a magyarországi nagybirtokrendszer átmeneti megszűnéséhez vezetett.

Dolgozatom első részében, a fontosnak tartott gazdaságtörténeti-agrártörténeti bevezető után először a nagybirtok fogalmát járom körül. Ezt követően a

¹ *Szekfü Gyula*: A magyar nagybirtok történeti szerepéről. Magyar Szemle (1928: 4. sz.) 305.

² História 7. (1985: 3. sz.) 4.

³ Noha *Tóth Tibor* 'Ellentét és kölcsönösség?' c. munkájában, ahol a nagybirtok és kisbirtok (nagyüzem és kisüzem) közötti kapcsolatrendszer vizsgálta főként agrárgazdaságtani és kisebb részt történeti szempontból, arra a következtetésre jutott, hogy a két alapvető termelésszervezeti típus közötti kapcsolatot korszakonként, rövidtávon az ellentét, hosszabb távon tendenciaszerűen a kölcsönösség jellemezte. (201–202. oldal)

nagybirtokok két világháború közötti gazdasági-politikai tendenciáit mutatom be, nem elmulasztva felvillantani történetiségének főbb állomásait sem. Tanulmányom utolsó részében az 1930-as években zajlott, a nagybirtokok (és ezzel együtt a hitbizományok) megszüntetésére irányuló törekvések és ellentörekvések irodalmának historiográfiai vizsgálatát végzem el, az általam legfontosabbnak tartott munkák, azok főbb megalapozásai bemutatásával. Az utóbbi időben több, igen fontos munka látott napvilágot az 1918–19-es, vagy az 1945-ös földreformot illetően,⁴ melyek annak következményeit, hatásait fejtették ki szakszerűen, azonban a kettő között eltelt időszak parázs, személyeskedéstől sem mentes, ideológiáktól fűtött, pro és kontra „írás-háborújáról”, annak szereplőiről és álláspontjaikról igen keveset olvashattunk. Ez alkalommal leginkább a nagybirtokok fennmaradása ellen, és az azok mellett felvonultatott legmarkánsabb érveket szeretném megvizsgálni, megoldási javaslatokat egymás mellé rendezni. Ezáltal reményeim szerint egy széles, de nem teljes spektrumú képet kaphatunk az ideológiai-politikai irányultságtól függő elméletekről.

Dolgozatomban a terjedelmi és időbeni korlátok miatt nem vállalkozhatom a nagybirtok világtörténelemben betöltött szerepének, kialakulásának és lineáris fejlődési vonalának ábrázolására, ennek irodalma ma már könyvtárnyi méretű.⁵ Továbbá nem tekintem céloknak ez alkalommal a környező országok és Magyarország, az 1919–20-as éveket, valamint az 1945-ös esztendőt követően végrehajtott földreformjainak,⁶ valamint az irodalmakban felvonultatott megoldási kísérleteknek részletes bemutatását sem

A gazdaságtörténetet, mint interdiszciplínát, alapvetően két nagyobb ágra oszthatjuk, melyek még a 19–20. század fordulóján formálódtak meg, alakultak ki, váltak szét. Az egyik ilyen iskola a *német nemzetgazdaságtan történeti iskoláján* alapult (jellemzője a történeti leírás és a gazdaságelmélet elválasztása). A *brit gazdaságtörténeti iskola* ezzel szemben azt vallotta, hogy „a gazdaságtörténet a történetírásnak csupán az a fajtája, melyhez ismerni kell a közgazdaság-

⁴ Lásd például: *Sipos József*: A pártok és a földreform 1918–1919-ben. Gondolat, Bp. 2009.; *Nagy József*: A Nagyatádi-féle földreform. Eger 1993.; *Nagy József*: A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei. Napvilág Kiadó, Bp. 2009.

⁵ Példának okáért lásd: *Witold Kula*: A feudális gazdasági rendszer elmélete. Gondolat, Bp. 1985., *Fernand Braudel*: A kapitalizmus dinamikája. Európa, Bp. 2008., *Makkai László*: Nagybirtok és kis gazdaságok, földesúr és parasztok Európában a középső- és újkorban. Világtörténet 4. (1982: 3. sz.) 5–60.

⁶ A környező országok földreformjáról bővebben lásd: *Simon Attila – Kovács Attila*: Gazdaság és nacionalizmus. Földreformok az utódállamokban. In: Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Szerk. Bárdi Nándor, Fedinec Csilla, Szarka László. Gondolat-MTA Kisebbségkutató Intézet, Bp. 2008. 118–123.; *Fertő Imre*: A földreformok politikai gazdaságtana. Századvég 7. (2002) 83–106.; *Nagy József*: Földbirtok-politika Magyarországon a két világháború között. EKF Líceum Kiadó, Eger, 2003.

tant”.⁷ Eszerint elképzelhető az elméleti közgazdaságtan és a gazdaságtörténet összhangja. Kövér György hasonlatával élve, míg az előbbi modelljeiben „az Adam Smith-féle „láthatatlan kéz” (a piac) irányító szerepét feltételezi, az utóbbi azonban épp ellenkezőleg, a „Chandler-féle „látható kézben” véli felfedezni a mozgatórugót.”⁸

Az ez után következő iskolák megpróbálták hidat teremteni az előbb említett két változat között. A 20. század ötvenes–hatvanas éveiben a *neoklasszikus ökönomia* (amely alapvetően mikroszintre koncentrál; nevezik ’business history’-nak is) hódítása nyomán fejlődés következett be a gazdaságtörténetben is (ekkor születtek olyan nagy hatású elméletek, mint a Rostow-i ötszakaszos séma,⁹ illetve Kuznets retrospektív ökonometriája¹⁰). Ezzel párhuzamosan indult útjára az ún. *’New Economic History’* (*’Új gazdaságtörténet’*, mely alapvetően makroszintre koncentrál és az Egyesült Államokban nyert nagyobb teret). Ez utóbbinak jelentősebb képviselője Alfred Conrad és John R. Meyer,¹¹ Robert William Fogel.¹² Másik széles körben elterjedt elnevezése a kliometria¹³ is. Az új évszázadban több pozitív jel is a gazdaságtörténet továbbélésére és fejlődésére mutat, ennek egyik legszembetűnőbb és legmarkánsabb példája Peter Turchin (University of Connecticut) munkássága,¹⁴ aki 2003-as *’Historical Dynamics’* c. munkájával, a *kliodinamika* megteremtésével robbant be a nemzetközi köztudatban.

A gazdaságtörténeti kutatásokban négy fontosabb módszer különíthető el egymástól. A *neoklasszikus agrártörténet-írás* alapvetően a közép-európai területeken terjedt el, főleg a német gazdaságtörténetet jellemzi. Alapelve, miszerint „minden gazdaság fejlődése ... erőforrásainak függvénye, s jelentősebb külső források bevonása nélkül standard állapotokat teremthet”. Az irányzat szerint a fejlődés alapvető motorja a piac kialakulása volt. A *gazdasági antropológia* alapvetően társadalomtörténettel foglalkozik, melynél kiemelt szerepet kapnak gazdasági vonatkozások. Eszerint a társadalom és gazdaság szorosan összefüggő, szétválaszthatatlan egység. E módszertan a „termelés-elosztás-fogyasztás”

⁷ Kövér György: A magyar gazdaságtörténet-írás régi útjai. In: Kövér György: A felhalmozás íve. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp. 2002. 360.

⁸ Kövér György: Elmélet és módszer az új gazdaságtörténet-írásban. In: Kövér György: A felhalmozás íve. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp. 2002. 366–367.

⁹ Elméletének kifejtését lásd: A gazdasági növekedés szakaszai. Nem kommunista kiáltvány. Kossuth, Bp. 1968.

¹⁰ Elméletének kifejtését lásd: Struktúra és növekedés a modern gazdaságban. Válogatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1981.

¹¹ Akiknek egyenesen közös tanulmányától eredeztetik a metodikát: The Economics of Slavery in the Antebellum South. The Journal of Political Economy 66. (1958: 2. sz.) 95–130.

¹² The New Economic History. Its findings and methods. The Economic History Review 19. (1966. 3. sz.) 642–656.

¹³ 1983-ban megalakult a Kliometriai Társaság is az Egyesült Államokban (www.cliometrics.org)

¹⁴ Másik fontos munkája: War and Peace and War. The Rise and Fall of Empires. Pi Press, New York 2006.

háromságból kiindulva vizsgálja a kisebb-nagyobb közösségeket (család, falu, uradalom, régió stb.). A *kvantitatív metodika* az 1950-es évektől terjedt el az Egyesült Államokból, ahol nagyobb egységekre vonatkoztatva használták mikro és makro tekintetben. A statisztikai forrásanyaggal rendelkező korok kutatásában alkalmazható, matematikai-statisztikai módszer, közgazdasági elméletekre alapozva. Az ún. *összehasonlító módszer* az 1960-as években élte fénykorát. Gazdasági térségek összehasonlítása során alkalmazták, azonban folyamatokat nehezen lehetett modellezni segítségével.¹⁵

A módszertanok után szükségszerűnek érzem néhány mondatban összefoglalni a német és francia gazdaságtörténet-írás sajátosságait is.¹⁶ A német agrártörténet-írás legjellemzőbb iskoláinak bemutatását mindenképpen két részre kell osztanunk, elsőként a volt Német Demokratikus Köztársaságáét. Az NDK agrártörténet-írásának alaptétele, hogy a feudalizmus alapja a mezőgazdaság volt. Dolgozataikban, melyek időhatára leginkább a koraújkortól a 19. századi agrárreformokig terjedt, a paraszti gazdaság és a nagybirtoküzem viszonyát gazdasági és ideológiai oldalról tárták fel. Legismertebb képviselői Jürgen Kuczynski és Gerhard Heitz voltak.

Az NSZK-ban az 1970-es évekig három főbb irányzat volt megkülönböztethető. Az első, melyet Günther Franz neve fémjelez, s amelyben leginkább tetten érhetőek a nemzetiszocialista korszak jellegzetességei, inkább a társadalomtörténetben nyilvánult meg. A második irányzat, mely kiemelten a rurális társadalom szerkezetével foglalkozott, s Friedrich Lütgéhez köthető. Végül a harmadik, amelynek középpontjában az ágargazdaság története állt, s legkiemeltebb művelője Wilhelm Abel volt. Ez módszertanában inkább kvantitatív irányzatokhoz kötődött.

A francia agrártörténet-írás szintén három csoportja közül az első, az Ernest Labrousse nevéhez köthető, elsősorban Abeléhez hasonló metodikával dolgozó, s a makroökonómia eszközeivel élő iskola volt. A Pierre Goubert által képviselt irányzat a regionális történet modelljét alkalmazta, mely különös érzékenységet mutatott a földrajzzal, valamint a történeti demográfiával. Megközelítésében egyfajta „totális történetírást” kívánt megvalósítani. A harmadik irányzatot legmarkánsabban George Lefebvre és Albert Soboul képviselte, tudatosan merítettek a marxizmusból. Munkáikban a feudalizmussal és a feudalista kisajátítással foglalkoztak kiemelten.

A magyar gazdaságtörténet-írás az európai mintákhoz hasonulva fejlődött, attól lényegében nem tért el. A modern növekedéseméleti alapozású gazdaságtörténet-írás hazánkban, az ún. Domanovszky-iskola nyomdokain, a hatvanas évek-

¹⁵ *Kaposi Zoltán*: Az agrártörténet-írás jelene és lehetséges jövője. *Agrártörténeti Szemle* 49. (2008: 1–4. sz.) 311–312.

¹⁶ Az irányzatok összefoglalásában nagy segítségemre volt *Gérard Béaur* és *Jürgen Schlumbohm* tanulmánya: A rurális társadalmak problémája a német és francia történetírásban. *Korall* 6. (2005: 19–20. sz.) 76–98.

ben indult el (Berend T. Iván, Katus László, Hanák Péter és Ránki György nevéhez köthető¹⁷), majd a hazai kliometria képviselőinek (Puskás Julianna, Kolossa Tibor, Hutterer Ingrid, Székely Iván) munkásságával folytatódott. Kiteljesedni azonban nem tudott megfelelően, sőt, a nyolcvanas években az ún. kliometriát „lefutott” kérdésnek és már nyugaton sem divatos tézisnek minősítették, javarészt úgy, hogy ki sem próbálták.¹⁸ Hazánkban egyik fentebb említett irányzat sem gyakorolt igazán jelentős hatást, befolyást. Remélhetőleg ez a jövőben változni fog.

A gazdaságtörténeten belül, az uradalomtörténeti kutatások Magyarországon koncentráltan és konzekvensen a két világháború között, előbb Mályusz Elemér, majd Domanovszky Sándor kezdeményezésére kezdődtek meg. Domanovszky maga középkori gazdaságtörténettel foglalkozott, tanítványait azonban igyekezett a korájuk és a kevésbé feltárt 18–19. század felé orientálni. *’Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez’* címmel sorozatot indított, melyből 1932 és 1943 között 15 igen fontos kötet¹⁹ jelent meg. Ezek fő különbözőségét a korábbi, uradalmakat bemutató kiadványoktól²⁰ az adta, hogy egy új forráscsoportot vontak be a vizsgálódásba, az urbáriumokon kívül a számadáskönyveket, egyéb összeírásokat. Fő cél ekkor a gazdaságok berendezkedésének, a művelési formáknak, a jövedelmezőségnek bemutatása és kutatása volt.²¹ 1945 után az uradalomtörténeti kutatások előterébe már a nagybirtokok jobbágybirtokkal való kapcsolata került, melyek kutatását újabb forráskiadványok megjelenése is segítette. Ezeket a munkákat hasonlóképpen jellemezte az időbeni, mint a térbeli fókuszálás, mely tulajdonképpen adódott a téma természetéből is. Előnyüknek egy adott nagybirtok és gazdaságainak, esetleg adott egységének, adott időszakra vonatkozó teljes körű elemzése számított (többségük a 17–18. század nagybirtokaira koncentrált). Ezzel szemben hátrányát sokszor a teljesebb körű, adott régióra, országra vonatkoztatható, tendenciaszerű változások bemutatásának elmará-

¹⁷ Példaként említve: Berend T. Iván – Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1969.; Katus László: Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867–1914). In: Social-economic researches on the history of East-Central Europe. Akadémiai Kiadó, Bp. 1970. 35–127.

¹⁸ A magyar gazdaságtörténet irányultsága körül kialakult vitákról, valamint fejlődéstörténetéről bővebben lásd: Kövér Gy.: A magyar gazdaságtörténet-írás i.m. 361–364.

¹⁹ Példaként említve Sinkovits István: A magyar nagybirtok élete a XV. sz. elején. Bp. 1933.; Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. Bp. 1933.; Ravasz János: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp. 1938.

²⁰ A legismertebbek: Jóságismertetés. OMGE, Bp. 1860–1877.; Török János: Magyarország legjelesebb gazdasági s ipari-vállalatainak ismertetése. Alcsuth gazdasági tekintetben. Buda, 1841.

²¹ Csíki Tamás – Rémiás Tibor: Magyarországi uradalomtörténeti kutatások (XVIII–XX. század). Agrártörténeti Szemle 42. (2001: 3–4. sz.) 565.

dása jelentette. A magyarországi uradalomtörténet-írás historiográfiájáról bővebben lásd Fülöp Éva Mária írását.²²

A nagybirtokot (fogalomhasználat terén szinonimájaként használhatjuk az *uradalom* szót), mint agrártörténeti fogalmat vizsgálva, elsőként mindenképpen szükséges annak megfelelő korszakolása. A feudális korban kialakult birtok-nagyságra utaló fogalom, az uradalom vagy más néven nagybirtok, a felső világi és egyházi nemesség birtokainak megnevezése. A középkorban a nagybirtoknak és a kis gazdaságnak önmagukban nincs meghatározott történelmi tartalmuk, specifikus jelentőségüket időben és térben, mint egy rendszer elemei kapják meg. Európa középkori feudális rendszerében a kis gazdaságok beletartoznak a nagybirtokok kereteibe. Ekkor még a „nagybirtok a termelésnek és a feudális járadék elsajátításának intézményesített kerete.”²³ Legfőbb jellemzője pedig, mely definiálja magát a fogalmat is, hogy „... saját kezelésben álló, a jobbágyok ingyenes robotmunkájával megművelt föld...”²⁴ Szinte ugyan ezt olvashatjuk Makkai Lászlónál is: „... saját kezelésű gazdaságát a megélhetésüket biztosító kisbirtokokon élő jobbágyok robotjával műveltette meg...”²⁵ Fontos állomáshoz az úrbérrendezés idején értek a birtokok, ekkor vált egyértelműen, jogilag is ketté a nagybirtok és a kisbirtok. Megjelent a fő tulajdonosság és a haszontulajdonosság (a nemesi jogállású személy tulajdonolhatott, míg a jobbágy csak birtokolt).²⁶ A következő határvonalnak e tekintetben 1848–49-et és a jobbágyfelszabadítást kell tartanunk, amely tisztázta ezeket a tulajdonviszonyokat, megszüntette a robotmunkát. A kiegyezés időszakától egy, az egész dualista államot jellemző gazdasági fellendülés jellemezte, amely az ekkor bért munkára alapozott nagybirtok számára is pozitív szakaszt jelentett. Az első világháborút követő földreform megkezdte, majd az 1945-ben bekövetkező újabb, immáron teljesen megszüntette a nagybirtokrendszert, míg a Rákosi-, majd Kádár-rendszer „kolhozosítás”, majd „téjeszesítés” címén, bár más formában újra létrehozta azt.

A nagybirtok kérdésköre szinte folyamatosan foglalkoztatta a 20. századi történetírást, politikai töltetet hordozott, miközben a „feudális nagybirtokból” „feudális maradvány”, majd „feudális eredetű nagybirtok” lett. Azonban végig a 20. század elején kialakított Grundherrschaft – Gutswirtschaft ellentétpárok között

²² Fülöp Éva Mária: *Uradalomtörténeti monográfiák a magyar történetírásban*. In: Fülöp Éva Mária: *A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848–1949)*. Bp. 1995. 9–21.

²³ Makkai László: *Nagybirtok és kis gazdaságok, földesúr és parasztok Európában a közép- és újkorban*. Világtörténet 4. (1982:3) 7–8.

²⁴ Niederhauser Emil: *A nagybirtok és a parasztság Közép- és Kelet-Európában a polgári forradalmak után*. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Napvilág, Bp. 1998. 11.

²⁵ Makkai L.: *Nagybirtok és kis gazdaságok* i.m. 17.

²⁶ Tóth Tibor: *Ellentét vagy kölcsönösség? Magvető*, Bp. 1980. 19.

mozgott.²⁷ Értelmezési keretei között találhatunk olyat, amely egy fokozatosan „lemerevedő” termelő egységként, olyat, mely a modern világgazdaság periferikus részének minősítette, és olyat is, amely egy zárt termelő-fogyasztó közösségnek mutatta be azt.²⁸

Problémát jelenthet a nagybirtok fogalmának meghatározásakor (ahogyan azt Rémiás Tibor és Csíki Tamás is teljesen jogosan felvetette *‘Magyarországi uradalomtörténeti kutatások (XVIII–XX. század)’* című OTKA projektjük zárójelentésében), hogy önmagában a területnagyság nem lehet meghatározó eleme a fogalomalkotásnak. Hiszen a néhány ezer holdas gazdaságok több szempontból (üzemszerkezet, igazgatás, üzemvitel, vertikálitás, jövedelmezőség, tőkebefektetés) sem tekinthetők mezőgazdasági nagyüzemeknek, nagybirtokoknak, ugyanakkor mégsem lazán egymáshoz kapcsolódó kisüzemek csupán, ahogy azt több, 19. század végi szakíró is megjegyzi. Munkájában Leopold Lajos is hangsúlyozza ennek a kérdéskörnek fontosságát:²⁹ „... a terjedelem egymagában még nem teszi az uradalmat nagybirtokká, hiszen az uradalom parcellás bérletekben is lehet kezelve. Hogy valamely birtokra illik-e a nagybirtok kifejezés, azt nem terjedelem dönti el, ... , hanem az üzem belterjessége, a munka és tőkeszükséglet.”³⁰

Ennek megfelelően a nagybirtok egy olyan rugalmas, nyitott egység, melyek saját környezetük hatásaira aktívan és dinamikusan reagálva volt képes a gazdasági-társadalmi változásokra reagálni, hosszabb távon korszerűsíteni, illetve a külső hatásoktól függetlenül különálló termelő-gazdálkodó egységeit (üzemeit, gazdaságait) strukturálni, egyben tartani. Ugyanakkor kiemelendő, hogy a reformkor végétől kezdődően tendenciává vált, hogy a termelésből származó jövedelmek egyre kisebb részét forgatták vissza a birtokosok a gazdaságok korszerűsítésébe, ehelyett fokozatosan az életforma fenntartására fordították azt.³¹ Pölöskei Ferenc megállapítását mégsem tekinthetem korrektnek, miszerint: „A nagybirtokosok jó része ... változatlanul régi gyökerekből táplálkozó főúri szenvedélyeinek élt. Vidéki kastélyai körül vadászott, lovagolt, kártyázott, míg budapesti villáiba, luxuslakásaiba és külföldre a fényűző estélyek, a társadalmi kapcsolatok vonzották.”³²

Bár, ahogyan azt az előbb megjegyeztem, fogalomalkotás terén nem tekinthető kizárólagos elemnek a birtoknagyság, mégis fel kell villantanom néhány véleményyt. Éber Ernő (1874–1968) agrárpolitikus, gazdaságtörténész szerint a

²⁷ A kérdést részletesen tárgyalja: Vári András: Kelet- és Nyugat-Európa agrártársadalmi dualizmusa – tavalyi hó? Korall 5. (2004: 15–16. sz.) 117–144.

²⁸ Kövér Gy.: Elmélet és módszer i.m. 369–370.

²⁹ Itt Guido Krafft és Friedrich Falke: Die Betriebslehre. (Berlin, 1920.) c. munkáját idézi.

³⁰ Leopold Lajos: Munkabér és nagybirtok. Közgazdasági Szemle (1934: 9–10. sz.) 6.

³¹ Csíki T. – Rémiás T.: Magyarországi uradalomtörténeti i.m. 570–572.

³² Pölöskei Ferenc: A finánc-tőke és a nagybirtok az ellenforradalom rendszerében. Társadalmi Szemle 40. (1985: 10. sz.) 72.

nagybirtokok kategóriájába az 1000 kat. holdon felüli birtokok tartoznak.³³ Pölöskei Ferenc nagybirtokosnak szintén az 1000 holdon felül gazdálkodó, „az uralkodó elit piramisának csúcsán elhelyezkedő személyeket tekinti”.³⁴ Előbbiekkel ellentétben Tóth Tibor (1941–2011) mezőgazdasági „nagyüzemnek” a 100 kat. holdnál nagyobb területű földbirtokokat tekintette.³⁵

Éber Ernő szerint: „A nagybirtok karakterisztikuma az, hogy nem maga a birtokos ... kezeli és ellenőrzi a gazdálkodás menetét, hanem alkalmazott gazdaszervezőkre van bízva és ezeknek a gazdaszervezőknek a megválasztását, beosztását és irányítását kell a birtokosnak jól elvégezni és tudni.”³⁶ Tóth Tibor megfogalmazása szerint: „A nagy- és középbirtok fogalmán történetileg ugyanis a földnek olyan egyéni vagy társas magántulajdonban levő egységeit értjük, melyeken a jogi tulajdonos szerepe meghatározóan és elsősorban a tulajdonjog révén biztosított előnyök és szolgáltatások értékesítésére, élvezetére szorítkozott. A tulajdonos jelentősebb termelő- és szervező tevékenységek sem közvetlenül, sem pedig megbízottja révén nem folytatott. S amennyiben igen, ennek eredménye csekély volt a nagybirtok tulajdonjoga által biztosított összes elsajátításhoz képest.”³⁷

Max Weber számára a nagybirtok egy agrárszervezet volt, ahol egymás mellett élt a földesúri és jobbágybirtok, amelyeket több rendi és politikai elem határoz meg. R. H. Hilton szerint a faluközösség és az uradalom egy szocioökonómiai egységet alkot.³⁸

Leopold Lajos (1879–1948) szerint a nagybirtok „... nem is jellegzetesen történelmi, jogi, vagy mértani, hanem lényege szerint és jellegzetesen gazdaságtani fogalom.”³⁹ Majd kifejti, hogy a nagyüzem vagy nagybirtok organikus kötöttségében szembeszáll az éghajlat és a talajváltozó tényezőivel, azokat kiegyenlíteni próbálja, míg felkészültsége tárgyi, ellentétben a parasztbirtok személyi felkészültségével.

Kaposi Zoltán szerint a nagybirtok „...a mezőgazdasági termelés a mezőgazdasághoz tartozó társadalomnak egy szocioökonómiai egysége, agrárszervezeti kerete, melyben a termelés és elosztás egysége, illetve akár a társadalom totalitása jelenhet meg egyszerre reciprocitív és redistributív kapcsolatban.”⁴⁰

³³ Éber Ernő: A földbirtokmegoszlás jelentősége mezőgazdasági termelésünkben. *Közgazdasági Szemle* (1930: 4. sz.) 264.

³⁴ Pölöskei F.: A fináncsóke és a nagybirtok i.m. 68.

³⁵ Tóth T.: Ellentét vagy kölcsönösség i.m. 91.

³⁶ Éber E.: A földbirtokmegoszlás jelentősége i.m. 285.

³⁷ Tóth T.: Ellentét vagy kölcsönösség i.m. 25–26.

³⁸ Kaposi Zoltán: A nagybirtok mint gazdasági és társadalmi kategória. In: Vera (nem csak) a városban. Hajnal István Kör, Bp. 1995. 311–312.

³⁹ Leopold L.: Munkabér és nagybirtok i.m. 6.

⁴⁰ Kaposi Zoltán: Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. Dialóg Campus, Bp.–Pécs 2000. 17.

Legutóbbi fogalmat teljes mértékben elfogadva úgy gondolom, mindenképpen egy olyan tipológia kialakítása lehet ildomos esetünkben, amely sokkal flexibilisebb, valamint adott lokális lehetőségek és környezet gazdasági-társadalmi részeihez idomul.

Az előbbieket lezárva, a két világháború közötti állapotokra vonatkoztatva, szükségszerűnek érzem megadni, hogy milyen típusú birtokok is tartoztak a nagybirtokok közé. E téren helytállóan érzem Ujlaki Nagy Árpád kategóriáit, aki (szintén az 1000 kat. holdon felüli területnagyságot határnak véve) *országos célú* birtokokat, *egyházi és kulturális célú* birtokokat, valamint *korlátolt és korlátlan forgalmú* magántulajdonú nagybirtokokat különböztet meg.⁴¹

A 19. század mezőgazdasági forradalma, a gépesítés, valamint a világpiac fejlődése nyomán a mezőgazdaság jövedelmezősége erősen csökkent, új exportőrök jelentek meg a piacon, amely negatívan befolyásolta Magyarország addig betöltött helyzetét. A mesterséges, kormányzati szinten hozott döntések ideig-óráig elodázhatták az agrárium nemzetgazdaságban betöltött szerepének jelentős csökkenését. Az új helyzet alkalmazkodásra készítette az uradalmi rendszert is. A termelés intenzívebbé vált, jelentős befektetések történtek az intenzívebb ágazatok felé. A lépést természetszerűleg könnyebben tudták tartani a jelentősebb tőketartalékokkal rendelkező nagybirtokok (Kaposi Zoltán Tóth Tibor nyomán már nagyüzemként jellemzi ettől az időpillanattól fogva ezeket a gazdasági egységeket).

Összefoglalóan a következő megállapításokat tehetjük a két világháború közötti mezőgazdaságra és a nagybirtokra vonatkozóan. Az első világháború alatti társadalmi-gazdasági átalakulásban a mezőgazdaság szerepe fokozatosan csökkent. Fő árucikke a gabona volt, amely árának emelkedése csak lassan követte a pénz elértéktelenedését. Ennek következtében az üzemek, gazdaságok egyre kevesebb profitot érhettek csak el. A makrokörnyezet általánosnak mondható romlása különösen rossz hatással volt a mezőgazdaságra. Másik csapást a munkaerő nagy részének bevonulása, katonának állása adta. Előbbiek összessége miatt, a szociális elégedetlenség fokozódásával egyre inkább fókuszba kerültek a nagybirtokok, politikai törekvések lecsapódásaként került sor a földosztásra. A nagybirtokot már a dualizmus korától, mint a szociális igazságtalanság hordozóját tekintették, szinte „közellenségnek” számított. Emellett fontos megjegyez-nem, hogy a két világháború közötti mezőgazdaságot nem nevezhetjük nagybirtokrendszeren nyugvó mezőgazdaságnak, pontosabb lehet a fejletlen, vegyesüzemi mezőgazdaság megjelölés.⁴² 1910-ben 1945 db, 1000 holdon felüli nagybirtokos bírta a földek 31%-át, melyek az összes birtokosnak 0,019%-át tették ki átlag 3800 ha területtel. A belső változások az 1920 augusztusával meghirdetett Rubinek Gyula által kidolgozott, majd Nagyatádi Szabó István által végrehajtott

⁴¹ Ujlaki Nagy Árpád: Östermelő gazdaságunk jelene és jövője. Bp. 1939. 38.

⁴² Tóth T.: Ellentét vagy kölcsönösség i.m. 200.

földreformmal zárultak, melynek során az ország területének 6%-át kisbirtokként kiosztották, csökkentve a nagybirtokok méretét és jelentőségét is némileg, a birtokmegoszlás aránytalanságait azonban egyáltalán nem. 412 ezer igénylőnek 699 000 kat. holdat, átlag 1,7. kat. holdat osztottak ki.

Igen fontos jellemzője a korszaknak, hogy a területi elcsatolások eredményeként gyakran előfordult, hogy komplex, működő üzemeket, gazdaságokat szakítottak szét az országhatárok. A húszas években az értékesítést illetően nehézségek nem igen mutatkoztak, a mezőgazdasági kivitel túlnyomó része Ausztriába és Csehszlovákiába irányult (gabonaneműek majd 80%-a, a sertésexport 99%-a).

1920 és 1938 között a nagybirtokok területe az ország 1/3-ára terjedt ki (100 kat. holdon felüli birtokosok kezén az összes föld 48%-a), gazdasági jelentősége csökkent. A világválság tovább rontotta a magyar mezőgazdaság és a nagybirtokok lehetőségeit. A technikai fejlesztést megnehezítette, hogy a válság a pénzügyi- és hiteléletet egyaránt érintette, jelzálogkölcsön felvételére szinte nem volt lehetőség. Az exportorientált országokban, így hazánkban is a fejlődés visszaesése következett be, az árak akár 40–70%-kal visszaestek. A nemzeti jövedelemben a mezőgazdaság részaránya 1933-ban az 1928-as mindössze 40%-a volt, gazdavédelmi rendszert vezettek be, amely 1941-ig működött.

A harmincas évek első felétől a megnyíló német és olasz piac jelenthetett korlátozott megoldást a magyar mezőgazdaságnak (1934–38 között az olasz az összes kivitel 12%-a, a német a 25%-a), valamint az Egyesült Államokba és Nagy-Britanniába való kivitel (1936–37-ben a 27%-a). További tendenciaként fontos kiemelni a nagybirtokok tulajdonosainak gazdasági orientáció váltását, melynek során egyre több gazdasági pozícióban találjuk őket (itt emelném ki Zentay Dezső statisztikai gyűjtéseinek fontosságát⁴³). A folyamat fordítva is működött természetesen, iparosok, üzletemberek jelentős földtulajdonokat, bérleteket mondhattak magukénak. Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt telepítési akciót hirdettek, amellyel 80 ezer kisbirtokot hoztak létre.

A harmincas évek konjunktúrája némi levegőhöz juttatta ugyan a nagybirtokokat, azonban a háború és a demokratikus politikai pártok alakulásának következményeként bekövetkezett 1945–46-os újabb földreform következményei beláthatatlanok lettek. Földhöz juttattak ugyan 700 000 családot, azonban felszámolták azokat az üzemeket, amelyek addig a külkereskedelem legfontosabb ágazata, a hazai piacok fő ellátója volt. Ez időlegesen ellátási gondokhoz, valamint nem sokkal később a kommunista-szocialista kormányzat, erőszakos kisbirtok-egységesítő politikájához vezetett. Láthatjuk tehát történelmi távlatokban, hogyan alakult a nagybirtokból kisbirtok, majd az egyesítésekkel („téjesztés”) újra egyfajta nagybirtokforma.⁴⁴

⁴³ Zentay Dezső Beszélő számok c. sorozata, amelynek 1933-tól jelent meg 13 kötete.

⁴⁴ Kaposi Zoltán: A magyarországi uradalmi rendszer változásai a 18–20. században. Limes (2002: 5. sz.) 93–96.

A korlátlan forgalmú nagybirtokok és a hitbizomány fennmaradása feletti vita a Horthy-korszakban sem volt új keletű. Már az 1834-es országgyűlésen felvetődött a hitbizomány megszüntetésének gondolata, később pályadíjakat írtak megreformálására.⁴⁵ Sebess Dénes (1869–1963) agrárpolitikai író a következő hátrányokat látta a hitbizomány fenntartásában: „A jogintézmény ellenkezik a jogegyenlőség szabadság vívmányával, korlátozza a tulajdon fölötti szabad rendelkezést, viszályt támaszt az utódok között, így a családiasság ellen van, a feudális kor maradványa, mely csak kiváltságot teremt. Egész vidékek birtokforgalmát akadályozván, egészségtelen, magas földárakat idéz elő. Kedvezményezi az egyik örököst, ezzel a többi örököstől megfosztja meg.”⁴⁶

A szocialisztikus eszmék megjelenésével egyre többen keltek ki a nagybirtokok ellen.⁴⁷ A 20. század első évtizedeiben lezajlott agrárviták magja a 19. század végi európai agrárkrízis volt. A fejlődő liberális, globalizálódó gazdasági rendszer túlzott növekedése miatt a tengerentúli, főleg az egyesült államokbeli agrármunkaerők (amelyet a kivándorlás is szaporított) és terméseredmények konkuráltak a kontinens eredményeivel. Ennek folytán, sok más európai országhoz hasonlóan hazánkban is munkáshiány, eladósodás következett be. Ez ellen egyrészt az ún. agráriusok léptek fel, akik a hazai gazdaság protekcionista védelmében, valamint a szövetkezetesítésben vélték felfedezni a megoldást, míg az ún. Boden-reformerek a földjáradékok kisajátítását, kényszerkezelést és járadék-birtokot és telepítést követeltek. A magyar birtokpolitika és földosztás lefolytatásához nem állt rendelkezésre megfelelő mennyiségű állami föld, telepítési alap. Emellett a legnagyobb probléma az volt, hogy a közvélemény a telepítések és a földosztás intézményének létrehozatalát nem a nemzetgazdaság szerves részének, hanem a kiscgazdák és a mezőgazdasági munkásság érdekének tekintette.

A legtöbben közgazdasági szempontok alapján közelítették meg a földreformok problémáját, hol a nagybirtokot, hol a kisbirtokot hozva ki megfelelőbbnek termelékenység és üzemtan szempontjából. Bár ahogyan Czettler Jenő, a nagyhatású agrárpolitikus kifejtette: „A kis- és nagybirtok termelési fölnye elsősorban nem az üzemformától, hanem az éghajlattól, a történelmi előzményektől: a földet művelő népesség kulturfokától és nem csekély mértékben az értékesítési lehetőségektől ... szóval az agrárpolitika minden eszközének és fel-tételének egybehangzásától függ.”⁴⁸ Éber Ernő agrárpolitikus, gazdaságtörténész szerint, az üzemtan által megállapított kritériumok értelmében a nagybirtok fej-

⁴⁵ Magyarországi hitbizományok átalakításáról – az Academia által 1846-ban báró Dercsényi János – féle jutalmakkal koszorúzott pályamunkák. Pest, 1847. (*Keresztúry József, Benczúr János, Varga Soma* díjazott pályamunkáit közli)

⁴⁶ Sebess Dénes: Magyar agrárrevolúciók. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1932. 135.

⁴⁷ Lásd Szende Pál: A nagybirtok és Magyarország jövője. Galilei Kör, Bp. 1911.; Ágoston Péter: A magyar világi nagybirtok története. Grill, Bp. 1913.

⁴⁸ Czettler Jenő: Földbirtokpolitika. Kis Akadémia, Bp. 1936. 19.

lettségben az első helyen szerepel, a „magyar nagyüzem tökéletesebb termelési módjaival legnagyobb részt veszi ki a városok ellátásában, a kivitelben és a mintauzemek fenntartásában”.⁴⁹ Ezzel összhangban azonban részéről is teljesen egyértelmű volt, hogy a „rosszul gazdálkodó, keveset termelő nagybirtok fenntartása sem gazdasági, sem szociális érdekből nem kívánatos és ezért indokolt lehet minden olyan intézkedés és rendszabály, amely elősegíti és lehetővé teszi a belterjes és okszerű gazdálkodást a nagybirtokon, de előbb elkedvetleníti, utóbb menekülésre készíti birtokából azt, aki a jó gazdálkodás követelményeinek nem felel meg.”⁵⁰

Történeti szempontból érdekesnek tartom idézni Szekfű Gyula véleményét a témában. Egyik tanulmányában kifejti, hogy a nagybirtokkal szembeni ellenszenv és előítélet az ő által is képviselt „konzervatív”, valamint az ún. „radikális-liberális” történetiszemlélet között húzódik. Véleménye szerint az ellentábor nyilatkozata (Szekfű itt Ágoston Péter 1913-ban megjelent, 'A magyar világi nagybirtok története' c. munkáját idézi⁵¹) „tartalmilag üres” és „gyűlölködő”, melyhez a „szélsőséges, vad politikai szenvedély juthatott”, amely „történeti ítélethiánnyal és a mult tényeit illető példátlan tudatlansággal párosult”, holott szerinte éppen a magyar nagybirtok századokon keresztül továbbélése bizonyítja annak „értelmét, jogosultságát”. Összefoglalva mondanivalóját, a nagybirtok létének igazolására a török elleni háborúk „nemzetvédő”, majd „telepítő, országhelyreállító” szerepét osztja rá. A nagybirtok létét meglátása szerint két oldalról érték bírálatok, „egyrészt a nyugatról táplálkozó demokratikus eszmeáramlatok, másrészt a hazai szegénység, alsóbb néposztályok részéről...”⁵² Belitzky János (1909–1989) történész, múzeumigazgató ellenben a következőképpen vélekedett a nagybirtokról: „A magyar nagybirtok tehát, ha a kapitalista fejlődés eredményeinek megfelelően át is csúszott bankérdekeltségek körébe, mégis csak a magyar fejlődés megköttője volt és fő része van abban, hogy a parasztság gazdasági önállótlanága, ismereteinek csekély színvonala jellemzője maradt a liberalizmus és áldemokrácia korszakának.”⁵³

A vita legnagyobb hulláma az 1936. évi XI. tc. megalkotása után kezdődött meg, melyre a kor szinte összes, agrárpolitikával foglalkozó írója reflektálni kívánt. A két világháború között a magyar földtulajdoni rendszer jelentősen nem változott, ugyanakkor, főleg az 1930-as évek elejétől (legnagyobbbrészt a világválság kedvezőtlen hatásai miatt) a kormányok folytonosan próbálták orvosolni

⁴⁹ Éber E.: A földbirtokmegoszlás jelentősége i.m. 284.

⁵⁰ Uo. 293.

⁵¹ Ágoston Péter: A magyar világi nagybirtok története. Budapest, 1913.

⁵² Szekfű Gyula: A magyar nagybirtok i.m. 305–314.

⁵³ Belitzky János: A magyar nagybirtok. Anonymus, Bp. 1946. 84.

a parasztság gazdasági-szociális problémáit. Ezen próbálkozások egyik sikeres fejezetének tekinthető a szociális lakásépítési támogatás.⁵⁴

Tanulmányomban kifejezetten az 1937 és 1939 (a vizsgált első és utolsó könyv megjelenése) közötti időszakot, e néhány év irodalmi termésének általam legfontosabbnak vélt darabjait vizsgálom. 1940-nel, a világháború hatásainak egyre erőteljesebb érződésével és a háborús készülődéssel teljesen háttérbe szorultak az újabb, szükséges földreform előkészületei, ezzel egyetemben e téren a szellemi összecsapások is.⁵⁵ Ezúttal nem kívánom górcső alá venni az 1939 és a háború vége között keletkezett földbirtokpolitikai intézkedéseket és azok irodalmi vonatkozásait (gondolok itt az ún. második zsidótörvényre, illetve az ún. kishaszonbérleti törvényre).

A korabeli hivatalos és tudományos álláspont szerint a földállapotokat rendező birtokpolitika előtt három lehetséges út áll, amely lehet nemzeti, gazdasági vagy szociális. A nemzeti birtokpolitikai célja az „uralkodó népelem” birtokállományának megerősítése, ami azonban igazságtalanságokat rejthet és megboszszulhatja önmagát. A szociális birtokpolitika célja a szegényebb rétegek megerősítése, a munkások földhöz juttatása, míg a gazdasági birtokpolitika célja a kevésbé hasznavehető területek telepítése, művelés alá vonása. Mindent egybevetve a helyes birtokpolitikának célként kell kezelnie a stabil terményárakat és a biztos piacokat, a generációk óta gazdálkodók támogatásával. Czettler Jenő szavaival: „A birtokpolitikának tehát jelszavak helyett azt kell vizsgálni, hogy mely ország, mely vidékén, mely birtokkategória tud több embernek biztos megélhetést nyújtani és ezen felül ... melyik tud a külső és belső piac számára többet termelni.”⁵⁶

Az előzmények áttekintése után tanulmányom utolsó részében a korabeli földreform-vita legfontosabb irodalmi sarokpontjait vizsgálom meg.⁵⁷

1937-ben és 1939-ben jelentek meg Adorján János földreform-tervezetét tartalmazó legfontosabb munkái. Adorján a kialakult helyzetet a lakosság életszínvonalának erős csökkenéséből eredeztette, mely okát az agrártermelés stagnálásában, a birtokviszonyok változatlanságában látta. A mezőgazdaság problémáit az agrárpolitika szempontjából három főbb csoportba rendezte: birtokpolitika, termeléspolitika, szociálpolitika.⁵⁸ A birtokpolitika fejezetén belül felhívta a figyelmet arra, hogy a radikálisabb földreformtervezetek által a nagyüzemek/nagybirtokok területéből leválasztani kívánt földek kockázatot is jelente-

⁵⁴ Nagy József: Földkérdés a II. világháború előtt és alatt. Századok 127. (1993: 5–6. sz.) 652.

⁵⁵ A világháború előtti és utáni földbirtok politikáról részletesebben lásd: Nagy J.: Földkérdés i.m. 651–675.

⁵⁶ Czettler J.: Földbirtokpolitika i.m. 21.

⁵⁷ Nem tekintem vizsgálatom tárgyának Eckhardt Tibor és Bajcsy-Zsilinszky Endre ide vonatkozó munkáit, mivel azok főbb tételeinek bemutatását már elvégezte Nagy J.: Földkérdés i.m. 653–656.

⁵⁸ Adorján János: Megoldás-e a földreform? Bp. 1939. 8.

nek, mivel ezzel azok hitel- és termelőképessége erősen csökkenhet, mely a foglalkoztatott bér munkások rétegét is érzékenyen érintheti.⁵⁹ Az agrárkérdés megoldását nem a nagybirtokok megszüntetésében, hanem a meglevő termelőtechnológia fejlesztésében látta. Saját bevallása szerint tanulmánya a „probléma lényegét nem a termelőegységek területi, horizontális viszonyaiban, hanem a termelés tökéletesítésében, tehát vertikális vonatkozásban keresi”. Elképzelése szerint nem a birtokméretet kellett volna alapul venni, hanem adott mezőgazdasági üzemek üzemköreit, itt található ugyanis a valódi választóvonal kis- és nagybirtok között. Véleménye szerint a „külső üzemkörben” („nyersanyagtermelés területe”), amelyben a tömegtermelés és a gépek alkalmazása a jövő, míg a „belső üzemkörben” („feldolgozás területe”) a kisgazdaságok munkálkodhatnak és állíthatják elő termékeiket sikeresen.⁶⁰ A kisbirtokot a magyar mezőgazdaság fontos pillérének tekintette („A kisbirtok komplexumának tehát döntő súlya van mezőgazdasági termelésünkben...”), ugyanakkor nem zárta ki, hogy a jövőben az időközben megerősödött kisbirtokok az „életképtelen” nagybirtokokat szétporlassza.⁶¹

A gazdaságpolitikai feladatok tekintetében Adorján különbséget tett helyi és központi szervezési feladatkörök között. Központi feladatkörnek egyrészt a termelőtechnológia kisbirtokokra való alkalmazásának elterjesztését, kísérleti intézmények decentralizálását látta. Másrészt a piacutatás fontosságát hangsúlyozta: „A központi szervezés második nagy feladatköre tehát a piacok értékeinek és igényeinek kutatása és ezekből nyert információs ismeretanyag olyan elrendezése és közlése, amely a kisbirtoktermelés szempontjából értékesen hasznosítható.” Harmadikként a tulajdonképpen szövetkezés államilag támogatott verzióját képzelte el: „... kiépíteni a kis- és önmagukban erőtlén gazdasági egységek frontját.” A szervezés helyi feladatai közül legfontosabbnak a szövetkezést helyi módját látja („mezőgazdasági kistermelőüzemek érdekszövetsége”), melyet a szakoktatás és szaktanácsadói rendszer kiépítése követett volna.⁶² Megoldási javaslatok tekintetében fontosnak tartotta a legszegényebb rétegeknél az ún. házhelyakciót (mely szerinte a Nagyatádi-féle földreformnak is egyik leg sikerültebb része volt), amellyel legalább 100 000 igénylőnek remélt házhelyet biztosítani. Számításai szerint 35–40 000 holdat vásárolt volna az állam, melyet kedvezményes hitelkonstrukcióban bocsátott volna rendelkezésre. Ezt az igénylő havi részletekben fizethette volna vissza a telek és az állatállományból származó jövedelemből. A program megvalósítását maximum 10 év alatt látta megalapozottnak.⁶³ A földigény teljes kielégítése véleménye szerint lehetetlen, ha minden

⁵⁹ Uo. 16–17.

⁶⁰ Adorján János: Mezőgazdaságunk hét éves terve. Bp. 1941. 16–17.

⁶¹ Adorján János: A magyar föld korszerű problémái. Bp. 1937. 6.

⁶² Uo. 109–111.

⁶³ Adorján J.: Megoldás-e i.m. 28–31.

igénylő számára azonos területet biztosítanak. Reálisabb megoldásnak látta a lehető legtöbb művelés alatt nem álló területet újra művelés alá venni, a kötött birtokokból (községi, egyházi) kishaszonbérletet kialakítani, hitbizományokat eltörölni, valamint a szabad birtokokat felosztani. A szabad birtokok tekintetében különösen az 500 kat. holdon felülieket vette górcső alá. Véleménye szerint ezekkel a birtokokkal szemben az államnak szigorú szociálpolitikai követelményekkel kellett volna fellépnie, mellyel rábírhatná őket az alkalmazottai élet-színvonalának növelésére. Ezen túl a nagybirtoknak az állam felé fennálló tartozásait rendezni kellett volna, így a „gyengébbek” kénytelenek lettek volna területeik egy részét áruba bocsátani, melyet a nincstelenek vásárolhattak volna meg kedvezményes hitelkonstrukciók segítségével. Végül kulcsszerepet juttatott volna egy szaktanácsadó rendszernek.⁶⁴

Zsótér Bertalan (1906–1980), a híres motorversenyző, 1939-es munkájában voksát egyértelműen a nagybirtok mellett tette le. A termésátlagok tekintetében vett fölény mellett külön érvként hangzik el nála a nagybirtokon folyt talajvizsgálatok haszna, a kísérleti telepek létesítése. Úgy gondolta, hogy „... a nagybirtok, mint termelési nagyüzem, ugyanolyan, a természetéből folyó előnyben van a kistermelési gazdasággal szemben, mint az ipari termelés terén a gyár a kisiparossal szemben.”⁶⁵ Egyik bekezdésében mintha próféciaszerűen idézné meg a jövő agrártermelését: „... talán már száz év múlva ... a tömegfogyasztásra szolgáló agrártermelvényeket is egyedül a gépesített nagybirtokterületek fogják gyáriparszerűen termelni, míg a kisbirtok csak egyéni, kézi termelhetőségű specialitásokat és ritkaságoknak a szintén luxusjellegű előállítására fog szorítkozni.”⁶⁶ A hitbizományok tekintetében egyértelműen fenntartásuk mellett foglalt állást. Véleménye szerint egyértelműen meg kell különböztetni, sőt el kell választani a tulajdonost a tulajdontól. Két megoldást nevezett meg, amennyiben a földéhség kielégítésére a magántulajdon korlátozásához kellene nyúlni, amelyet ő „qualitative és quantitative” megoldásnak nevez. Míg előbbi alatt adott föld állagának épségben tartásával, a használati jogot csökkentené, az utóbbi alatt a földbirtok egy részének elvonását értette. Helyes útnak Zsótér az első megoldást tartja, a következőképpen érvel mellette: „... a társadalomgazdasági evolúció a kollektívizmus felé halad. ... Ennek a tendenciának pedig jobban megfelel, ha a pillanatnyi dialektikus ingadozások, politikai szeszélyek és divatok ellen egy olyan hatalmas, az alkotmányunkban gyökerező gát védi az ősi termelő földvagyonokat, mint a hitbizományi kötöttség.”⁶⁷

Kerék Mihály (1902–1990) agrárszakember, szociográfus az 'A magyar földkérdés' című 1939-es munkája az agrárirodalom alapművei közé tartozik. A

⁶⁴ Uo. 37–39.

⁶⁵ Zsótér Bertalan: Magyar föld – magyar jövő. Bp. 1939. 23.

⁶⁶ Uo. 24.

⁶⁷ Uo. 28.

földreformról való álláspontját, a kérdésről vallott véleményét már rögtön az előszóban leszögezi: „A nagybirtokrendszer lebontásáról van szó. Ebben a kérdésben megalkuvásnak nincs helye, mert nemcsak az egészségesebb birtokmegosztás, hanem a szociálpolitikai, társadalmi és közigazgatási reformok egész sora, s egy modernebb közszellem kialakulása függ attól, hogy a nagybirtokrendszer avult bástyái előzetesen leomoljanak.” A földbirtokhelyzet kedvezőtlen hatásait fokozta szerinte az 1919–20-tól indult földreform, ellensúlyozni azonban a nem teljesen átgondolt és gyenge hatásfokú telepítések, valamint a német „paraszthitbizományhoz” hasonlítani kívánó jogképződmények kezdeti lépései sem voltak képesek. Elgondolásait középre helyezte a kérdésben, saját bevallása szerint tanulmánya sem a „szélső radikális megoldás híveit”, sem pedig a nagybirtokrendszer fenntartása mellett állókat nem fogja kielégíteni.⁶⁸ Úgy vélte, hogy „... agrárstruktúránk szörnyű disszonanciája: az a tény, hogy ötödfélmillió főnyi földművelő közül 1,5 millió nincstelen, ugyanennyi életképtelen parcellabirtokos, míg 5,7 millió holdon 3392 birtokos osztozik”.⁶⁹ Külön fejezetben ismertette az 1936. évi hitbizományokkal kapcsolatos XI. törvénycikk rendelkezéseit. E tekintetben véleményét a következőképpen fogalmazta meg: „Nem kétséges, hogy a hitbizományi törvény értéke birtokpolitikai szempontból hosszú ideig a nullával egyenlő.”⁷⁰ Fentieken kívül két alapvető problémára irányítja rá az olvasó figyelmét a szerző. Az egyik, a törpebirtokok és nagybirtokok „tömeges előfordulásának” aránytalansága, a másik az önálló kis- és középbirtokok alacsony „súlya” a magyar földbirtokrendszerben. Az előbbi szerint, míg egy-egy törvényhatóságon belül a gazdaságok számában jelentősen felülmúlja a nagybirtokot a törpebirtok, addig az összes területből alig-alig észrevehetően veszi ki a részét. Utóbbi szerint pedig az ún. „köztes” kategóriák aránytalanságából következik a birtokrendszerre ható „egészségtelenség”.⁷¹ Óriási problémának látta, hogy a kisgazdaságok eredményeinek vizsgálata csak a 30-as években kezdett elterjedni, aminek hiánya károsan hatott és a nagybirtok felsőbbrendűségének adott táptalajt. Szerinte három szempontnak kellett volna érvényesülni a helyes földbirtokarányok megállapításakor: a földvagyon megosztás aránytalanságainak kiküszöbölésének; a birtokviszonyok rugalmasan tartásának, mivel „végleges” állapot nem létezik ebben a tekintetben, tehát földtartalékokat mindenképp hagyni kell; valamint, hogy nem szabad birtokmaximumot meghatározni. „A kívánt célt elérhetjük akkor is, ha birtokhatár helyett a birtokarányból indulunk ki.”⁷² Kerék szerint három elvnek kellett volna érvényesülnie a jövőbeni földreform kidolgozásakor és megvalósításakor: a függetlenség, felelősség és

⁶⁸ *Kerék Mihály*: A magyar földkérdés. MEFHOSZ, Bp. 1939. 5–6.

⁶⁹ Uo. 348.

⁷⁰ Uo. 260.

⁷¹ Uo. 309–310.

⁷² Uo. 400–401.

szakszerűség elvének. A földosztás során a gazdasági cselédség, a földnélküli napszámosok, a kevésföldű kisbirtokosok (és azok öröklésre nem jogosult férfi-tagja), az okleveles, szaktanácsadói rendszer gazdái, valamint közintézmények és közcélok számára juttatott volna, összesen 2 580 000 kat. hold földet. Kiválóan látta, hogy ennek megvalósítása nagymértékben függött a helyes pénzügyi megoldástól is, mely egyszerre feltételezi a földbirtokosok kártalanítását, a házhelyek és gazdasági épületek felépítési költségeit, a földszerzők gazdasági eszközeinek beszerzését és egyéb kiadásokat (pl.: útépítés).⁷³ A földhöz juttatást azonban nem tartotta elegendőnek, szerinte különös figyelmet kellett volna fordítani a földhöz juttatottak szervezésére, gondozására, amelyben a helyi viszonyokra is figyelemmel kellett volna lennie a rugalmas szabályozásnak.

Matolcsy Máttyás (1905–1953) közgazdász, politikus. 1936-ban földreformot követel, támadja a nagybirtokot, bíróság elé állítják. Szerinte a földreformot a zsidókérdéssel együtt kell megoldani, a zsidóknak nincs joguk a földhöz. 1938-ban ebből a pártból is kilépett és a Nyilaskeresztes Front tagja lett, a következő évben e párt programjával került be képviselőként a parlamentbe. 1942-ben kivált az egyre radikalizálódó nyilasok közül és a MÉP tagja lett. A II. világháború után a népbíróság 10 év börtönrre ítélte. 1953-ban a váci börtönben halt meg. 1938-as, 'Új élet a magyar földön' című munkájának előszavában így határozta meg saját feladatát: „A feltámadás útja a belső revízió! A magyar élet minden területét meg kell vizsgálni és az igazságtalanságokat jóvá kell tennünk. Teljes rendszerváltozásra van szükség.”⁷⁴ A könyv első része egy tulajdonképpeni liberalizmus-kritika, melyben Matolcsy kifejti véleményét a „gazdasági liberalizmusról”. Ez szerinte tarthatatlan, legfőképpen két okból. Egyrészt, mert az egyént ugyan védi a fizikai támadásoktól, de védtelenül hagyja a gazdaságiaktól, másrészt mivel a magántulajdon sérthetlensége mellett elfelejti, hogy a jószág nem csak a tulajdonos, de a nemzet jólétét is hivatva van szolgálni. Az ország gazdasági rendszerének hibáit keresve a következőképpen értékelte a világháború után bekövetkezett állapotot: „... a nemzet friss erői annyira elnyomottak, hogy a rothadt rendszert nem tudták lerázni.”⁷⁵ Az ország, 1914-re elért gazdasági fejlődését szerinte a dualizmusnak köszönhette, azonban szélsőséges, ugyanakkor helytelen értékelése már a következő mondatban megmutatkozott: „... a zsidó nagytőkések egyenesen a nagybirtok, a feudális világ szülöttei.”⁷⁶ A fejezet végén egy sommás megállapítással zárta a rendszer gazdaságának értékelését: „A jelenlegi gazdasági rendszer latifundiumaival, nagybirtokaival ma is lényegileg feudális alapon nyugszik.”⁷⁷ A nagybirtokellenes írókhoz hasonlóan

⁷³ Uo. 462–463.

⁷⁴ Matolcsy Máttyás: Új élet a magyar földön. Cserépfalvi, Bp. 1938. 6.

⁷⁵ Uo. 16.

⁷⁶ Uo. 17.

⁷⁷ Uo. 21.

Matolcsy is az egykézést, a népesség szaporodására gyakorolt negatív hatását, népességtartó képességének alacsony voltát tartotta a nagybirtokok legnagyobb problémájának. Birtokreformra vonatkozó elképzelése szerint az átlag 12, valamint a 30 kat. holdas gazdaságok kialakítását vélte elfogadhatónak. Elképzeléseit adóreformokkal is szolgálni kívánta, melyek szerint visszafejlesztette volna a fogyasztási és forgalmi adókat; fokozta volna a föld-, ház-, kereseti-, társulati-, vagyon-, és jövedelemadókat; a családtagok száma szerint mérsékelte volna az összes adónemet; illetve egyszerűsítette volna az adókivetést és -behajtást.⁷⁸ Külön fejezetet szentelt könyvében a mezőgazdasági munkabérek rendezése ügyének, melyet az egységesítéssel látott elérhetőnek olyan módon például, hogy adott nagybirtokon évről-évre azonos mennyiségű munkanapot és munkást kellene igénybe venni. Gazdasági felügyelőségre és mezőgazdasági kamarai bizottságra bízta volna a nagybirtokok, és bizonyos területhatár felett gazdálkodó egységek rendszeres ellenőrzését, azok szükség szerinti szankcionálását. Emellett a mezőgazdasági árszínvonalat is erős szabályozás és ellenőrzés alá vette volna. A mezőgazdasági árak alsó és felső határainak megállapításával azt remélte, hogy „a jövedelmek alakulásában az egyes termelési ágak között, valamint a tőke és a munka részesedése között egészségtelen eltolódások nem keletkeznek”.⁷⁹ Az elkövetkező földreform során elkerülhetetlennek tartotta a hitbizományi intézmény eltörlését, az 1920. évi földreform végigvitelét, telepítéseket, tagosításokat, a mesterséges öntözés fejlesztését, a mezőgazdaság hitellátási problémáinak kiküszöbölését, a szakoktatást, a gazdálkodás felülvizsgálatát és egy értékesítési rendszer szervezését.

Scherer Péter Pál következőképpen foglalja össze céljait a földkérdés kapcsán, 1939-es, szintén alapműnek számító könyvében: „Nem a rossz nagybirtokot védem, ez indokolatlan, de oktalan eljárás is lenne, hanem a jól kezelt nagybirtokot, mely megérdemli a védelmet. És nem a kisbirtokot helytelenítem, mely érthetetlen magatartást jelentene.”⁸⁰ A nagybirtokot bírálók radikális csoportja (Scherer szerint egyébként teljesen hibásan és a közvélemény számára kivételesen károsan) úgy állította be a nagybirtokot a közvélemény előtt, mint „egy óriási pusztaságot, melynek kellős közepén egyedül él a „gyűlölt” nagybirtokos, pár cselédjét állati sorban tartja, a parlagon heverő (!) mammutbirtokából befolyó jövedelmeiből hatalmas halmokat épít, hogy legyen mit külföldön pazar mulatságokon elverni.”⁸¹ Külön fejezetet szentel Matolcsy Mátyás *’Új élet a magyar földön’* című könyvének bírálatára (könyvének körülbelül felét ez teszi ki). Ezt a következőképpen indokolja: „Csak olyan elveket és állításokat akarok elbírálni, melyek ebben a könyvben ismétlődnek, ebben a könyvben vannak összegyűjtve

⁷⁸ Uo. 146.

⁷⁹ Uo. 187.

⁸⁰ Scherer Péter Pál: A nagybirtok. Bp. 1939. 9.

⁸¹ Uo. 26.

és azt hiszem, ha ezeket az elveket és állításokat sikerül megcáfolnom, akkor megfelelek mindazon érvekre, melyeket a radikális földosztás hívei mindenütt és állandóan, naponta és ismételten kürtölnek széjjel az országban.” A könyvből fejezetenként, szinte soronként idéz, saját véleményét, cáfolatát adva annak állításaira, külön hangsúlyozva saját „tárgyilagosságát”.⁸² Könyvének utolsó nagyobb részegységében tíz nagybirtokot mutatott be (birtoknagyság szerint csökkenő sorrendben), mellyel igazolni kívánja saját véleményét. Az uradalmakat bemutató fejezetben (ahol helyet kap többek között hg. Esterházy Pál, Pallavicini Alfonz Károly őrgróf, Dréher Jenő fejérmegyei, gr. Károlyi Gyula tiborszállási, József főherceg bánkúti és gr. Somssich László kaposújlaki uradalma is) adott nagybirtok történetébe, művelési ágak szerinti felosztásába, haszonbérleti viszonyainak, múltbéli fejlesztéseinek, a mindenkori birtokos jótékonykodási tevékenységébe nyerhetünk betekintést, részletesen szemlélve azok szociális ellátórendszerének működéséből és gazdálkodásából is (mindezeket fotókkal illusztrálva). Véggkövetkeztetésében kifejti, hogy a termelés fokozását és a minőség javítását, a munkaalkalmak növelését, valamint az agrárlakosság életszínvonalának emelését kell, mint három legfőbb szempontot figyelembe vennie a birtokpolitikának. Fentiekkel összhangban ő maga is kijelenti, hogy azok „... a nagy- és középbirtokok, amelyek ezen kívánalmakat nem teljesítik, a közérdekkel szemben tartozó kötelességüknek nem felelnek meg, fennmaradásuk nemcsak közérdekű, de azzal ellentétes.”⁸³

Ujlaki Nagy Árpád, 1939-es munkáját Kállay Miklós, az akkori Országos Öntözésügyi Hivatal, későbbi miniszterelnök megbízására készítette el, célja a „a magyar földbirtoklás” rendezésének kidolgozása volt. Munkáját három részre osztotta a szerző, elsőként az ország agrárgazdasági és szociális helyzetképéről ad felvilágosítást, majd a mezőgazdaság közeli és távolabbi lehetőségeit mérleget. A harmadik részben a földbirtokrendezést célzó javaslatait összegzi. Az első két rész témánk szempontjából ezúttal nem lényeges, így a harmadik fejezetre koncentráltam kiemelten. A probléma nagysága és fontossága számára sem kétséges: „Mindazonáltal ez a probléma nem olyan egyszerű, mint ahogy a hazai közvélekedés túlnyomó részben képzei. És megoldása nem oly könnyű, hogy egyszerű földosztással, – a nagybirtokok feldarabolásával radikálisan, de egyben célszerűen és a nemzeti gazdaság érdekében eredményesen rendezni lehetne.”⁸⁴ Ujlaki munkájában felbukkan egy, a korábban áttekintett kötetekben nem tapasztalt motívum a földkérdés kapcsán, az antiszemitizmus: A magyarországi földbirtokok kategorizálásakor különválasztja az ún. „zsidó középbirtokot”. Erre vonatkozó elképzeléseit így kezdte: „Magát a zsidó birtoklás kérdését, véleményünk szerint, egészen fölösleges politikumként felfogni, még kevésbé antisze-

⁸² Uo. 52–53.

⁸³ Uo. 405.

⁸⁴ Ujlaki N. Á.: Östermelő gazdaságunk i.m. 23.

mitizmussal kezelni.” Majd így folytatja, idézve Kállay Miklós korábbi, 1936-ban földművelésügyi miniszterként elhangzott beszédét: „De különben is, ha arra kerül a sor, hogy a birtokokat mai tulajdonosaiktól el kell venni, hogy azokat kisebb egységekben a magyar nép kezére juttassuk, a mai antiszemita hangulat nélkül is természetes, hogy egy öntudatos nemzet elsősorban az újabb szerzeményekhez és azok között ugyancsak elsősorban a fajiságukban legidegenebb, új szerzők birtokaihoz fog nyúlni.”⁸⁵ Fontos részletre világított rá azonban Ujlaki a nagybirtokok részarányát illetően. Arra, hogy a ténylegesen nagybirtokként kezelt kategória (a közbirtokossági és községi birtokokon kívül) mezőgazdaságilag művelhető területe az összes terület mindössze 16,6%-a (kb. 1,9 millió kat. hold), ellentétben azokkal a számításokkal, amelyekben a nagybirtok teljes részarányát 50% körülire teszik országosan (amibe minden, 1000 kat. holdon felüli birtokállományt beleszámolnak).⁸⁶ Mind Matolcsy Mátyás, mind pedig Kerék Mihály elképzelését bírálja. Matolcsyt bírálva kifejti, hogy annak elmélete hibás, mivel a nagybirtokok teljes felosztásával éppen a nincstelen rétegek bér munkáját venné el, a szétosztott kisbirtokokon ugyanis nem vennének igénybe bér munkát. Kerék javaslatában kivitelezhetetlennek és felelőtlennek tartotta az erdőbirtokok szétosztását, valamint megkérdőjelezi az általa alábecsült létszámú cselédség számára kiosztandó földterületek nagyságát. Ujlaki Nagy a középbirtokok tekintetében az 500 hold körüli, életképes középgazdaságok fenntartására és növelésére törekedett. A nagybirtokok közül mindenképpen elhagyta volna az „egyházi nagyobb célvagyon” szétosztását is. Továbbá az 1000–10 000 kat. hold terület nagyságú birtoktestek megtartására törekedett, melyek közül együtt kezelte volna a szabad- és korlátolt forgalmú nagybirtokokat. Ezek, akkori 1,5 millió kat. holdnyi művelt területét 600 ezer kat. holdra apasztotta volna. A 10 ezer hold feletti nagybirtokokat egytől egyig megszüntetendőnek vélte.⁸⁷ A földbirtokrendezés végrehajthatóságának teljes ütemezését 20–30 évre becsülte.

Csák István, 1939-es munkájában egyértelműen kifejtette, hogy nagybirtok fennmaradása mellett foglal állást, számára az alapos és igazán tudományos munkának Scherer Péter Pál könyve számított. Csák is abba a körbe tartozik, akik a földkérdést szorosan vett nemzetgazdasági kérdésnek, s nem „csupán” szociális kérdésnek tekintették. Szerinte szorosan összefügg az ország gazdasági problémájával a földbirtok gazdasági problémája. Érvelésével egy, más munkákban háttérbe szorult szempontra hívta fel a figyelmet a földkérdés és a nemzetgazdaság érdeke kapcsán: „Most tanúi voltunk két éven keresztül a zsidóság elleni anyagi és erkölcsi hajszának, minden válogatás nélkül, mérhetetlen kárt okozva ezzel gazdasági életünknek. Ha aztán a zsidó-kérdést megoldottuk azzal, hogy sikerült kényszeríteni nagy részét arra, hogy tőkét kivigye, a vagyontá-

⁸⁵ Uo. 36.

⁸⁶ Uo. 37–38.

⁸⁷ Uo. 228–229

lant pedig munkahelyének átadására és azokat, akik nem tudják az országot elhagyni, egy esetleges földalatti kommunista szervezkedésbe... Mert nem akarják belátni [ti. Matolcsy Mátyás és támogatói H. I.], hogy nincs megállás azon az úton, amelyen elindultak és nem az „új élet a magyar földön” [utalva Matolcsy munkájára H. I.] következik mindebből, hanem az „új romok a magyar életben”.⁸⁸ Matolcsyval kapcsolatban még kifejti: „... amíg első műveiben hiányzik a zsidózás, úgy a legutóbbiban már lehetőleg mindenre applikálja ezt a divatos jelszót.”⁸⁹ Komoly, általános kritikát fogalmazott meg a földkérdés körüli vitában állást foglalókkal szemben: „Irodalmi forrásként rendszerint egymást nevezik meg, versenyre kelnek az érvek és statisztikai adatok beállításában, s végtelenül termékenyek pamfletjeik gyártásában.” Majd két csoportra osztotta őket: „Külön kell választanunk a falukutatók néven ismeretessé váltakat, a szigorúan „teoretikus” szociológusoktól...”⁹⁰ Közös problémáiknak egy dolgot tartott, mégpedig a nem titkolt radikalizmust. Elemzés tárgyává tette a földbirtokkérdéssel foglalkozó írók könyveit, melyekből egy-egy részt kiemelve próbálta bizonyítani azok helytelenségét, számítási módszereik hiányosságát.

Összefoglalva, a mezőgazdaság reformjának új útját Adorján egyértelműen a kisbirtok megreformálásában látta, azonban más elképzelésektől eltérően nem a nagybirtok kárára. Ilyenformán, képzeletbeli ideológiai tengelyünk közepén helyezhetnénk el Adorján elképzeléseit, ahol a két ellentétes oldalon a radikálisabb törekvések képviselői, a kizárólag a nagybirtokban, vagy kizárólag a kisbirtokban hívók álltak.

Zsótér Bertalan a probléma megoldását a termelés összehangolásában, szakigazgatási rendszer kiépítésében, mintauzemek létesítésében, kisbirtokokon termelési ágak váltásában, új vidéki oktatáspolitikai kidolgozásában, egészségügyi szolgálat kialakításában látta.⁹¹

Kerék kiválóan összefoglalta a földkérdés körül folyt évszázadosnak mondható vitát, az erről szóló irodalmak historiográfiai vázlatát is adja, egészen saját koráig. Véleménye összefoglalva lesújtó az addig bekövetkezett intézkedéseket illetően, bár mindenképpen ki kell emelnem kiegyensúlyozott, valamint lényeglátó elemzési módszerét. Összegzésként kifejtette: „A megakasztott természetes fejlődés, a nagybirtokmentő földreformmal karöltve birtokviszonyaink szörnyű eltorzulására és termelésünk hanyatlására vezetett.”⁹²

Matolcsy Mátyás föld- és birtokpolitikai programjának összefoglalása, miszerint „Magyarország feudális berendezkedésének és gazdasági liberalizmusának felszámolását követeljük: a mérhetetlen latifundiumok és nagybirtokok helyett

⁸⁸ Csák István: Lássunk tisztán a földkérdésben! Bp. 1939. 20.

⁸⁹ Uo. 35.

⁹⁰ Uo. 20–21.

⁹¹ Zsótér B.: Magyar föld i.m. 48–51.

⁹² Kerék M.: A magyar földkérdés i.m. 479.

önálló, független kisgazdatársadalmat, a nagyipar mellett saját otthonában lakó munkás-polgárságot. Ez a stabil alapja a kapitalista társadalmi és termelési rendnek.”⁹³ Korábbi könyve, az 1934-es 'Az új földreform munkaterve' című már csírájában tartalmazta a négy évvel későbbi nézeteit.

Scherer Péter Pál voksát határozottan a nagybirtok mellet tette le, mérlegelve ugyan, majd elvetve a kisbirtokos rendszer megvalósíthatóságát. Megvalósíthatónak és Magyarországra nézve alkalmazhatónak vélte Mussolini olaszországi földbirtokreformját, melynek során a bizonyos termelési átlagokat el nem ért, adott mennyiségű munkást nem foglalkoztató birtokokat kifarcelláztatott. Számára elsődleges szempont volt a többlettermelés, melynek figyelembe nem vételét hibának tartotta volna a következő földreform megalkotásakor. Ezen túl a talajjavítást, az értékesítés hatékonyabbá tételét, munkabérek emelését jelölte meg elérendő célként. Végül megállapítja, hogy „... a jövő minden termelési ágban a nagyüzemé”.⁹⁴

Elképzelésében Ujlaki Nagy is kiemelt szerepet szánt a gazdatiszti képzésnek és a szaktanácsadói rendszernek. Konklúziójában másokhoz hasonlóan leírta, hogy „a nagyobb birtokok részbeni kisajátításával kapcsolatban előreláthatólag még számos kisebb jogi és pénzügyi probléma fog felmerülni, melyeknek szintén meg kell oldatniuk. ... A lényegi követelmény a jövőendő birtoklásban men-
nél tisztább helyzetet teremteni.”⁹⁵

Csák István a gyáripari vámvédelem lebontását, az 1931. évi „karteltörvény” felülvizsgálatát, a gazdavédelmi rendelkezések lebontását, az export-import korlátozások enyhítését, a mezőgazdasági üzemesítést, közmunka programot, a házhely akció folytatását, a nagybirtokosok adótámogatását, termelés-irányítást javasolt megoldásként munkájában.

Dolgozatom első részében, a fontosnak tartott gazdaságtörténeti-agrártörténeti bevezető után először a nagybirtok fogalmát jártam körül. Ezt követően a nagybirtokok két világháború közötti gazdasági-politikai tendenciáit mutattam be. Az utolsó részben, fentebb ismertetett irodalmak döntő része, tárgyát kizárólag agrárpolitikai oldalról közelítette meg, középpontjában pedig a földreform kérdése állt. Az egyik oldal a megoldást kisbirtokhálózat bővítésében látta, míg a másik fél defenzívába ment át. A közös pont végeredményben az volt, hogy a megfogalmazók a tulajdonviszonyok gyökeres átalakításával akarták a problémákat feloldani. Ahogyan az Tóth Tibor kiválóan megjegyzi: „A tőkés fejlődés morális torzulásaitól mentesnek hitt, eszmeileg „intakt” parasztság megmentését célzó, historizáló vagy sok esetben elég egyértelműen politizáló álláspontok mellett nagyon-nagyon nehezen megszületett a társadalmi fejlődés egyetlen lehetséges útját politikailag is biztosítani hivatott osztályszövetség koncepciója is. A sokféle álláspont közti dön-

⁹³ Matolcsy M.: Új élet i.m. 59.

⁹⁴ Scherer P. P.: A nagybirtok i.m. 411–416.

⁹⁵ Ujlaki N. Á.: Östermelő gazdaságunk i.m. 267.

tő értékrendbeli különbségek részletezése napjainkban már aligha szükséges. A felületen látható analógiák azonban jelzik, hogy a parasztság – a fogalmat a legszélesebb értelemben használva – helyzetének rendezése „sorskérdés” volt. Éppen az agrártörkés fejlődés lassúsága – nemcsak Európa fejlettebb területeihez, hanem önmaga lehetőségeihez viszonyított elmaradottsága volt az oka annak, hogy e „sorskérdés” megoldása birtokpolitikai kérdéssé vált.”⁹⁶

Dolgozatomban csak felvillantani tudtam a magyar földkérdés és a nagybirtokok helyzetének változásait, állapotát a két világháború között. A földreform körül folyt vitát végül a második világháború kirobbanása, mint teljesen új szituáció szakította félbe. Ezt követően már nem születtek a korábbiakhoz fogható vitairatok, bár néhányan tettek kísérletet a világháború befejezése utáni, e téren szükséges intézkedéseket illetően. Fontos továbbá azt is megjegyezni, hogy ezek a vitairatok, földreformtervek, elképzelések mindegyike papíron maradt, teljes egészében később sem valósult meg, bár a háború utáni 1945-ös földreform egyes elemeiben merített belőlük.

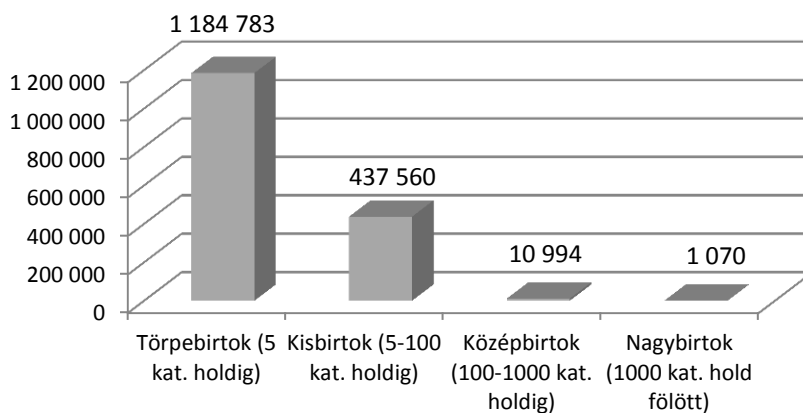
Vizsgálódásaim jelen fázisában úgy látom, hogy a nagybirtokok a két világháború között működő magyar gazdasági rendszer kompetens, integráns és pótolhatatlan részét képezték, amelyek alapját adták a magyar mezőgazdasági export sikerességének, Nyugat-Európához hasonló fejlettségi fokának. A nagybirtokok, bár a feudalizmus egyik maradványaként, de alkalmazkodóképességével, megfelelő irányítással egy modern gazdasági egységként tudott működni. A kérdéskör relevanciája napjainkban is rendkívül aktuális, hiszen a jelenlegi magyar vidékpolitikai kritikus részét képezi a kisbirtokok és nagybirtokok egymás mellettségének kérdésköre.

Úgy gondolom, hogy a magyar gazdaságtörténet, azon belül az agrártörténet, valamint a birtoklás- és birtoktörténet az utóbbi évtizedekben egy rendkívül elhanyagolt területe lett a történettudománynak, melynek részleges gondozásában az igen nagy szerepe volt és van Vári Andrásnak és Kaposi Zoltánnak.⁹⁷ Munkámmal elsősorban azt szeretném elérni, hogy ez a tendencia a közeljövőben megforduljon, hiszen az elmúlt esztendő globális gazdaság nehézségei is megmutatták, ráirányították a figyelmet egyes gazdasági összefüggések ismeretének fontosságára.

⁹⁶ Tóth T.: Ellentét vagy kölcsönösség i.m. 197.

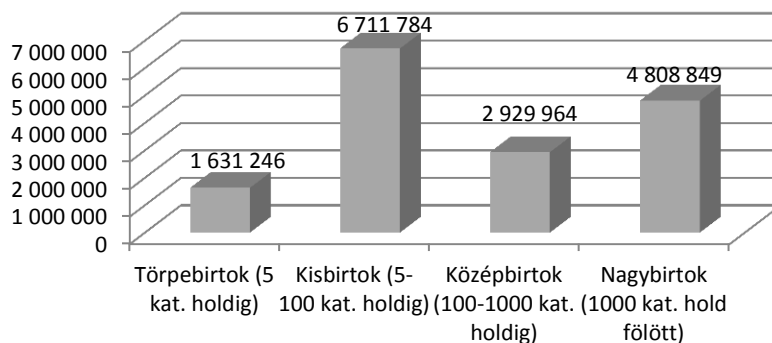
⁹⁷ A levéltárak gazdaságtörténeti kutatásokkal kapcsolatos szolgáltatásairól lásd: *Kaposi Zoltán: A gazdaságtörténeti kutatások és a levéltári szolgáltatások. Levéltári Szemle* 58. (2008: 3. sz.) 10–15.

Magyarország földbirtokainak száma birtokkategóriánként (db) (1935)

1. ábra

Magyarország földbirtokainak összes területe birtokkategóriánként (kat. hold) (1935)

2. ábra

⁹⁸ A statisztikai adatok forrása: Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. 2. köt. Birtok-nagyságok szerint. Stephaneum, Bp. 1936.

MIGRÁCIÓ ÉS TÁRSADALMI MOBILITÁS ÓZD KÖRNYÉKÉN 1845 ÉS 1945 KÖZÖTT

NAGY PÉTER

Ózd, a mai majd negyvenezer, város százötven évvel egy kicsiny, pár száz lelkes település volt, melynek lakói földműveléssel foglalkoztak. A község, melyet évszázadokon keresztül elkerültek a történelem viharai, a 19. század közepétől szinte egy csapásra a térség központi helyévé vált. A Rombauer Tivadar által irányított Gömöri Vasművelő Egyesület a közeli barnaszén-lelőhelyekre alapozva úgy határozott, hogy a kis községben építi fel újabb kavaróüzemét. A vasútépítések korában a cég egyre fejlődött, majd az ózdi, borsodnádasdi és salgótarjáni vasgyárak fúziójával a megalakuló Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. hazánk egyik legmeghatározóbb iparvállalatává nőtte ki magát, amely a második világháború befejeződését követő államosításig kisebb-nagyobb visszaesésekkel fejlődött tovább. Munkámban a gyár alapításától, 1845-től az államosítás koráig mutatom be a migrációs folyamatok és az ózdi vasgyár kapcsolatát, mivel ez idő alatt vált az apró falucskából huszonötezer város.

Dolgozatomban a gyár fejlődésével párhuzamban szeretném az Ózd környéki demográfiai folyamatokat elemezni. Megvizsgálom, hogy mennyire befolyásolták az ország és a vállalat gazdasági teljesítményei, a konjunktúrák és a recessziók a bevándorlás folyamatát. Különös tekintettel foglalkozom azzal, hogy honnan rekrutálódtak a bevándorló ózdi alkalmazottak, milyen nyelvűek, kultúrájukak voltak, melyik felekezetbe tartoztak. Kiemelten fontosnak tartottam azt, hogy megvizsgáljam a helyi, a korszakunkban is gyári munka mellett mezőgazdasági tevékenységet folytató lakosság és a bevándorlók kapcsolatát, egymással való érintkezésüket.

Kutatásomban a hazai szakirodalom mellett számos helytörténeti munkát is feldolgoztam, különös tekintettel az ózdi Lajos Árpád Honismereti Kör pályázataira. Munkámban korabeli kiadványokat, ismertetőket, valamint a helyi sajtótermékek vonatkozó cikkeit is feldolgoztam. Emellett nagy részben statisztikai kiadványokra támaszkodtam, amelyeket idősebb Ózd környéki lakosokkal készült interjúkból származó információk egészítenek ki. Felhasználtam ezen kívül az Ózd Városi Múzeum releváns iratait, valamint a helyi egyházközségek dokumentumai is, amelyek vizsgálata során a társadalmi csoportok egymás közti kapcsolatába pillanthattam bele.

Az első két évtized – a gyáralapítástól a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. megalakulásáig

Ózdon a gyáralapítás után öt évvel, 1851-ben mindössze 346-an éltek, ami talán hihetetlennek tűnik a mai város szemszögéből. A térséget a kohászati üzem létesítése előtt szinte teljesen magyar nyelvű népesség lakta. A településnek ekkor 338 római katolikus és 8 izraelita lakosa volt, amely arány a közeli falvakra is jellemző volt. A reformáció csak kis mértékben tudott teret hódítani a környéken, a református, esetleg evangélikus felekezethez tartozó személyek többnyire egy-két faluban koncentráálódtak. A vasgyártás megindulása, a szakemberhiány okozta migráció megindulása után azonban mind a nemzetiségi, mind a felekezeti arányok gyökeresen megváltoztak.¹

1847-ben készültek el a gyár első épületei, ekkor érkeztek meg a gőzgépek és egyéb berendezések. A kieskovai vasolvasztó munkásainak egy részét áthelyezték Ózdra, emellett a gépek beállítását és szerelését a brünni gépgyár szakmunkásai végezték. Hazánkban minden nagyobb ipari létesítmény építésénél, így Ózdon is, az új technológia bevezetésénél külföldi mérnököket és szakmunkásokat alkalmaztak. Ők csak átmeneti jelleggel tartózkodtak a község területén, ideiglenes barakkokban éltek, és a könnyebb feladatok elvégzésére betanították a kohászati tevékenységre vállalkozó helyi munkaerőt. A Gömri Vasművelő Egyesület a környező falvakból szegényparasztokat, napszámosokat toborzott a segédmunkák elvégzésére, akik az állandó és biztos kereset reményében szívesen álltak a vállalat alkalmazásába.²

A cég állandó jelleggel csak pár évvel később kezdett el szerződtetni vasolvasztó, forrasztó képzettséggel rendelkező szakmunkásokat, akiket az üzem mellett telepített le. A legnagyobb számban a Szepességből és Gömör vármegye északi részéből, kisebb részben morva és lengyel területekről érkeztek. A kohászok között a Rima-Murányvölgyi Vasmű Egyesület gömri telephelyeiről (Betlér, Nyústa, Klenóc, Kokova) áttelepült munkások voltak többségben. A vasgyártáshoz szükséges alapanyagot kitermelő 140 kőszénbányász között azonban már számottevő volt a környező falvakban (Ózd, Arló, Borsodnádassd, Balaton, Csernely, Csokva, Omány) élő, szegényparasztok közül kikerülő bányász. A szénégetők ekkor még még kivétel nélkül északi területekről, főként Gömörből és Szepesből jöttek.³ 1852-ben a munkáslétszám 280 fő volt, amelyből 17-en Ózdról, 98-an Ózd környékéről, 134-en az ország egyéb területéről – többségében a Felvidékről –, 31-en pedig külföldről származtak.⁴ Az ózdi vasgyárban

¹ Dobosy László: A római katolikus egyház története Ózdon. Ózdi Vasas, 1992. jan. 10. 6.

² Az Ózdi Kohászati Üzemek története. Főszerk. Berend T. Iván. Bp. 1980. 57.

³ Paládi-Kovács Attila: Ipari táj – Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században. Bp. 2007. 167.

⁴ Dobosy László: Az ózdi vasgyár hatása a településre és a lakosságra. A gyártelep lakossága. Ózd 1992. 24.

1859-ben már 426, a szénbányákban 238 személy, emellett még jelentős számú faszénégető dolgozott.⁵ 1858–59-ben a fennmaradt kimutatások szerint a gyári munkásoknak 2/5 része volt csak Ózd környéki lakos.⁶

Az északról bevándoroltak túlnyomórészt német és szlovák anyanyelvűek voltak. Számos katolikus volt közöttük, de egy csoportjuk az evangélikus vallást gyakorolta. Sokáig nem tekintették a magyart anyanyelvűeknek, amit jól mutat, hogy húsvét másnapján az evangélikus istentisztelet egy részét egészen 1909-ig szlovák nyelven tartották.⁷

Egy statisztikai kiadvány érdekes összesítést közöl a 19. század harmadik harmadáról. Alapnak az 1980-as közigazgatási Ózdot veszi, amelyhez akkor már több, vele összeépült szomszédos települést odacsatoltak, melyeknek lakossága szintén túlnyomórészt a kohászatból élt. Ennek függvényében figyelmen kívül hagyhatjuk az egyes területek időközbeni közigazgatási módosulásait – például, mint látni fogjuk, számos gyári lakótelep nem Ózd területén épült fel –, és ennek alapján reálisabban tudjuk a demográfiai folyamatokat elemezni. Az adatok szerint az 1980-as Ózd területén 1850-ben – tehát a gyár létesítése után nem sokkal, még kevés betelepülővel – már 4189 személy élt. Ez a szám 7 év alatt 16, 69%-kal 4888 főre emelkedett, 1870-ben már 5809-en lakják a térséget, ami az előző adathoz képest 18,84%-os, 20 év alatt 38,6%-os növekedést jelent. Jól látható a felfelé ívelő migrációs trend, amely a távoli területekről történő betelepülések növekvő számát mutatja.⁸

1. tábla: Ózd, Sajóvárkony, Bolyok népességének változásai 1869 és 1930 között

Település	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1930
Ózd	1216	1430	2304	3640	5981	6022	7322
Bolyok	880	812	1003	1818	2211	2242	3503
Sajóvárkony	1460	1530	2202	3516	3866	3621	5419

Forrás: Az 1930. évi népszámlálás

Ehhez képest az 1869-es népszámlálás adatai alapján Ózd lakossága ekkor már 1216 fő volt, két évtized alapján a község népessége megnégyszereződött. A vasüzemhez legközelebb eső település lélekszáma tehát gyorsabban növekedett, mint a környéké – amelyet a 20. században folyamatosan hozzákapcsoltak –, ez alapján tehát az északi betelepülések mellett a szomszédos településekről való

⁵ Birta István: Adalékok az ózdi vasgyár munkásviszonyai történetéhez. Történelmi Évkönyv II. köt. (1968). 253.

⁶ Dobosy L.: Az ózdi vasgyár hatása i.m. 25.

⁷ Pásztor Enikő – Bögös Anett: Az evangélikus egyház története városunkban. Ózd 1993. 13.

⁸ Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850., 1857. és 1870. években. Bp. 1984. 104.

beköltözésről is beszélhetünk. A vasgyártásban elhelyezkedő helyiek fontosnak tartották, hogy közel lakjanak a munkahelyükhöz, így többen itt telepedtek le. A környék legnagyobb települése az évszázadokon keresztül központi helynek számító Sajóvárkony volt továbbra is 1460 fővel, a vasgyárhoz szintén közel fekvő Bolyokon 880 személy élt. Korszakunkban kutatásaim alapján e három település jelentette a vasgyár vonzotta migráció fő irányát, amelybe a 20. század elejétől a szintén szomszédos Uraj is belekerül.⁹

A következő évtizedben ezzel ellentétesen egyre vonzóbbá váltak a vasgyárhoz közeli települések is. Az ipari üzem közelében lévő falvak népessége a 19. század utolsó harmadától Ózddal párhuzamosan növekedésnek indult. Ennek oka az volt, hogy a távolabbi vidékek, a szakképzett dolgozóknál rosszabb anyagi helyzetű gyári betanított – és segéd munkásai itt próbálkoztak állandó lakhelyre szert tenni. Átmeneti megoldás volt az ingázás és a gyár közelébe település között az albérlet és az ágyrajárás (kvártély, kovártély), amely itt olcsóbb volt, ezért népszerűbb, mint Ózdon.¹⁰

Az 1870-es években kisebb mértékben ugyan, de tovább folytatódott a vándorlás a térségbe, Ózd népessége 1880-ban 1430, Sajóvárkonyé 1530 főre növekedett, míg Bolyok lakossága eközben 812 főre csökkent. Az alábbi számok azt tükrözik, hogy a betelepülés első hulláma természetesen a legközelebb fekvő Ózdot érintette a legjobban, azonban ekkorra már valamennyire részesedett belőle a környék korábbi gócpontja, és az üzemtől pár kilométerre fekvő Sajóvárkony is. Bolyok ekkor még nem volt meghatározó jelentőségű a betelepülők szemében, népessége az 1872–73-as, a térséget nagymértékben sújtó kolerajárvány miatt esett vissza.¹¹ Ebben az időben zárta be a társulat málnapataki üzemét, amelynek munkásait áthelyezték az ózdi vertikumba. Később azonban erőteljes munkaerőhiány lépett fel, mivel jelentős számú dolgozó ment át a diósgyőri és a salgótarjáni gyárba dolgozni, amelyek magasabb keresettel és jobb lakáskörülményekkel csábították őket. A bekövetkező 1873-as gazdasági válság nyomán 15–20%-os létszámcsökkentésre kényszerült a cég. Az évtized végének viszonylagos prosperáló viszonyai, a gyár rekonstrukciójához szükséges munkáskezek nem tudták teljesen kiegyensúlyozni ezeket a veszteségeket, amelynek alapján a népszámlálási adatok által kimutatott csökkenő bevándorlási intenzitás korántsem meglepő.¹²

⁹ Az 1930. évi népszámlálás I. rész. Demográfiai adatok. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1932. 63.

¹⁰ *Paládi-Kovács A.*: Ipari táj i.m. 168.

¹¹ Az 1930. évi népszámlálás i.m. 63.

¹² *Dobosy L.*: Az ózdi vasgyár hatása i.m. 25.

A fúziótól az első világháborúig

A migráció a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. 1881-es megalakulása, az ózdi, a borsodnádasi és a salgótarjáni vasipari üzemek fúziója után gyorsult fel. Az ózdi gyár ekkor jelentős fejlesztésen és korszerűsítésen esett át, ami nagyobb mennyiségű szakembert igényelt. Nagyonbbrészt a morva területekről, kisebb arányban a Felvidékről vándorolt be ekkor nagyobb számú közösség. Az új technológiák és a vasipari, hirtelen jelentkező konjunktúrák miatt szükséges volt a külföldi szakemberek bevonása, ezért a vállalatvezetés nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy minél több értékes munkaerőt csábítson be az országhatáron túlról.¹³ A gyáripari munkástársadalmon belül országosan is számarányát meghaladó mértékben képviseltette magát a hazai németiség és szlovákság, arányának megfelelően szerepelt a magyarság, kisebb mértékű volt a románok, ruszinok és a délszlávok szerepe.¹⁴

Az ózdi vasgyárba, mint láttuk, a 19. század második felében az új technológiákat adaptáló külföldi szakmunkásokon kívül rengetegen települtek át Gömör és Szepes megyéből, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. (RMST) ottani telephelyeiről. Ennek oka az volt, hogy a 19. század derekán a borsodi, nógrádi barnaszéntelepek közelébe helyezte át súlypontját a vas – és acélgégyártás, ahova a százados hagyományokkal rendelkező munkásság jelentős része is vele tartott. Szepes, Gömör és Zólyom megyében a vasgyártás és ércbányászat az 1880–1890-es években fokozatosan veszített jelentőségéből, és egyre kevesebb embernek adott megélhetést. Rozsnyó, Jolsva, Dobsina és a többi iparváros lakossága a bányászok és vasmunkások kivándorlása következtében rohamosan apadt. Mindenkinnek azonban nem tudtak munkalehetőséget biztosítani az újabb üzemekben, így sokan más megoldásokat kerestek. A kivándorlók – akik között szlovákok, németek és magyarok egyaránt voltak – zöme Amerikába, 1920 után pedig Kanadába, Belgiumba vándorolt. A legszomorúbb, hogy éppen a legjobb, legképzettebb munkások költöztek ki messzi vidékekre a magasabb bérek és a jobb életkörülmények reményében.¹⁵

Érdekesség, hogy a század utolsó időszakában nagy számú népesség érkezett Nógrád megyéből az ózdi vasgyárba. A zömében szegény sorsból származó egykori földműveseket először a felvidéki vasgyárakba vették fel, majd a betanítást követően Ózdra helyezték őket. Lényegesen olcsóbb munkaerőhöz jutott így a gyár, és nem voltak olyan igényeik sem – főleg a nagyobb színvonalú lakásokra, amelyek miatt korábban többen más üzemekhez szerződtek át –, mint az évek óta kohászatban dolgozó szakmunkásoknak.¹⁶

¹³ Paládi-Kovács A.: Ipari táj i.m. 167.

¹⁴ Berend T. Iván – Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Bp. 1972. 91.

¹⁵ Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon. 1867–1900. Bp. 1954. 608–609.

¹⁶ Dobosy L.: Az ózdi vasgyár hatása i.m. 31.

Az évszázad végén a fúzió okozta gazdasági fellendülés következtében Ózd lakossága elérte, majd elhagyta Sajóvárkonyét. 1890-re mindkét település népessége jelentősen növekedett, Ózdon ekkor a tíz évvel ezelőtti adatsorokhoz viszonyítva 61,1%-kal több, 2304, utóbbi településen 2202 fő élt. A különbség a következő évtizedben nagyobb mértékben bővült Ózd javára, a századforduló évében előbbi már 3640, utóbbit 3516 személy lakta. A század utolsó éveiben tehát egyértelműen Ózd vette át a központi hely szerepét, amelyet jól mutatott a község urbanizálódása. Sajóvárkony pedig továbbra is falusias jellegű település maradt, lakossága a hozzá csak közigazgatásilag tartozó Bánszállásbánya beindulásával nőtt meg nagyon, ami a községtől teljesen elkülönült. Az RMST létrejöttével vált célponttá Bolyok is, 1890-ben már 1003, 1900-ban már 1818 személy élt itt mindennapjait. A népszámlálások demográfiai adatai egyértelműen szemléltetik Ózd robbanásszerű népességfejlődését a 19. század második felében. Az 1850-es évek kis falucskáját az 1900-ban már évben tízszer annyi ember lakta. Ez a hatalmas fejlődés természetesen teljesen átrajzolta a település társadalmi viszonyait, a korábban viszonylag homogén közösségből a vasüzem telepítésének hatására egy sokszínű, kulturálisan, nyelviileg és vallásilag is rendkívül heterogén népesség vált.

2. tábla: Ózd felekezeti megoszlásának változása időszakunkban

Év	Összlakosság	Római katolikus	Református	Evangélikus	Görög katolikus	Izraelita	Görög keleti
1851	346	338	–	–	–	8	–
1906	4298	2997	620	519	3	159	–
1930	7322	5152	1072	697	196	197	7
1941	21277	14942	3639	1124	805	721	22

Forrás: Ózdi Városi Múzeum, Történeti Adattár, Az 1930. évi és az 1941. évi népszámlálás statisztikai kötetei

A századfordulóra Ózd korábban homogén, szinte teljesen római katolikus vallású lakossága már nagyon vegyes képet mutatott. Egy 1906-ból származó statisztika alapján a település 4298 lakosa közül 2997 tartozott a római katolikus felekezethez. A korábbi viszonyokhoz képest ez jelentős visszaesést jelent, de 70%-os számarányukkal továbbra is a legmeghatározóbb közösséget képezik a községben. Összesen 1139 protestáns lakott ekkor Ózdon, ami 26,5%-os arányt tükröz. Közöttük megközelítőleg fele-fele arányban vannak reformátusok (620 fő), valamint evangélikusok (519 fő). A görög katolikus népesség elhanyagolható, mindössze 3 személyt tüntetnek fel a felekezet sorai között. Az izraeliták 159 fős létszámmal vannak jelen a településen, ami 3,7%-os arányt jelez.

A gyár fejlődése következtében az üzem munkaerő-igényének kielégítésével egyenes arányban, mint már korábban is láttuk, a protestánsok létszáma is erőtel-

jesen növekedett. Az egyesülés után bevándoroltak többsége református vallású volt. Kezdetben a közeli nekézsenyi, majd héti missziós gyülekezetekhez tartoztak, majd a hívek 1888-ban önálló egyházközséget alapítottak saját lelképásztorral. A tagok száma ekkor háromszáz körül mozgott, azonban sokan közülük a környező falvakban telepedtek le.¹⁷

A munkáskolóniákon élő lakosság zömében a protestánsnak vallotta magát. A római katolikus őslakosság – akik többségükben még mindig földműveléssel foglalkoztak és kisebb hányaduk vállalt a mezőgazdasági munka mellett állást az üzemben – közé tehát egyfajta zárványként ékelődött be a lakótelepen élő református és evangélikus felekezetű, többnyire idegen ajkú gyárban dolgozó réteg. A vallási hovatartozás Ózdon foglalkozási és kulturális különbségeket is feltételezett.¹⁸

A felekezeti viszonyokon kívül azonban a nyelvi különbségek jóval meghatározóbbak voltak a helyi társadalom életében, amelyek számtalan konfliktusok vélt vagy valós okai voltak Ózdon is. A századfordulón a keresztény-nemzeti ideológia szerves részévé vált a polgári fejlődés nyomán kialakult a munkásság „idegenségének”, „gyökértelenségének”, „nem magyar” voltának eszméje.¹⁹ Szabó Zoltán szerint, aki a térséget egyszerűen Rimamurányi Birodalomnak nevezi, Észak-Magyarországra – amely Ózdra különösen érvényes – a „kapitalista gyarmatosítók” toborozták a munkásokat az egykori Monarchia legkülönbözőbb tájairól, így a kapitalizmus itt nem a meglévő társadalmat formálta át, hanem fölérük telepítette az idegeneket. „A munkásság nem itt fejlődött – hanem ide érkezett.” Ez csak részben igaz, az író nem volt tekintettel a szakmunkások és a betanított munkások közötti különbségekre és a területi eltérésekre.²⁰

A kapitalista nagyvállalatok tőkései és helyi vezetői mindent elkövettek a munkáskolóniák népének magyarosítása érdekében. Saját gazdasági érdekük és a kiegyezés utáni korszellem is ezt diktálta. A magyarosodás mindenütt több nemzedéken át tartott. A munkáskolóniákra letelepített külföldiek a helyi dolgozóktól tanultak meg magyarul, akiknek a gyermekeik már kiskorukban az utcán és az iskolában sajátították el játszótársaiktól azt. A harmadik generáció általában már teljesen elmagyarosodott, az idegen származás emlékét csupán a családnevek és a származási hagyományok őrizték. 1881–1882-ig Ózd körzetében a táj társadalma „magához hasonította” az idegen nyelvű telepeselek első hullámát. Hozzájárult ehhez a tendenciához a magyar nyelvű közigazgatás és adminisztráció, az iskolai oktatás és a szakmunkásképzés (inasiskola, tanoncképzés), valamint erősítették ezt a könyvtárak, újságok, egyletek, műkedvelő színjátszók. Új

¹⁷ Dobosy László: A református egyház története Ózdon. Ózdi Vasas, 1992. jan. 24. 6.

¹⁸ Dobosy L.: Az ózdi vasgyár hatása i.m. 64.

¹⁹ Kende János – Sípos Péter: Ipari munkásság és asszimiláció Magyarországon. 1870–1910. Történelmi Szemle. XXVI. (1983). 238–239.

²⁰ Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság. Bp. 1937. 123.

üzemi terminológia alakult ki, a korábban szinte teljesen német és szlovák nyelvű technikai szókincs is folyamatosan elmagyarosodott. Érdekes módon azonban még napjainkban is élnek Ózdon olyan kohászati szakszavak a dolgozók között, amelyek a külföldi megnevezésekből erednek. A kortársak is felismerték már, hogy a városi és az ipari növekedés sietteti az asszimilációt a legjobban.²¹ Emellett azonban Ózdon a felföldi szlovák és német (gründler, mánta, buléner) nyelvjárá-sokat még az 1930-as években is használták egymás között az idős mesterek.²²

Ózdon is kerítés választotta el a munkáskolóniát a szomszédos falutól. A borsodi, gömöri és nógrádi ipari körzetekben a falun élő kétlaki munkásság a korábbi tömeges zsellérségből verbuválódott. Hiába lett így gyári munkás vagy bányász a földtelen zsellér fiából, gazdaleányt akkor sem kaphatott feleségül. Ózd körzetében a 20. század első felében a legtöbb környékbeli faluban külön fonóba jártak esténként a parasztok lányai, s külön a bejáró munkások, bányászok gyermekei. Egyiket a gazdaleányok, másikat a munkásfiatalok látogatták.²³ A falun élők társadalmi helyzetüknek megfelelően kerestek párt maguknak, a kolónián élő munkásfiú kizárólag telepi lányt választhatott, de figyelme kiterjedhetett a vidék többi munkástelepére is. A kolóniák szigorú és a település szerkezetén, a házak méretén, külső képén is megmutatkozó hierarchiája, a munkásrétegek származási és szakmai elkülönülése – külön telepeken éltek az egyes üzemegységben dolgozók is – és a vállalatok által felerősített kasztszellem így természetesen kihatott a házasulók párválasztási esélyeire. A külföldről, vagy nemzetiségi vidékről betelepített munkások házasodását a nyelvi egységesülés bekövetkeztéig, néhány évtizedig nyelvi, kulturális akadályok is nehezítették.²⁴

A Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt. (más néven Rima) telepein, így Ózdon is nagyon alacsony volt a társadalmi mobilitás. A vállalat üzletpolitikájához tartozott, hogy a kolóniákon élő szakmunkások gyermekeit különféle iskolákban taníttatta – általában szüleik képzettségének megfelelően –, hogy a képzett fiatalok tudását később saját javára felhasználhassa.²⁵ Az időben előrehaladva valóságos munkásdinasztiák alakultak ki, amelyben az apa foglalkozása négy-öt generáción át öröklődött. 1945 előtt az iparvállalat törzsállomány kialakítására törekedett, és értékelte alkalmazottaik vállalat iránti lojalitását, hűségét. Nemzedékeken át a céghez tudták kötni a legjobb szakmunkásaikat szolgálati lakásokkal és egyéb szociális juttatásokkal.²⁶

²¹ Kende J.–Sípos P.: Ipari munkásság és asszimiláció i. m. 243.

²² Vass Tibor: Az ózdi acélgyári munkásság életviszonyai a XX. század első felében. In: Foglalkozások és életmódok. Szerk. Dobrossy István. Miskolc 1976. 13.

²³ Dömötör Tekla: A Salgótarján-környéki bányászközségek néprajzához. Etnographia. LXV. (1954). 165.

²⁴ Szabó Z.: Cifra nyomorúság i.m. 133.

²⁵ Luczák Margit szóbeli közlése alapján

²⁶ Fogta Béla szóbeli közlése alapján

A RMST telepein – így Ózdon kívül Borsodnádason, Salgótarjánban is – nemzedékről nemzedékre öröklődtek az ún. „vasas szakmák”, amelyet a vállalat jelentősen elő is segített. Az 1890-es évektől kezdődően az ózdi acélműben valóóságos „martinászdinasztiák” alakultak ki, például a Mustos, Kolmont, Jakab, Simkó stb. családok három–négy generációja dolgozta végig munkás éveit a „Martinban.”²⁷ A második világháború után nagyjából a munkástársadalom egyharmada tartozott országosan az ún. örökletes réteghez, a munkásság számának növekedése miatt a többség még mindig első generációs, zömmel paraszti származású munkás volt. Meglepő, hogy nem volt nagy különbség a szakmunkások és a betanított munkások között ebben a szempontból. Lackó Miklós kutatásai alapján alacsony mértékű volt a kiáramlás a munkásságból 1945 előtt. Nem vonzotta őket sem a földműves életforma, sem a vasúti vagy a postai alkalmazottak világa, életszemléletük és lelkületük mélységesen különbözött a kisvállalkozó, az önálló iparos mentalitásától. A polgári életforma azonban nem volt idegen számukra.²⁸

A parasztsághoz hasonlóan a segédmunkások, gyári napszámosok gyermekeinek sem volt könnyű értelmiségi pályára bejutni. A polgári oktatás kiterjesztése előrelépést jelentett ugyan, azonban képviseletük itt is elmaradt lakosságbeli arányuktól. A polgári után a fiúk tanonciskolában tanulhattak tovább, amellyel a szakmunkások műveltségi szintje, polgárosodási igénye is nőtt. A munkásleányok azonban elenyésző számban juthattak be középiskolába (kereskedelmibe, óvónő – és tanítóképzőbe). A továbbtanulásban a felső munkásság élvezett előnyt, akik szakszervezeti, egyházi vagy egyéb kapcsolatokkal rendelkeztek.²⁹

Jól látjuk, hogy a századforduló időszakában erőteljesen megugrott az üzemhez legközelebb fekvő három település lélekszáma is. A gyárvezetés ennek hatására is felgyorsította lakásépítkezéseit, alkalmazottai számára ebben az időszakban számos munkáskolóniát létesített. A betelepülő szakemberek és munkások jó minőségű lakóházakban élhettek, közel a munkahelyhez és a szolgáltatások egyre színesebb skáláját nyújtó, a vállalatvezetés által fenntartott, korábban kiemelkedő szociális és jóléti létesítményeihez. Az ózdi vasgyár különféle kedvezményekkel próbálta becsalogatni a szakembereket üzemébe. Jelentős mértékben fejlesztette és kiterjesztette szociális és kulturális intézményhálózatát. A társadalombiztosítás mellett az alkalmazottak kedvezményes élelmiszervásárlási lehetőséggel, korszerű és megfizethető kórházi ellátással rendelkeztek. Emellett az egyletek és kulturális intézmények széles köre várta őket, kiemelten be-

²⁷ Vass T.: Az ózdi acélgyári munkásság i.m. 20–23.

²⁸ Lackó Miklós: A magyar ipari munkásság összetételének alakulásáról (1930–1949). Századok. 92. (1958). 726–727.

²⁹ Földes Ferenc: A munkásság kulturális helyzete Magyarországon. In: Vasszínú égbolt alatt. Vál. Meggyesi János. Bp. 1961. 373., 378–379.

szélhetünk itt a Tiszti Kaszinóról és az Olvasó Egyeletről, valamint a számos szolgáltatást nyújtó Gyári Uszodáról.³⁰

Egyre többen települtek be a szomszédos vidékekről is Ózd térségébe, akik a szegényparaszti létet a biztosabb, magasabb életszínvonallal kecsegtető gyári napszámos – vagy betanított munkára cserélték. 1906–1910 között az egykori szilvásváradai vasgyár és a bélapátfalvai kőedénygyár dolgozói közül is sokan áttelepültek a térségbe. A főtisztviselők és középítségtek többsége ekkor külföldi eredetű volt, a szakmunkások zöme a Felvidékről, esetleg Erdélyből, a segéd-munkások többsége pedig a környékről, a Sajó és a Rima menti falvakból, valamint az Észak-Alföldről került ki.³¹

Az ipari üzemek közelében lévő falvak népessége már a 19. század utolsó évtizedeitől gyors növekedésnek indult. Mint már korábban említettem, itt a kvártély olcsóbb volt az ózdi lakásokéhoz képest, a munkahelyhez való távolság sem volt túl nagy, csak pár kilométert tett ki. A vasüzem viszonylagos közelsége miatt volt lehetőségük arra, hogy igénybe vegyék a színvonalas kulturális és szórakozási lehetőségeket. Az iparváros agglomerációja együtt nőtt az üzemekkel a 20. század folyamán is. A közeli Sajóvárkony és Bolyok összeépült a gyári kolóniákkal, lakóiknak többsége korszakunkban már gyári munkás volt. Ebben az időszakban is a gyárba messziről munkavállalóként érkező idegeneknek Ózdon és a szomszédos, később a nagyközségbe ékelődő falvakban is egyaránt ajánlatos volt szállást bérelniük.

1910-re az említett kedvező demográfiai változások hatására Ózd lakossága csaknem megduplázódott. A népszámlálás adatai szerint ebben az évben már 5981 lakosa volt a településnek. Ekkor vált egyértelműen a körzet központi településévé, népességével, urbanizáltságával, intézményekkel való ellátottságával. A korábbi centrum, Sajóvárkony lélekszáma, jóval kisebb mértékben, de nőtt, ekkor 3866 személy lakta, Ózdtól már jelentősen lemaradva. A közeli Bolyokon a tíz évvel ezelőtti adatokhoz képest majdnem négyszázzal többen, 2211-en laktak.

Ebben az időszakban a gyár északi szomszédságában is megindult a gyári munkások lakóházainak építése, amelyeket a közeli Uraj község határában húztak fel. Ezek a telepek – Kisfalud és Szenna – így Uraj külterületéhez tartoztak, tehát adminisztratív értelemben növelték a település lakosságát, azonban földrajzilag attól teljesen különálltak. Ezt az ellentmondást takarja a község lélekszámának növekedése, amely a 19. században végig 420 és 480 körül mozgott, majd a századforduló évére hirtelen 580, 1910-re 690, 1920-ra 785, majd pedig

³⁰ *Dullien Ferenc*: A Rimamurány – Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság szociális és kulturális intézményeinek ismertetése. Munkaügyi Szemle 1928. évi 11. szám.

³¹ *Dobosy L.*: Az ózdi vasgyár hatása i.m. 32.

1930-ra 961 főre gyarapodott. 1930-ban például Uraj külterületein 306 fő élt, magától a falutól elkülönülve.³²

A Horthy-korszak demográfiai változásai

Az első világháború veszteségei, majd pedig az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés következményei Ózd környékét fokozottan érintették. Az anyagi- és emberveszteségekkel járó katonai pusztítás után az ózdi gyárvezetőségnek szembesülnie kellett a ténnyel is, hogy az új országhatárt az ipari vertikum közvetlen közelében húzták meg, s így elvesztette vonzáskörzete nagy részét. Különösen nagy problémákat okozott a nyersanyag-lelőhelyek zömének elvesztése, az üzemet ellátó bányák nagy része külföldi területre került. A szakemberek utánpótlása is megnehezedett, mivel korábban cseh és morva területekről, valamint a Felvidékről érkeztek a képzett kohászok és bányászok az ózdi egységbe. Fizikai alkalmazottainak jelentős része is az elcsatolt területekről járt ide dolgozni, akikre ezek után szintén nem számíthattak, kivéve, ha áttelepültek az országhatár innenső részébe. A tények ismeretében megállapíthatjuk, hogy a vállalat az 1920-as évek elején egyik legnagyobb válságát élte meg, amely természetesen kihatással volt a demográfiai helyzetre is.

Az 1920-as népszámlálás – ami tehát a recesszió kezdetéről közöl adatokat – alapján egyértelműen szembetűnik, hogy a betelepülők számának korábbi lendületes növekedése megbicsaklott. 1910-hez képest mindössze valamivel több, mint 200 fővel növekedett a település lélekszáma, ami a természetes szaporodást figyelembe véve a bevándorlást tekintve lényegében visszaesést jelez. Ózd lakossága ekkor 6022 fő, Bolyokot ekkor – mindössze 31 főnyi növekedéssel – 2242 személy lakta. Sajóvárkony még veszteséget is szenvedett el, a községben ekkor majdnem 150-nel kevesebben, 3621-en élnek. A stagnáló, sőt csökkenő népesség az első világháború pusztításainak eredményeit, valamint a válságos években a létszámleépítések hatására a mezőgazdaságba visszaáramló lakosság mozgásának hatásait mutatják.³³

Az átmeneti válság után az országos pozitív változások és a korábbi költségcsökkentő lépések hatására az ózdi gyár helyzete is konszolidálódott. Az évtized közepétől a cég ismét prosperált. A gyárvezetés Csehszlovákiával meg tudott egyezni a legfontosabb nyersanyagok beszállításáról. A munkaerő-utánpótlásban az irányok megváltoztak, a trianoni békeszerződést követően, 1920 után jelentősen átalakultak a migrációs trendek. Az országhatár másik oldalán levő területekről jelentős számban települtek át, köztük a vállalat korábbi dolgozói. Az üzemben általában segéd munkásként helyezkedtek el. Megfigyelhető, hogy a recesszió idején főképp a kétlaki – a gyári munka mellett kiegészítésképpen földműveléssel is foglalkozó – réteget számolta le legelőször a vállalat. A ked-

³² Az 1930. évi népszámlálás i.m. 63., 410.

³³ Az 1930. évi népszámlálás i.m. 63.

vező gazdasági környezetben azonban őket vissza is vették, így falvaikból ismét beköltöztek Ózdra. Emellett tovább folytatódott a bevándorlás a környező településekről a munkahely közelébe, a térség központi részébe.

Az 1930. évi népszámlálás demográfiai adatai is szemléltetik, hogy a vasüzem ekkorra kilábalt a recesszióból, üzletmenete prosperált. Az 1929-ben kialakuló világgazdasági válság Ózdon ekkor még nem nagyon éreztette hatását, korábbi kutatásaim alapján 1930-ban még csak enyhe mértékben csökkent az alkalmazottak létszáma is. Bele kell számolni azonban az 1920-as évek elejének nehéz gazdasági helyzetét, amikor jobb megélhetést keresve többen elköltöztek a vasgyár munkásai közül. Ózd lakossága tíz év alatt 21,6%-kal 7322 főre nőtt, amely azonban még mindig kisebb a természetes szaporodás ütemétől, de lényeges eltérést mutat az 1920-as számokhoz képest. A trend egyértelműen megfordult.

A bevándorlók főbb célpontjaivá az 1920-as évek második felében a környező, közeli községek váltak, ahol olcsóbb volt az ingatlanvásárlás – és bérlet, valamint a jóléti intézmények is elérhető távolságban voltak. Legnagyobb ütemben a korábbi körzetközpont, Sajóvárkony népessége növekedett, 3621-ről 5419 főre. Bolyok lakossága is jelentősen emelkedett, a községet tíz évvel korábban 2242, 1930-ban 3503 személy lakta, amely lényegesen meghaladta a természetes szaporodás ütemét. A népesség számának alakulásánál figyelembe kell venni továbbá, hogy ekkor a körzet kereskedelmi és szolgáltató központja, a Gyűjtő és térsége Bolyok területéhez tartozott. Ebben az időben itt 2113 személy élt, amely a község lakosságának kétharmadát jelenti. Korábbi kutatásaim alapján ez a terület a század első harmadában jelentős fejlődésnek indult, így a lakosság emelkedésének nagy részét ez a gyarapodás adja. A szintén közel fekvő Urajhoz tartozó külterületek, mint korábban jeleztem, is ekkor váltak egyre népszerűbb célponttá a betelepülők szemében.

Az 1930. évi népszámlálás részletes adatokat közöl a jelzett négy település munkáskolóniáiról is. Az adatok ugyan hiányosak, mivel a település belső magjában lévő, a falusias jellegű községgel összeépült régebbi telepek, valamint az újonnan épült Velence-telep összetételét sem vizsgálja. Kizárólag a települések külterületén fekvő gyári lakótelepeket elemzi, azonban ezek az adatok is érdekes képet mutatnak mikroszinten a gyári alkalmazottak társadalmáról. Ózdon ekkor összesen 2095 fő élt ezeken a telepeken, ami az össznépesség 34,9%-át jelenti. Az adatokban fel nem tüntetett kolóniákkal együtt Ózd lakosságának valamivel több, mint a fele élhetett a vasüzem által épített ingatlanokban. Figyelembe kell venni továbbá, hogy számos gyár által épített lakótelep a fentebb már említett szomszédos községek közigazgatási határain belül feküdt. Sajóvárkony lakosságának például 36,3%-a élt gyári telepen, mivel hozzátartozott többek között Bánszállásbánya és Hétes. Összességében tehát a környék lakosságának 40–

50%-a élt ekkor az üzemi lakótelepeken, amely társadalmi csoportot számbeli jelentőségénél fogva is érdemes alaposabban elemeznünk.³⁴

3. tábla: Ózd népességének megoszlása nemzetiség szerint

Időszak	Összlakosság	Magyar	Német	Szlovák	Horvát	Szerb	Olasz	Egyéb
1930	7322	7008	100	181	2	1	5	25
1941	21277	21018	60	79	1	–	–	118

Forrás: Az 1930. évi népszámlálás, Az 1941. évi népszámlálás

A kimutatásokból részletesebb adatokat is megvizsgálhatunk. Különösen érdekes a korábban nyelvi, kulturális zárványként élő telepi lakosság elmagyarosodása. A 19. század második felében beérkezett idegen ajkú munkások még élő tagjai, valamint leszármazottai már nagy részben ekkor a magyart tekintették anyanyelvüknek. Ózdon a 7322 fős összlakosságból csak 11 fő nem tudott magyarul, valamint már csak 100 német, 181 szlovák, 2 horvát és 1 szerb nemzetiségű személy élt a községben. A számok még mindig jól mutatják, honnan rekrutálódtak a korábbi időszakokban a gyári alkalmazottak, az adatok azonban már a település több mint felét kitevő kolonizált lakossághoz képest már csak elenyésző nyelvi, kulturális identitást feltételeznek.

A külterületeken élő 2095 telepi lakosból már csak 2 ember nem tudott egyáltalán magyarul. Ebben az időben már csak 25 német, 30 szlovák, ezen kívül 12 fő nem kategorizált külföldi nemzetiségű személyt találtak az összeírók. Ők legnagyobb részben Farkaslyuk-bányatelepen, Kisfaludon, valamint Kőalján éltek. Sajóvárkonyon belül Hétesen és Bánszálláson volt megfigyelhető csekély számú nem magyar lakosság. Valószínűleg első generációs, idős bevándorlók lehettek, akik nem adták fel életük végéig etnikai öntudatukat. Leszármazottaik azonban már szakítottak szüleik, nagyszüleik identitásával, és ők már magyarnak vallották magukat. Az elmagyarosodás nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az 1930-as évekre a korábbi kulturális, etnikai szakadék jelentősen szűkült a kolónián és a községekben élők között, így könnyebbé vált közöttük az érintkezés is. Jól kitapintható az etnikai adatokból, hogy megváltozott az 1920-as évektől a munkaerő-utánpótlás iránya is. A Felvidék elcsatolása után fejlődésnek induló külterületeken – Tábla, Szenna – már egyetlenegy idegen ajkú személyt sem találunk, ezek a telepek színmagyar lakosságúak.³⁵ Kivételt képez az általam korábban vizsgált Velence-telep, ami az 1920-as évek első felében épült.³⁶ A trianoni békediktátumot követően számtalan, az északi régiókból áttelepült

³⁴ Az 1930. évi népszámlálás i.m. 63.

³⁵ Az 1930. évi népszámlálás i.m. 410.

³⁶ Csontos Györgyi–Vass Tibor: Ózdi munkáskolóniák (1861–1970). Pomáz 2001. 93–94.

szlovák vasmunkás telepedett le erre a kolóniára, és feltételezhetően Ózdnak a többi nemzetiséghez viszonyítva relatíve magas szlovák lakosságának jelentős része itt élt. Az itt élő nemzetiségek azonban hamar elvesztették eredeti identitásukat, és a többségi magyar társadalomhoz hasonultak.³⁷

A munkáskolóniák korábbi nemzetiségi összetételére már csak a lakók gyakorolt vallása utal, mivel ezeken a külterületeken jóval nagyobb a protestánsok aránya. Az összlakosságból 5152-en tartoztak a még mindig legnagyobb, a római katolikus egyház kötelékei közé. Arányuk a századfordulóhoz képest nem változott. A számbeli növekedést az okozta, hogy egyre többen települtek be a szomszédos vidékekről Ózdra, akik a gyárban napszámos- vagy betanított munkát vállaltak. A térséget pedig – mint korábban említettük – zömében római katolikus népesség lakta. A reformátusok száma viszont megduplázódott, már 1072 fő vallotta magát a helvét hitvallásúnak a településen. A közösség létszáma 1920 után növekedett meg erőteljesen, egyrészt a trianoni döntés után az északi régiókból áttelepültek, másrészt az Alföldről átköltözöttek révén. A gyülekezet, amelyhez a közeli települések is hozzátartoztak, ekkor már 3300 lelket számlált. Az evangélikusok gyülekezete kis mértékben 697 főre nőtt.

Szignifikánsan emelkedett a görög katolikusok száma. A századfordulón még jelentéktelenek voltak, ebben az időben azonban már 196-an tartoztak ebbe a közösségbe. Az izraelita vallásúak köre kissé visszaesett, ebben az évben 110 zsidó felekezetű személyt tartottak nyilván. Ezen felül 7 görögkeleti ózdit vettek nyilvántartásba. Érdekes módon jelentős részük egy tömbben, az ózdi Deák Ferenc-telepen élt, kisebb részük pedig Kőalján.³⁸

Az 1929–1933-as gazdasági világválság a céget is érzékenyen érintette. A vállalatvezetés elbocsátásokra kényszerült, amely 1932-re 1000 fő volt gyári dolgozó leszámolását jelentette. Ezekben az években természetesen megtorpant a bevándorlás Ózd térségében, a trend csak 1933-ban fordult meg.

A gazdasági növekedés, majd az 1930-as évek utolsó éveitől a fegyverkezési konjunktúra miatt fellendülő vasipari termelés egyre több munkaerőt igényelt. Kezdetben – az 1920-as évek gyakorlatához hasonlóan – a korábban elküldött dolgozókat vették vissza, majd a helyi, mezőgazdaságból élő népesség vonult be egyre nagyobb arányban a gyárba dolgozni. Emellett egyre többen települtek be ismét a térségbe. Nagy számban szegényparasztok voltak, akiknek a mezőgazdaságból származó csekély és ingadozó jövedelem helyett a biztos gyári fizetés jobb életszínvonalat jelentett. Az utánpótlás bázisa a trianoni békekötés után – mint már említettük – a Felvidékről az Alföldre helyeződött át, s ez a tendencia az 1930-as évek felétől kezdve fel is erősödött. Az új lakók zömmel Szabolcs-Szatmár és Hajdú-Bihar megye területéről érkező napszámosok, cselédek voltak, akik az üzemben segédmunkásokként és napszámosokként helyezkedtek el. Kö-

³⁷ Csuzda Arzén szóbeli közlése alapján

³⁸ Borsod vármegye. Vármegyei szociográfiák V. Szerk. Csikvári Antal. Bp. 1939. 112.

zöttük, kifejezetten a Hajdúdorog tanyasi világából érkezők közül, sokan voltak görög katolikus vallásúak. Ezekben a térségben a gyárvezetés toborozta a leendő munkásokat, számos falvakból tömegesen települtek át Ózdra. Jellemző volt, hogy először a családapa jött a gyárba dolgozni, és eleinte ritkán, havonta járt haza, majd később követte őt a családja is, és véglegesen letelepedtek.³⁹

A folyamatos fejlődés következtében Ózd összeépült a szomszédos falvakkal, ezért a Magyar Királyi Belügyminisztérium 1940. január 1-jével Ózd, Bolyok és Sajóvárkony községeket Ózd nagyközség néven egyesítette. Ekkor a település 21 421 embernek adott otthont.

A statisztika alapján az elmagyarosodás tovább folytatódott. A már egyesült Ózd lakosságából csupán 60 fő vallotta magát németnek, 79 szlováknak, 4 romának, 1 pedig horvátnak. Az adatok most már külön jelzik a cigány lakosságot is, amely az adatok szerint ekkor 81 főt számlál.⁴⁰ Különösen érdekesnek tűnik az a kimutatás, amely a lakosság nyelvismeretét vizsgálja. Eszerint ekkor 561 fő beszélt németül, 696 személy pedig szlovákul. Az adatok szerint, habár a betelepülők leszármazottai – az első generáció tagjai közül valószínűleg már nagyon kevesen éltek – elsőprő többsége már magyarnak vallotta magát, habár a szüleik nyelvét még sokan ismerték, többé-kevésbé átvették és egymás között beszélték is.⁴¹

Érdemes egy pillantást vetni a felekezeti viszonyokra is. Továbbra is a lakosság döntő része, háromnegyede (14 942 fő) tartozik a római katolikus felekezethez. A fentebb már jelzett hajdúsági szegényparasztok nagyszámú beköltözése révén szignifikánsan növekedett a görög katolikusok száma, akik közül ekkor már az egyesült Ózdon 805-en éltek. A folyamatnak azonban csak a kezdetén járunk ekkor, a tömeges bevándorlás csak az 1940-es évek közepén csúcsosodott ki. 1943-ban Ózdon egyházközséget alapítottak, amikor a hívek száma már kb. 1700 fő volt Ózdon. Közülük 700-an a gyárban dolgoztak, a környéken pedig még 500–600 fő tartozott közéjük.⁴² A protestánsok száma kisebb mértékben, de tovább emelkedett.⁴³

Kitekintés, összegzés

Ózd népessége korszakunk végén már közel 25 ezer főt számlált. A háború után az Ózdi Vasgyárat élüzemnek nyilvánították, s megindult az ipari vertikum termelésének erőltetett növelése. Ezzel természetesen párhuzamban az üzemben foglalkoztatottak száma is rohamosan emelkedett. A bevándorlók többsége ekkor is az Alföldről érkezett. A népesség növekedésével egyenes arányban a 20.

³⁹ Hangonyi Lajosné szóbeli közlése alapján

⁴⁰ Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. Bp. 1976. 204–205.

⁴¹ Az 1941. évi népszámlálás. 3/a. Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret. Bp. 1983. 70.

⁴² A görög katolikus egyházközség levéltára

⁴³ Az 1941. évi népszámlálás. 2. i.m. 205.

század első felében a település egyre inkább urbanizálódott. A háború előtt folyamatosan, azután pedig gyorsan épültek ki az egyre nagyobb számú lakosságot ellátó lakások, közintézmények és az infrastruktúra is jelentősen fejlődött. Ennek eredményeképpen Ózd 1949. január 1-jén pedig városi rangot kapott.

1945 után a korábbi társadalmi szerkezet jelentősen megváltozott. A Szabó Zoltán által kasztrendszerként vázolt tagoltság teljesen megszűnt, helyét egy új felépítésű hierarchikus rend vette át. Az alsóbb rétegek tagjai is feljebb emelkedhettek a ranglétrán. A kialakuló hatalmi struktúra tömegesen termelte ki az ún. munkáskadereket, akiket taníttatott és állami vagy társadalmi funkcióba, vezető állásokba helyezett. Ez Ózdon különösen jellemző volt Csepel, Angyalföld, Kőbánya, Salgótarján és Diósgyőr mellett. A folyamat csak az 1950-es évek derekán fejeződött be. A szakmunkásréteg nagy részét megfelelő képzettsége miatt továbbra is megtartották az államosítás után megalakuló Ózdi Kohászati Üzemekben. A gyár háború előtti vezetőit, a felsőbb tisztviselőket azonban az új hatalom üldözte, legnagyobb részük elmenekült a környékről.

A 20. század első felében a korábbi pár száz lelkes faluban a vasgyártás fellendülése, és munkaerőigénye hatalmas változásokat hozott. A századfordulón munkáskolóniák épültek a külföldről és Felvidékről betelepült szakmunkások számára, majd pedig a mezőgazdasági területekről érkezők vándoroltak be egyre nagyobb arányban Ózdra és a környező falvakba. A trianoni békeszerződés után az elcsatolt területeken maradt dolgozók, majd pedig a háborús konjunktúra következtében jobb életszínvonalat remélők települtek át a térségbe. Az erőltetett iparosítás ismét tömegével vonzotta az embereket a vasgyár kötelékei közé. Ennek eredményeképpen a falusias térségben korszerű munkáskolóniák és szociális létesítmények jelentek meg, aztán más falvakkal összenőve a település nagyközséggé vált, majd pedig a folyamatot betetőzve Ózdot korszakunk végén várossá nyilvánították.

ÖT EMIGRÁNS ÖTLETEL – EDVARD BENEŠ, ECKHARDT TIBOR, HABSBURG OTTÓ, MILAN HODŽA ÉS WŁADYSŁAW SIKORSKI KONFÖDERÁCIÓS TERVE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

SCHWEITZER ANDRÁS

Bevezetés

Az a tény, hogy az első és a második világháború is Kelet-Közép-Európában robbant ki, és az egyik legjelentősebb hadszíntere is ez a térség volt, a magyar történeti gondolkodás számára közismert. Ugyanakkor a trianoni tragédia miatt kevésbé kaphatott hangsúlyt, hogy a két világháború közti időszak Kelet-Közép-Európa számára általában véve a nemzeti függetlenség különleges kegyelmi időszaka volt. Az első világháború eredményeként hatalmas ék verődött a meggyengült Oroszország és Németország közé, így jöhetett létre például a független Lengyelország és Csehszlovákia.

Csakhogy – ahhoz hasonlóan, ahogyan a megelőző korokban a térséget a Habsburg birodalom, Németország és Oroszország felosztotta egymás közt – 1938–39-ben a Münchener egyezmény, illetve a Molotov–Ribbentrop paktum alapján Németország és Szovjetunió újfent benyomult a térségbe, s ez a helyzet (előbb a fokozatos német, majd a szovjet megszállással) lényegében 1989-ig fennállt.

A második világháború utáni viszonyokat tervező brit, illetve amerikai szakértők (a British Foreign Research and Press Service, illetve az amerikai Advisory Committee on Post-War Foreign Policy) ülésein megfogalmazott elképzelések közt eredetileg egy új, szabad Kelet-Közép-Európa létrehozása, illetve a köztes Európában a hatalmi vákuumhelyzet megszüntetése is szerepelt – államszövetségek létrehozásával¹. Bár a feltartóztatás (containment) csak 1946–

¹ A Foreign Research and Press Service 1939-ben alakult meg a brit külügyminisztérium tanácsadó szerveként azzal a céllal, hogy politikai és gazdasági elemzéseket készítsen a brit kormány számára, elméleti háttérrel nyújtva a brit külpolitika gyakorlati lépéseire. Az Advisory Committee on Post-War Foreign Policy felállítását három héttel Pearl Harbor után, 1941. december 28-án hagyta jóvá Franklin D. Roosevelt, hogy az amerikai kormány háború utáni béke-

1947-től lett az angolszász hatalmak külpolitikájának alapköve, a konföderációs elképzelések – amelyek csírájában meg is valósultak (lásd: a brit támogatással megkötött csehszlovák–lengyel egyezmény, illetve a Balkán Unió létrehozásáról szóló görög–jugoszláv szerződés 1942 elején) – több diplomata szemében részben szintén a szovjet feltartóztatásra irányultak.

Ezek a tervek jórészt a sok évtizedes kelet-közép-európai konföderációs elképzelések leszármazottainak tekinthetők (mint például a Kossuth és emigráns társai által megfogalmazott Dunai Szövetség gondolat, a cseh František Rieger vagy a román Aurel Popovici elképzelései a Habsburg monarchia föderalizációjáról, vagy éppen a Balti-tengertől az Égei-tengerig az egész köztes-Európát egyesíteni kívánó lengyel Międzymorze-terv). Közvetlen hivatkozási alapot pedig azok az emigráns politikusok elgondolásai szolgáltatnak, akik Kelet-Közép-Európából a náci megszállás elől menekültek Londonba, illetve az Egyesült Államokba.

Az alábbi tanulmány ötük releváns, az említett külpolitikai tanácsadó-elemző testületek által is tárgyalt elképzeléseit mutatja be. Megjegyzendő, hogy javaslataik lényege nem ismeretlen a magyar, illetve angolszász historiográfiában.² A róluk szóló életrajzokon, illetve a releváns főbb munkáikon alapuló összehasonlító bemutatás reményeim szerint mégis új kutatási irányokra mutathat rá a konföderációs tervek kudarcának lehetséges okaival kapcsolatban. A záró fejezetben az okokkal kapcsolatos új hipotézis felállítására teszek kísérletet.³

1. Edvard Beneš konföderációs terve

Nem csak a névsor indokolja, hogy Beneš az öt tárgyalt politikus közül az első helyre kerüljön. A kelet-közép-európai politikusok közt ő volt talán a leginkább respektált, és végeredményben ő tudta a leginkább befolyásolni a kelet-közép-európai régiót érintő események alakulását.

programját kidolgozza. A brit szakértői testület által készített anyagok a Brit Országos Levéltárban találhatók, ezekből Bán D. András közölt válogatást (*Bán D. András: Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról 1942–1943.* Osiris, 1996). Az amerikai szervezet dokumentumainak egy részét Romsics Ignác foglalta kötetbe (*Romsics Ignác: Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942–1944.* Typovent, Gödöllő 1992.)

² Lásd például *Bán D. András: Föderációs és konföderációs tervek Kelet-Közép- és Délkelet-Európáról 1939–1947.* In: *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században.* Teleki László Alapítvány, Bp. 2000; *Németh István: Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe.* ELTE Eötvös Kiadó, Bp. 2001; *Romsics Ignác: A State Department és Magyarország. 1942–1947* In: *Uő: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Osiris Kiadó, Bp. 1996.; Walter Lipgens (ed.): *Documents on the History of European Integration vol. 2. Plans for European Union in Great Britain and in Exile 1939–1945.* European University Institute, Badia Fiesolana – Firenze 1986. CEU

³ A dolgozatot ennek megfelelően az angolszász nagyhatalmak Kelet-Közép-Európa újrendezésére vonatkozó második világháborús elképzeléseiről szóló disszertációm előtanulmányának szánom.

Edvard Beneš (Kožlany, 1884 – Sezimovo Ústí, 1948) az 1940-es évek elején már tekintélyes államférfinek számított. 1916-ban kulcsszerepet játszott a Csehszlovák Nemzeti Tanács megalakításában, annak főtitkára, majd az új állam külügyminisztere lett. Az 1920–1930-as években a Népszövetségben folyó diplomáciai csaták állandó szereplője volt, majd 1938-ban – immár Csehszlovákia köztársasági elnöki posztjáról lemondva – Londonba emigrált, miután a nyugati hatalmak a müncheni szerződésben elfogadták, hogy Németország bekebelezi a Csehszlovákia védelmi vonalát jelentő, túlnyomórészt németek lakta Szudéta-vidéket. A cseh politikus régi ismerőse volt az első világháborúban katonai attaséként Szerbiában dolgozó Hamilton Fish Armstrong, a Foreign Affairs egyik szerkesztője, akinek közbenjárására 1939 első felében, amerikai előadókörútján újból találkozott Franklin D. Roosevelttel. Az első találkozó 1919-ben zajlott,⁴ Beneš az épp csak megalakult közép-európai állam külügyminisztereként tárgyalt a Szibériában állomásozó Csehszlovák Légiónak hazaszállításáról az akkor haditengerészeti miniszter Roosevelttel. Miután 1940-ben Nagy-Britanniában a müncheni szerződést aláíró Neville Chamberlaint a harcias Winston Churchill váltotta a kormányfői székben, Beneš ázsíója tovább nőtt: emigráns kormányt alakíthatott, őt pedig ideiglenes államelnökként ismerték el.

Beneš Közép-Európa elképzeléseiről monográfiát közlő Gulyás László szerint a cseh politikus pályafutása alatt négy, egymásnak gyökeresen ellentmondó koncepciót dolgozott ki Közép-Európa megszervezésére, és ezen koncepciók közül hármat meg is próbált megvalósítani.⁵ Az első koncepció František Palacký, a Monarchia létét szükséges adottságnak felfogó ausztró-szláv elképzeléseinek gondolati keretébe illeszkedik, és a „Le problème autrichien et la question tchèque” főcímmel Dijonban, 1908-ban írott doktori disszertációjában jelenik meg. A második koncepció Ausztria–Magyarország megszüntetésének programja, amit az 1916-ban Párizsban megjelent *Zúzzátok szét Magyarországot!* című, Csehszlovákia megalakításának programjával jelentkező pamfletben testesül meg, és – Gulyás szerint – egészen Münchenig meghatározta az általa irányított csehszlovák külpolitika irányvonalát.

Gulyás szerint München után, tehát emigrációban születik meg a (jelen tanulmány számára releváns) konföderációs terv Lengyelország és Csehszlovákia valamiféle szűkebb politikai és gazdasági társulásáról. Ezt a koncepciót 1942 januárjában publikálta „The Organization of Postwar Europe” (A háború utáni európa rend⁶) címmel a Foreign Affairs című amerikai külpolitikai folyóiratban,⁷

⁴ Gulyás László: Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor, 2008. 280.

⁵ Uo. 7.

⁶ *Eduard Beneš*; The Organization of Postwar Europe. Foreign Affairs, Vol. 20, No. 2 (Jan., 1942), Az idézett szövegrészek a szerző saját fordításai. A fordítások egy része szerepel az alábbi cikkben is: *Schweitzer András*: Habsburg Ottó és Edvard Beneš pr-csatája Közép-Európáért. Álomfölk. HVG, 2012/05 (febr. 4.) 44–45.

⁷ Uo. 226–242.

és a második emigráció első szakaszában (1938–1943) ennek megfelelően alakította politikáját.⁸

A tanulmány szerint a háború utáni új rendnek elsősorban a tartós és átfogó stabilitást kell biztosítania, aminek politikailag és gazdaságilag nagy politikai egységek egyensúlyán kell alapulnia. E rendszer egyik részévé kéne tenni a háború után Közép-Európát. Az új Közép-Európa „magjának a csehszlovák–lengyel szövetségnek kell lennie. Ennek az új politikai egységnek a létrejöttét immár megvalósult tényként lehet kezelni. Ehhez csatlakozhat Ausztria és Magyarország, és esetleg Románia, de erről még túl korai biztos véleményt mondani... Magyarországnak természetesen nem szabad megengedni, hogy megtartsa a területeket, amelyeket (...) jutalmul kapott, amiért szerződéseit megszegve részt vesz ebben a bűnös háborúban”.⁹

Német és magyarellenes irányultsága – amely egyébként már a Zúzzatok szét Magyarországot! című pamfletnek is alapvető vonulata volt – jól tükröződik az esszéiben, ahol a határok visszaállítása mellett a kitelepítés gondolata is megjelenik: „Németországnak vissza kell térnie 1938 előtti határaihoz, esetleg némi kiigazítással a szomszédai javára, ha ilyesmi az európai biztonság szempontjából szükségesnek látszik”,¹⁰ illetve: „A német és magyar kisebbségben voltak olyanok, akik visszaéltek a jogokkal, amelyeket a köztársaság nekik adott, megpróbálták aláásni a jogrendet, hogy szétzilálják és befeketítsék a köztársaságot (...) sajnos a kisebbségvédelem háború előtti rendszere tönkrement (...) a háború után sem lesz lehetséges Európában nemzeti értelemben homogén államokat létrehozni (...) sokkal nagyobb mértékű kitelepítésre lesz szükség, mint a múlt-kori háborúban.”¹¹

2. Eckhardt Tibor konföderációs terve

Eckhardt Tibor (Makó, 1888 – New York, 1972) a két világháború közti magyar politika egyik vezető alakjaként érkezett 1941-ben az Egyesült Államokba Horthy Miklós és Teleki Pál megbízásából. Budapesten szerzett jogi végzettségével vármegyei tisztségviselőként állt munkába, majd 1919–1920 között az ellenforradalmi kormányok sajtóügyeit irányította. 1922-ben a Keresztény Kisgazdapárt jelöltjeként parlamenti képviselő lett. Az Ébredő Magyarok Egyesületének egyik alapítója, majd a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt

⁸ A 4. koncepció Gulyás szerint valamikor az 1943-as év során született meg, és gyakorlatilag Beneš politikai pályájának utolsó öt évét (1943–1948) teljes mértékben meghatározta. Eszerint az a fontos, hogy Oroszország Európában, Közép-Európában és az egész Kelet-Európában döntő befolyásra tegyen szert.

⁹ Uo. 227–228. A már megvalósult szövetség alatt az 1942 januárjában aláírt csehszlovák–lengyel egyezmény értendő.

¹⁰ Uo. 228.

¹¹ Uo. 236.

egyik vezetője és a Magyar Revíziós Liga alelnöke lett. 1930-ban a kormány-pártból kiváló Független Kisgazdapárthoz csatlakozott, 1932–1940 között a párt elnöke. 1934–1935-ben Magyarország népszövetségi főmegbízottja volt. 1941-től az Egyesült Államokban a Független Magyarorszáért Mozgalom (Movement for Independent Hungary) megalapítójaként annak Végreható Bizottságának elnökeként tevékenykedett. 1945-től haláláig az antikommunista emigráció egyik vezéralakja.

Eckhardt Tibor konföderációs javaslata – időnként Eckhardt–Pelényi tervként – elsősorban az Advisory Committee dokumentumai alapján rekonstruálható. Eszerint a terv „tisztán gazdasági jellegű, ahogy azt Eckhardt kategorikusan kijelentette”, és benne „a dunai államok, azaz Csehszlovákia, Magyarország és Románia” külön egységet képeznének. Egy másik megfogalmazás szerint Eckhardt – aki „szorosan együttműködik Ottóval” – javaslatainak indítéka „a jelek szerint megpróbálni olyan sokat restaurálni Ausztriából és Magyarországból (kiváltképp Magyarországból), amilyen sokat csak lehet. Erdély például beletartozna”. A szövetséget Eckhardt egy ugyancsak létrehozandó finn–lengyel–balti konföderáció mellett képzelte el.¹²

A konföderáció szükségességére vonatkozó javaslatával Eckhardt a szomszédos szláv nemzetek emigráns képviselőit is megkereste. Az Amerikai Szláv Kongresszusnak küldött levelében szerepel a Movement for Independent Hungary Kossuthra is hivatkozó nyilatkozata, amely többek közt az alábbiakat is tartalmazza:

„A két világháború közti évek története újfent bizonyította, hogy a Kárpát-medence népei, illetve, általánosabban, a Közép-Duna völgyben élő népek nem tudják egyedül és önmagukban a létüket biztosítani. Nyugatról és Keletről ellenállhatatlan erők nyomásának kitéve csak úgy tudják függetlenségüket megőrizni, ha felismerik kölcsönös függésüket, és közös erőfeszítéssel új szövetségi rendszert építenek ki, ami elég erős arra, hogy az imperialista behatolásnak ellenálljon.

Nem vagyunk egy német Lebensraum része, amelyből a náci terror emberléteket és készleteket sajtolhat ki rabszolgaságot kínálva cserébe. Politikailag és földrajzilag különálló entitást képezünk, sajátos életformával, amit a közös múlt évszázadai és a létérdekek alakítottak ki. Ezen okokból a Közép-Duna vidék saját rendért kiállt; biztonsága csak független, de egymást kiegészítő nemzeti egységek önkéntes együttműködésén alapulhat.”¹³

¹² Romsics I.: Amerikai béketervek i.m. 64–65.

¹³ Eckhardt Tibor (aláíró): Principles Adopted by the Executive Committee of the Movement for „Independent Hungary” Regarding the Reconstruction of the Danubian Area, in: Daragó József (szerk.): To the members of the American Slav Congress, Executive Committee of the Movement for „Independent Hungary”, Washington D. C., 1942.

3. Habsburg Ottó konföderációs terve

Ha még nem is befutott politikus, de a háború kezdetekor még csak huszonéves Habsburg Ottó (1912, Reichenau an der Rax – 2011, Pöcking) sem volt teljesen zöldfülű a politikában, amikor 1940-ben az Egyesült Államokba érkezett. A Leuveni Katolikus Egyetemen doktorátust szerzett főherceg – a legitimisták szemében trónörökös – 1934–1938 közt több alkalommal tárgyalta Kurt Schuschnigg osztrák kancellárral a Hitler elleni fellépés lehetőségeiről. Miután a nácik körözést adtak ki ellene, illetve meggyilkolására buzdítottak, 1940-ben elhagyta Európát.

Életrajzírói, köztük Gordon Brook-Shepherd szerint az Egyesült Államokban töltött időszakáról nem sok minden tudható. Az osztrák és a magyar emigráció aktív képviselőjeként több alkalommal fogadta Rooseveltnél, aki eredetileg szimpátiával hallgatta a – Németországot a jövőben feltartóztatni képes, demokratizált Habsburg-konföderációról szóló – közép-európai terveit. Segítségével egy fontos győzelmet sikerült elkönyvelnie: amikor 1942 elején az Amerikában élő osztrák állampolgárokat – a németekkel és a japánokkal együtt – ellenséges idegenekként (enemy alien) internálták, sikerül elérni, hogy elengedjék őket, és státusukat friendly alien-re változtassák. További szimbolikus sikert jelentett, hogy Ausztria is megjelent azon a bélyegsorozaton, amely a nácik által megszűnt baráti országokról készült. Az Osztrák Légiónak felállításának kísérlete ugyanakkor kudarcba fulladt.¹⁴

Habsburg Ottó (Ausztriai Ottó néven) Danubian Reconstruction (Duna-menti újjáépítés) címen a Foreign Affairs-ben foglalta össze konföderációs elképzeléseit, amelynek lényege, hogy a Habsburg birodalom – ha nem is volt hibátlan – az első világháború után is életképes lehetett volna, és a második világháború után demokratikus konföderációként újrateremtendő.¹⁵

„Sokan vannak ma, akik (...) vonakodnak visszacsinálni, amit egykor tettek, mert, ahogy mondani szokás 'az órát nem lehet visszaállítani'. De van egy másik bölcsesség is, amely szerint, ha valaki eltéved a sűrűben, menjen vissza oda, ahol letért az ösvényről.”¹⁶ Ugyanakkor a föderalizmus „csak akkor segít abban, hogy az 1919-esnél jobb világot teremtsünk, ha van egy erős központi hatalom, amely a kezében tart minden külpolitikával, védelemmel, nemzetközi kereskedelemmel, valutával kapcsolatos döntést. (...) E központi hatalom legyen a nemzetek egyenlőségének legfőbb hordozója (...) Kölcsönvehetnénk az Egyesült Ál-

¹⁴ Gordon Brook-Shepherd: *Uncrowned Emperor. The Life and Times of Otto von Habsburg*. Hambledon Continuum, London 2003. 158–159.

¹⁵ *Otto of Austria: Danubian Reconstruction*. Foreign Affairs, Vol. 20, No. 2 (Jan., 1942), 243–252.

¹⁶ Uo. 246.

lamok alkotmányának egyik fő elvét, amely szerint minden tagállam, kicsi és nagy, ugyanannyi hellyel rendelkezik a Szenátusban.”¹⁷

4. Milan Hodža konföderációs terve

Milan Hodža (1878, Szucsány – 1944, Clearwater) szintén befutott politikusként lett amerikai emigráns. Az első világháború előtt Budapesten parlamenti képviselő, a Szlovák Nemzeti Párt elnökhelyettese volt. 1918–1938 agrárpárti politikus, szinte folyamatosan kormánytag: egyes időszakokban a mezőgazdasági, az oktatási, illetve a külügyi tárca irányítója, 1935–38 közt miniszterelnök. Később Svájcban keresztül Párizsba menekül, ahol a Szlovák Nemzeti Tanács megalakításában vesz részt, aztán a náci megszállás elől Londonba, majd az Egyesült Államokba emigrál.

Közép-Európai integráció melletti elkötelezettsége – akárcsak demokratikus irányultsága, a kommunista Szovjetunióval szembeni gyanakvása, a proletárdiktatúra elutasítása – már jóval a második világháború kitörése előtt megmutatkozott. 1931-ben egy előadáson ekképp beszélt: „A Kelet ott kezdődik, ahol Oroszország kezdődik. Közép-Európa államainak és nemzeteinek közös erővel fel kell készülniük arra, hogy Oroszországban a fejlődés minden iránya lehetséges. Ha Közép-Európában hiányozna az összetartás és a szolidaritás, ez orosz szomszédunkat illetően azt jelentené, hogy egy szép napon Németország és Oroszország malomkövei között találhnánk magunkat.”¹⁸

Egy, a New York Times-nak adott interjúbán 1941 őszén, röviddel az Egyesült Államokba érkezése után mondta a következőket: „E háború tapasztalatai után nyilvánvaló, hogy egy ilyen Közép-Európa létrehozása mind politikai, mind gazdasági szempontból, mind valamennyi állam biztonsága szempontjából elkerülhetetlen... ez a szövetség gátat is képezhetne a német náci ideológusok és az orosz bolsevikok között.”¹⁹

Az általa elképzelt közép-európai szövetség 8 ország – Ausztria, Bulgária, Csehszlovákia, Görögország, Magyarország, Lengyelország, Románia, Jugoszlávia – közt kialakítandó vámunió lett volna, amelyben az államok a kereskedelmen túl a külügyeket is koordinálja. Az elképzelések „Szövetség Közép-Európában. Gondolatok és visszaemlékezések” címen 1942-ben megjelent könyve alapján rekonstruálhatók. A létrehozás szükségességét így ecsetelte: „Az

¹⁷ Uo. 249. A téma szempontjából kevésbé releváns, viszont Habsburg Ottó későbbi (európai politikusi) pályafutása szempontjából érdekes az alábbi szövegrész is: „Más megoldásokat is javasolnak egyesek, például egy minden államra kiterjedő Európai Föderációt. (...) De el tud képzelni valaki egy olyan központi hatalmat, ami Franciaország és Lengyelország vagy Belgium és Románia vagy Svédország és Görögország érdekeit egyesíteni tudná?” (Uo. 252.)

¹⁸ *Milan Hodža: Szövetség Közép-Európában – Gondolatok és visszaemlékezések.* (eredetiben: *Federation in Central Europe, Reflections and Reminiscences.* Jarrolds Publishers, London, 1942) Kalligram, Pozsony 2004. 24.

¹⁹ Idézi Pavol Lukáč előszava a magyar kiadásához. In: *Hodža, M.: Szövetség i. m.* 36.

elnyomó nagyhatalmak és az elnyomott kis nemzetek közötti megállapodások, bár kétoldalúnak tekintik őket, valójában egyoldalúak, mert egyoldalú követeléseket támasztanak. Egy, a közép-európai szövetséggel kötött kétoldalú megállapodás, bármilyen erős is legyen a másik fél, lehetővé teszi, hogy a kontinens ezen része is egyenrangú partnerként vegyen részt a kereskedelmi tranzakcióban.”²⁰ A könyv megjelenésekor új keletű lengyel–csehszlovák megállapodásról ekképp szólt: „Lengyelország és Csehszlovákia unióját úgy kellene tekinteni, mint a szövetségi Közép-Európa felé vezető út egyik lépcsőfokát. A négy szláv, illetve a négy nem szláv nemzetnek új, erős és széles alapot kell találniuk nemzetük továbbélése érdekében, egyensúlyt tartva fenn minden lehetséges nemzeti és hatalmi törekvés között e kiterjedt régióban, melynek egysége jelentősen hozzájárul majd az új Európához”.²¹

5. Władysław Sikorski konföderációs terve

Władysław Sikorski (1881, Tuszów Narodowy – 1943, Gibraltár) megbecsült katonai és politikai vezetőként került – szintén Párizson keresztül Londonba. Az első világháborúban az Oroszország ellen küzdő Lengyel Légiók (Legiony Polskie) tisztje volt, az 1919–1921 közt folyt lengyel–orosz háborúban a Lengyelországnak váratlan győzelmet hozó varsói csata egyik parancsnoka. 1922–1923 közt miniszterelnök, majd hadügyminiszter; 1925–1928 között lwówi hadseregparancsnok. 1939 szeptemberében, Lengyelország lerohanása után Románián keresztül Párizsba menekült, emigráns kormányt alakított, amit a szövetségesek is legitimnek ismertek el. Együttal ő lett a szabad lengyel hadsereg főparancsnoka.

Sikorski konföderációs elképzelése a két világháború között Lengyelországban széles körben tárgyalt Intermarium (Międzymorze) elképzelésen alapult. Ez a Balti-tengertől a Földközi tengerig terjedő államszövetséget jelentett. Mint azt 1942. december 4-én (Sumner Wellesen keresztül) Rooseveltnak küldött memorandumában olvasható: „Egy Közép-Európai Föderáció a Belgrád–Varsó tengelyen fekvő államok biztonságának alapvető feltétele... a föderáció alapvető elemei közé tartozik Lengyelország (Litvániával), Csehszlovákia, Jugoszlávia, Görögország (és Magyarország)”.²²

A terv egy későbbi (1943. március 30.) megfogalmazásban – immár feltehetően a szovjet kifogások ismeretében – sokkal apologetikusabbá válik: „A föderatív rendszerek eszméje nem az imperializmus leplezett eszköze és nem is válhat azzá. Egyedüli célja, hogy a föderációban összefogott kormányok jó közér-

²⁰ Hodža, M.: Szövetség i. m. 228.

²¹ Hodža, M.: Szövetség i. m. 241.

²² Sarah Meiklejohn Terry: Sikorski and Poland's Western Borders. In: Sword, Keith (ed.): Sikorski. Soldier and Statesman. A Collection of Essays, Orbis Books (London) Ltd., 1990. 138–139.

zetét biztosítsa és a tartós béke egyik tényezőjévé váljon. Ami Közép- és Kelet-Európát illeti, ezen a területen egy föderatív államrendszer, amely baráti kapcsolatokat ápol keleti szomszédjával, Szovjet-Oroszországgal, nem csupán garanciát jelent egy újabb német támadással szemben, hanem megfelelő színtere lenne a mindkét oldal számára előnyös gazdasági és politikai együttműködésnek a nyugati demokráciákkal.”²³ Sikorski ugyanakkor mindvégig számolt a szovjet vesztéssel, és tisztában volt azzal, hogy a Németország és Oroszország közt élő kisebb nemzetek számára csak valamifajta regionális együttműködés garantálhatja, hogy a sorsukat a háború után a maguk kezébe vehetik.²⁴

6. A konföderációs tervek kudarcára, illetve Kelet-Közép-Európa szovjet szférába kerülésére adott „hidegháborús” magyarázatok

A konföderációs tervek megvalósulása irányában tett első és utolsó jelentős lépés 1942 januárjában történt, amikor brit támogatással – nyolc nap különbséggel – aláírásra került a lengyel–csehszlovák konföderációs megállapodás, illetve a Balkán Unió tervezete a jugoszláv és görög emigráns kormányok között.²⁵ Ezt követően azonban – bár a terveket sem az emigráns politikusok, sem az amerikai és brit tervezők nem vetették el (sőt Milan Hodža és Habsburg Ottó további erőfeszítéseket tett a megvalósításuk érdekében) – a valóra váltásuk fokról fokra egyre távolabb került.

A tervek megghiúsulásának folyamata elsősorban a szovjet elutasítás erősödésével, illetve a brit és amerikai visszavonulással jellemezhető. Az egyre kiérleltebb szovjet álláspont egyre határozottabb diplomáciai megjelenését többek közt az alábbi lépésekkel jellemzi Gulyás László.²⁶

- 1942. január 23-án Majszkij, londoni szovjet nagykövet a csehszlovák–lengyel szerződés aláírása után néhány nappal arról tájékoztatta Beneš, hogy a Szovjetuniónak nincs kifogása a szerződése ellen, de nem szándékoznak feladni a háború előtt Lengyelországhoz tartozott Nyugat-Ukrajnára, illetve Nyugat-Belorusziára vonatkozó területi igényeiket.
- Zdenek Fierlinger, moszkvai küldött 1942. február elején jelentést küldött Londonba, mely azt taglalta, hogy „bizonyos szovjet körök” szerint az a csehszlovák politika, amely a lengyelekkel kíván kooperálni, a jövő

²³ Németh I.: Európa-tervek i. m. 537.

²⁴ Arról, hogy szélesebb értelemben véve Sikorski konföderációs elképzelése – más alternatíva híján – realistának tekinthető, lásd például Sarah Meiklejohn Terry: Poland's Place in Europe. General Sikorski and the Origin of the Oder-Neisse Line, 1939–1943. Princeton University Press, Princeton 1983. 355.

²⁵ A 14 pontban összefoglalt lengyel–csehszlovák szerződés közös külügy, illetve vezérkar, egyeztetett adó és monetáris politikáról szólt, továbbá vízummentességet, a diplomák és bírósági ítéletek kölcsönös elismerését helyezte kilátásba. A Balkán Unió kevésbé részletesen kifejtett szándéknyilatkozat volt.

²⁶ Gulyás L.: Beneš i. m. 302–303.

nem realisztikus felmérésén alapul. Eközben Alekszandr Bogomolov londoni szovjet nagykövet is kétségeit fejezte ki csehszlovák emigránsok előtt.

- 1942. június 9-én a londoni szovjet nagykövetségen Beneš biztosította Molotovot, hogy az együttműködés alapfeltétele, hogy a lengyel kormány jó viszonyt alakítson ki a Szovjetunióval, Molotov azt felelte, ebben az esetben nincs ellenvetése a szerződés ellen. 1942. július 16-án Masaryk mégis arról tájékoztatta Beneš, hogy a Szovjetuniónak komoly ellenvetései vannak a szerződéssel kapcsolatban.
- 1943 októberében, a moszkvai külügyminiszteri találkozón, amikor Eden előterjesztette a brit konföderációs elképzeléseket, a szovjetek a leghatározottabban elutasították azokat. Mint azt Molotov kifejtette, az effajta tervek a szovjet népet az első világháború utáni cordon sanitaire-re emlékeztetik.

A szovjet álláspont megmerevedése természetesen nem volt független a hadi helyzet változásától (az 1941-ben indított német offenzíva megtorpanásától, majd a sztálingrádi fordulattól), aminek hatására a nyugati szövetségesek számára is világossá vált, hogy a háború végeztével Kelet-Európa nem jelentéktelen része szovjet megszállás alá kerül.

A változást érzékelve az amerikai és brit diplomata és tervezők is változtattak álláspontjukon, ami az Advisory Committee dokumentumaiban is érzékelhető. „Az Advisory Committee, s különösen annak egyik új, az európai szervezetekkel foglalkozó, Armstrong által irányított albizottsága 1944. február–márciusban nézett szembe az új helyzettel és foglalt állást a Kelet-Európa jövőjével kapcsolatos vitában. Abból indultak ki, hogy a Gdańsk–Szudéta-vidék–Trieszt vonalig a térség immár kétségkívül szovjet befolyási övezet lesz”. Ezzel párhuzamosan a „kelet-európai államszövetség, konföderáció vagy föderáció helyett az 1944-es anyagokban legtöbbször már csak ’regionális csoportosulások’ (regional groupings) megjelölés szerepelt”.²⁷

Elsősorban a hidegháború kialakulásának kontextusában sokat tárgyalt kérdés, hogy miért engedte át Kelet-Közép-Európában a kezdeményezést Moszkvának a Nyugat. Az erre adott válaszok közt leggyakrabban az alábbi – egyes esetekben egymásnak némiképp ellentmondó – magyarázatok szerepelnek:

- az angolszász nagyhatalmak a második világháború idején szinte az utolsó pillanatig tartottak egy újabb (a Molotov–Ribbentrop paktum mintájára megkötött) szovjet–német külön-megállapodástól, ha Kelet-Közép-Európa függetlenségét támogatják,
- elfogadták Sztálin biztonsági igényeit, illetve azt a percepciót, amely szerint Kelet-Európa megszerzése a Szovjetunió biztonságának a legfőbb záloga,

²⁷ Romsics I.: A State Department i.m. 252–253.

- nem féltek átengedni Kelet-Közép-Európát, mert azt feltételezték, hogy a Szovjetunió úgysem tudja „megemészteni” a megszállt területeket,²⁸
- nem tartották nagy áldozatnak szovjet érdekszférába engedni Kelet-Közép-, illetve Kelet-Európát, végtére is ez a térség a látókörüktől távol esik, hagyományosan a Habsburg, a török, a német, illetve az orosz érdekszférába tartozott,²⁹
- úgy érezték, hogy ez megilleti a Szovjetuniót a nácik leverésében tanúsított áldozatáért cserébe, egyfajta kárpótlásként.³⁰

7. Hipotézisek lehetséges további (kiegészítő) magyarázatokról

A második világháború diplomácia-történetével, illetve a hidegháború kialakulásával foglalkozó szakirodalomban megjelenő magyarázatok általában nagyhatalom-centrikus megközelítéseket tükröznek. Az alábbiakban további lehetséges okokat próbálok adni arra, miért hiúsultak meg az eredetileg a brit és amerikai tervezők, továbbá emigráns kelet-közép-európai politikusok által is dédelgett – részben a Szovjetunió feltartóztatására készült – konföderációs tervek.

Elsőként, az Advisory Committee eddig rendelkezésemre álló dokumentumaiból kitűnik, hogy a tagok távolról sem voltak egységesek a különféle konföderációs elképzelések közül melyeket támogassák. Feltételezhető, hogy az amerikai (és a brit) tervezők egységes álláspontjának hiánya nem segítette elő a konföderációs tervek megvalósulását. Ráadásul a különféle tervek megvitatása során elkerülhetetlenül felszínre kerültek az érintett nemzetek olyan megoldatlan (és nem egykönnyen megoldható) határvitái, amelyekben ráadásul az etnikai elvet

²⁸ „Amikor Ottó arról kérdezte az elnököt, hogy nem jelent-e veszélyt, hogy túl sok engedményt tesznek az oroszoknak. 'Ez nem lesz probléma' jött a magabiztos válasz. Mire vége lesz a háborúnak, az oroszok olyan gyengék lesznek gazdaságilag és annyira függeni fognak a segélyeinktől, hogy mi határozhatjuk meg a feltételeket”. (*Brook-Shepherd, G.: Uncrowned Emperor* i. m. 168.) Egy hasonló beszámoló: „Charles E. Bohlen, a moszkvai követség volt első titkára, későbbi moszkvai követ helyzetértékelése alapján az albizottság többé-kevésbé biztosra vette, hogy a háború után a Szovjetunió – főleg gazdasági gyengesége miatt – egyszerűen nem lesz abban a helyzetben, hogy az amerikaiak Monroe-doktrínájának megfelelő ún. „minimális” programjánál többre törekedjék. Erre a föltételezésre építve a kelet-európai államszövetség, illetve regionális együttműködés tervét teljesen továbbra sem vetette el.” (*Romsics I.: A State Department* i m. 253.)

²⁹ Erről lásd például Békés Csaba: A hidegháború eredete. Évkönyv VII. Magyarország a jelenkorban. 1956-os Intézet, Bp. 1999. 217–226.

³⁰ Az Egyesült Államokban – egy különös fajta logikátlanosság alapján – az oroszok Hitlerrel szembeni sikeres ellenállása ideológiailag megtisztította őket az amerikaiak szemében (...) Nagy-Britanniában a jelenség – bár azt kevésbé hatotta át az ideológiai előítélet – hasonlóan érzékelhető volt. (...) Így aztán az Atlanti óceán mindkét oldalán az vált általános véleményné, hogy az oroszok megérdemlik, amit Kelet-Európában akarnak, nem azért, mert meg tudják szerezni, hanem inkább a nekik tulajdonított erények miatt.” (*Vojtech Mastny: Russia's Road to the Cold War. Diplomacy, Warfare, and the Politics of Communism, 1941–1945. Columbia University Press, New York 1979. 98–99.*)

követő – a népszuverenitás elvének leginkább megfelelő – rendezés alapján az ellenséges államnak kellett volna területeket juttatni a szövetséges kárára, ami politikailag vállalhatatlannak tűnhetett.

Mindemellett, az amerikai és brit diplomata és tervezők azt is érzékelték, hogy a kelet-közép-európai vezetők közt nehéz összhangot teremteni. Mint az Romsics Ignác által közzétett anyagokból látszik, az Advisory Committee-ban gyakorta megjelenik a panasz a kelet-európai sérelmi politizálás elterjedtségére, különösen önzőnek tartják például a Magyarország határainak kiterjesztését kívánó Eckhardt Tibor, illetve a Monarchia restaurálásán ügyködő Habsburg Ottó terveit.³¹

A nyugati szövetségesek képviselői helyesen érzékelték, hogy a konföderációs tervek megalkotásakor az emigráns politikusokat saját, illetve nemzeti szempontjaik (is) vezérelték. Valójában a tervek megvalósulása szempontjából a helyzet ennél rosszabb volt: a politikusok számára a szűkebb nemzetállami érdekek számítottak az első számú prioritásnak – így például a kedvező határvonás kiharcolása fölülírta a konföderációs elképzelésért folytatott erőfeszítéseket.

Ebben az összefüggésben érdemes megjegyezni, hogy a konföderációkkal foglalkozó szakirodalom ez esetben torzít, egyes itt tárgyalt politikusok életrajzaiban, illetve önéletrajzaiban a konföderáció kérdése alig jelenik meg. Beneš számára München visszacsinálása, vagyis az 1938 előtti Csehszlovákia helyreállítása jelentette a fő célt, amelynek biztonsági garanciáit elsősorban abban látta, hogy az állam széteséséért kollektíve felelős német és magyar kisebbség jelentős részét kitelepítheti. Eckhardt Tibor – saját szavai szerint – egyetlen cél elérésére érkezett Amerikába 1941-ben: „hogy hazámat, Magyarországot, a Nyugati szövetségesek oldalára állítsam”.³² Még Sikorski – akit egyes források „a föderalizmus legfőbb szorgalmazójaként” mutatnak be³³ – is energiái jó részét hazája háború előtti keleti határainak (legalább részleges) helyreállítására, és nyugati határainak kiterjesztésére fordította. Valójában az ötből csak két politikus kezelte valóban fő prioritásként a kelet-közép-európai konföderáció megteremtését: Milan Hodža és Habsburg Ottó (utóbbi, mint feltételezhető, nem is teljesen önzetlenül). Egyikük sem bírt azonban akkora befolyással az amerikai és brit politikai körökben, mint például Edvard Beneš.

³¹ De panaszok fogalmazódnak meg azzal kapcsolatban is, hogy a föderáció elvét „sehol nem értik meg”, hogy Masaryk sem tud túllépni saját nacionalizmusán, hogy Apponyi gondolkodását meghatározza, hogy birtokai a mai Szlovákiában voltak. Elhangzik egy beszámoló is egy szófiai amerikai főiskolán tartott nemzetközi rendezvényről, amelyen váratlanul egy Dobruzsával kapcsolatos irredenta dal hangzik fel. (Romsics I.: Amerikai béketervek i.m. 82–83.)

³² Katalin Kadar Lynn (ed.) Tibor Eckhardt in His Own Words. An Autobiography. East European Monographs, Boulder, Distributed by Columbia University Press, New York 2005. 506.

³³ Walter Lipgens (ed.): Documents on the History of European Integration vol. 2. Plans for European Union in Great Britain and in Exile 1939–1945. European University Institute, Badia Fiesolana – Firenze 1986. 361.

Az eltérően definiált nemzeti érdekek az érintett emigráns politikusok közt személyes konfliktusokhoz is vezettek. A csehszlovakista Beneš és a Szlovákia autonómiájáért kiálló Hodža (vagyis a müncheni döntés előtti utolsó csehszlovák köztársasági elnök és a müncheni döntés előtt utolsó csehszlovák miniszterelnök) 1939–1940-ben súlyos vitába keveredett arról, hogy ki képviseli az emigrációban Csehszlovákiát. Beneš – aki a kezdetektől elutasította azt a szlovák követelést, hogy a háború után széleskörű szlovák autonómiával (saját nemzetgyűléssel és tartományi kormánnyal) egy decentralizált „Cseh-Szlovákia” jöjjön létre – 1939 októberében Párizsban Hodža nélkül alapította meg a Csehszlovák Nemzeti Felszabadítási Bizottságot, Hodža egy hónappal később ugyancsak Párizsban a Szlovák Nemzeti Tanácsot hozta létre, amely egy Cseh Nemzeti Tanáccsal együttműködve kívánta a cseh és a szlovák nemzetet képviselni. A konfliktus Franciaország náci megszállása után is folytatódott, ám a két Londonba emigráló politikus intrikákkal tarkított politikai párbajából hamarosan Beneš kerül ki győztesen: miután angol barátai és támogatói elfordulnak tőle, Hodža kénytelen volt engedni Benešnek.³⁴

Ennél is sokkal súlyosabb – szinte vérre menő – küzdelem folyt Beneš és Habsburg Ottó közt: a két politikus egymás totális diszkreditálásával kísérletezett. A kettejükét támogató amerikai külpolitikai körök kompromisszumaként is felfogható, hogy Habsburg Ottó és Beneš cikke egyszerre jelenhetett meg a *Foreign Affairs*-ben. A főszerkesztő, Hamilton Fish Armstrong vélhetően Roosevelt elnök kérésére hozta le Habsburg Ottó cikkét, de mellé tette Benešét is, így a lap hasábjain is megjelent a két emigráns politikus színpadok mögött folyó polemikája többek közt arról, melyik volt életképtelen kreatúra, a Habsburg Birodalom vagy a belőle kikanyarított Csehszlovákia? Az osztrák–magyar trónörökös szerint a dunai monarchiát a nagyhatalmi szűklátókörűség verte szét, pedig az 1930-as években betölthette volna, miként a háború után is betölthetné a közép-európai hatalmi vákuumot. Beneš szerint épp fordítva: a Habsburg Birodalom felbomlása a benne élő népek szabad akaratát tükrözte, tehát természetes folyamat volt. A nagyhatalmak inkább akkor hibáztak, amikor 1938-ban Münchenben a béke ígéretéért cserébe hozzájárultak Csehszlovákia megcsonkításához.³⁵ Meg-

³⁴ Pavol Lukáč bevezetője. In: *Hodža, M.*: Szövetség i. m. 35.

³⁵ Beneš ekképp szólt a cikkben a Habsburg Monarchiáról: „Különösen kétlem annak lehetőségét, hogy a Habsburg monarchiát helyreállítsák, noha annak 1918 őszi bukását Európában és Amerikában gyakran hibának tartják. (...) Ez nem személyes ügyem (...) De fel kell idéznem, hogy a Habsburg monarchia szétszakadása és a dinasztia bukása nem az 1919-es békekonferencia munkája volt, hanem a Habsburg uralom alatt élő népeké (...) Azok az erők és hatások, amelyek 1918-ban megbuktatták a régi dunai monarchiát – bizonyos londoni, párizsi és római hatalmi csoportok akarata ellenére – most is éppúgy ellen fognak állni...” (*Gulyás L.*: Beneš i. m. 232) A *Foreign Affairs* azonos számában eközben Habsburg Ottó ekképp élcelődött a cseh politikuson: „Gyakran hallani, hogy tévedés 1918 győzteseire az azt követő béke kiötlőiként tekinteni, hiszen ők csak meghajoltak az érintett nemzetek kívánsága előtt (...) Ez csak féligazság. A szövetségesek voltak azok, akik már a háború alatt támogatták a tendenciákat, amelyeknek a

jegyzendő, hogy a két politikus közti küzdelemben Hodža ismét két tűz közé kerül: bár beszédeiben kifejezetten óvott attól, hogy Közép-Európa jövőjét Habsburg Ottó határozza meg, Beneš és hívei mégis többször azzal vádolták, hogy Habsburg-párti politikát folytat.³⁶

Beneš egyébként Eckhardtot is gyűlölte, Habsburg Ottó szerint olyannyira, hogy ő tehető leginkább felelőssé abban, hogy Eckhardt örökre emigráns maradt. Amikor Habsburg Ottót később egy interjúban megkérdezték, hogy vajon Molotov személyes tiltása volt-e az, ami miatt Eckhardt 1945 után nem tért vissza Magyarországra, Habsburg Ottó azt felelte, ez könnyen elképzelhető, hiszen Beneš és Molotov közel álltak egymáshoz. Márpedig „aki mindenki másnál jobban utálta Eckhardtot, az Beneš volt. Beneš volt az, akiről szerintem a leginkább feltételezhető, hogy azt kívánta, hogy Eckhardt tűnjön el a közép-európai színtérről.”³⁷

Az ötök közt amúgy is Beneš volt az egyetlen, aki nem tartott a szovjet befolyás megerősödésétől. Míg a demokratikus és antikommunista meggyőződésű Hodža – korábbi elveihez hű maradva – halála előtt, 1944 telén is Sztálin terjeszkedő neoimperialista politikájától óvta a State Departmentet Europe at the Crossroads címmel megjelent memorandumában, Beneš a Foreign Affairs-ben megjelent cikkében is jelezte, hogy számára a Szovjetunió nem veszélyforrás, sőt, fontosnak tartja, hogy Moszkva minél inkább bekapcsolódjon a (kelet-közép-)európai szövetségi rendszerbe. „Szovjet-Oroszországnak részt kell vennie Európa megszervezésében és az új európai blokkok közti jövőbeli kooperációban... A Szovjet-Oroszország elszigeteltsége miatti folyamatos egyensúlyhiány a második világháború egyik oka volt. Ha ezt a hibát megismételjük, az valószínűleg a harmadikhoz vezetne”,³⁸ illetve „Ha [a csehszlovák–lengyel konföderáció] a Szovjet-Oroszország tartós barátságát biztosítani tudja, ami nagyon valószínűnek látszik mindkét fél jó szándékát látva, hosszú időre komoly javulást jelent Közép- és Kelet-Európa népei számára. Más államok is érdekeltek abban, hogy a blokkban részt vegyenek, így ez előbb-utóbb majdnem bizonyosan bekövetkezik. Ezen a módon biztosítható leginkább, hogy Közép-Európát megóvjuk egy újabb német inváziótól.”³⁹

háború végeztével utat engedtek.” Illetve: „Tagadhatatlan tény, hogy akiket Ferenc József császár a »népeinek« nevezett, négy és fél éven át harcoltak Ausztria–Magyarországért, míg azon nemzetek (és kisebbségeik) közül, akiket a régi birodalom utódainak tarthatunk, csak kettő állt ellen Hitler kihívásának, a lengyelek és a szerbek (...) Az emberek nem vállalják a halált mesterséges kreációkért.” Otto of Austria i. m. 243–245

³⁶ Pavol Lukáč bevezetője. In: *Hodža, M.: Szövetség* i. m. 33.

³⁷ *Katalin Kadar Lynn: Remembering Tibor Eckhardt. A conversation with Dr. Otto von Habsburg.* In: *East European Quarterly*, Jan. 1. 2008.

³⁸ *Beneš, E.: The Organization* i. m. 229.

³⁹ Uo. 234.

Bár Beneš visszaemlékezésével kapcsolatban helyénvaló némi forráskritika, hiszen azt eredetileg – az egyre inkább szovjet, illetve kommunista befolyás alá kerülő – Prágában adták ki 1947-ben, mégis hihetőnek tűnik az 1940-ben Sikorskival folytatott tárgyalásairól szóló beszámoló. „Elmondtam Sikorski tábornoknak őszintén és világosan, hogyan láttam a helyzetet: számolnunk kell a Szovjetunió részvételével a Németország elleni háborúban, ebből kell kiindulni a tervezéskor, egyeztetnünk kell a Szovjetunióval a katonai irányítást, és a második világháború alapkérdéseivel kapcsolatban közös megegyezésre kell jutnunk”. Sikorski drámai válasza meglepte Beneš: „Amit ön mond, az mindannyiunk számára katasztrófát jelentene.” Beneš szerint Sikorski hozzáállása később sem változott, az után sem, hogy a Szovjetunió elleni német támadás után tető alá hozta a szovjet–lengyel megállapodást.⁴⁰ Sikorski fenntartásai nem csak a határok rendezetlenségéből fakadtak, hanem az 1939-ben szovjet fogságba került, majd ott eltűnt lengyel (katonai szolgálatban lévő, illetve tartalékos) tisztek miatt is.⁴¹ a szovjet–lengyel kapcsolatok megszakadásához vezetett, amikor 1943 áprilisában a katonák jó része előkerült a katyni erdőben felfedezett tömegsíról, amelyet a németek tártak a világ elé a kommunista bűnök bemutatására.

Sikorski azonban 1943. július 4-én tragikus repülőgép-balesetet szenvedett: B-24 Liberator típusú, Kairóból Londonba tartó gépe Gibraltárból felszállva a tengerbe csapódott. A tragédiában többek közt lánya, valamint a lengyel hadsereg vezérkari főnöke, Tadeusz Klimecki is életét vesztette. Sikorski halálával a legnagyobb kelet-közép-európai nemzet emigráns vezetője vesztette életét, s ez is jelentősen hozzájárulhatott ahhoz, hogy Sztálin komolyabb ellenállás nélkül kiterjeszthette befolyását a régióra. A lengyel emigráns kormány nem volt többé komoly politikai tényező. Fél év sem telt el, és a teheráni konferencián az angol-szász hatalmak beleegyeztek, hogy a Szovjetunió háború utáni új nyugati határa a brit konzervatív politikusról, George Curzonról elnevezett, Lengyelországot megcsonkító vonal legyen, és a Sztálin által 1940-ben elrendelt katyni mészárlás ügye is elfelejtődött.

A cui prodest elven kívül néhány további gyanús körülmény is arra mutat, hogy a balesetben talán a szovjetek keze is benne lehetett. Például az, hogy a merénylet napján Ivan Majszkij londoni szovjet nagykövet repülőgépe is a gibraltári brit légi bázison járt – egyes beszámolók szerint a két gép egy ideig egymás közelében parkolt –, illetve az, hogy Majszkij ezt a tényt későbbi nyilatkozataiban tagadni igyekezett, mondván: az ő Kairóba tartó gépe egy nappal korábban elhagyta Gibraltárt. Ennél is különösebb az az egybeesés, hogy az ibériai térségben a brit kémelhárítást abban az időben éppen az a Kim Philby vezette,

⁴⁰ Godfrey Lias (ed.): *Memoirs of Dr Eduard Beneš. From Munich to New War and New Victory.* (Translated from the Czech original), George Allen & Unwin Ltd., London 1954. 147–149.

⁴¹ Sztálin 1941. december 3-án Moszkvában még azzal próbálta hitegetni Sikorskit, hogy a tisztek alighanem Mandzsúriába szöktek. General Sikorski Historical Institute (ed.): *Documents on Polish-Soviet Relations, 1939–1945.* Heinemann, London 1967. 233.

aki később szovjet ügynöknek bizonyult. Mindez akkor természetesen nem szerepelt a brit jelentésekben, amelyek megállapíthatatlan okból bekövetkezett légi balesetről szóltak. (Egy feltevés szerint a csomagtérből kizuhanó egyik küldemény okozta a gép irányítórendszerének tragikus meghibásodását.)⁴² De más jelenségek is utalnak arra, hogy a Szovjetunió talán nem csak meggyőzéssel, fenyegetőzéssel, illetve végezetül is a térség megszállásával akadályozta meg a konföderációs terveket, hanem ügynökeink keresztül szabotálta is azokat. Tudott például, hogy Habsburg Ottó munkáját a kommunizmussal kokettáló Austrian Workers' Committee szabotálta, Eckhardt Tiborét pedig a hasonlóan balos American Federation of Democratic Hungarians.⁴³

Azt azonban, hogy ezek a tényezők valóban számítottak az események kimenetele szempontjából, elsősorban az Advisory Committee, a Foreign Research and Press Office dokumentumainak áttanulmányozása, illetve – az utóbb említett tényező esetében – szovjet levéltári kutatás igazolhatná.

⁴² A tragédia körülményeiről szóló beszámolók közül lásd *Ludwik Łubieński*: The last days of General Sikorski: an eyewitness account. In: Keith Sword (ed.): Sikorski: Soldier and Statesman. A collection of essays. Orbis, London 1990. 146–156., illetve *Meiklejohn Terry, S.*: Poland's Place i.m. 334–343.

⁴³ *Steven Bela Vardy*: Archduke Otto von Habsburg and American Hungarian Emigres During and After World War II. East European Quarterly Dec. 22. 2002.

HRUSCSOV ÉS A FINNEK – TERÜLETI HELYETT „GAZDASÁGI” REVÍZIÓ

(Hogyan pótolta a gazdasági kompromisszum az elvesztett finn területeket?)

SZEGŐ IVÁN MIKLÓS

Tanulmányomban¹ azt vizsgálom, miként próbálta a második világháború után Finnország megőrizni a függetlenségét, illetve gazdasági előnnyé változtatni rendkívül nehéz katonai és geopolitikai helyzetét. Öt folyamatot tartok ennek során lényegesnek:

- a) Mind a német, mind pedig a szovjet megszállás – kemény katonai ellenállás révén történő – elkerülése után, a vesztes oldalon befejezett világháború végén Finnország azonnal nyitott volt a kompromisszumokra Moszkvával, mivel felismerte az alapvető szovjet biztonsági igényeket.²
- b) Felismerte a finn elit, hogy ezeknek a biztonsági igényeknek³ – politikai engedményekkel⁴ – eleget téve, elkerülheti az ország társadalmi-gazda-

¹ Tanulmányom az Eszterházy Károly Főiskola Történelem Doktori Iskolájának 2012. május 9-ei műhelykonferenciáján elhangzott előadás bővített és átszerkesztett változata. A levéltári forrásokra Tóth Eszter Zsófia, a Magyar Országos Levéltár főlevéltárosa hívta fel a figyelmemet. Az előadáshoz nagymértékben hasznosítottam doktori témavezetőm, Rainer M. János (EKF) és Anssi Halmesvirta (Jyväskyläi Egyetem) tanácsait. E későbbi tanulmány téziseinek helyességéért viszont minden felelősség engem terhel.

² Schöpflin György és Fejtő Ferenc alapján tárgyalom ezt később. Max Jakobson szerint Finnországot sem Németország, sem a Szovjetunió nem szállta meg a 2. világháborúban. (A hadviselő felek közül ez csak Nagy-Britanniára volt még igaz Európában.) Jakobson kiemeli a finnek tárgyalókészségét, s hogy szükség esetén feladták a fegyveres harcot. Snellmant, a 19. századi finn ideológust is idézi: „Csak primitív törzsek harcolnak az utolsó emberig; egy civilizált nemzetnek meg kell hajolnia a külső szükségszerűség előtt, hogy megőrizze magát a következő nemzedékeknek.” *Max Jakobson: Finland in the New Europe*. Westport, Connecticut, 1998. 5–6.

³ E biztonsági igények Paasikivi finn elnök szerint stratégiaiak és defenzívek voltak, főleg Leningrád védelmére. Ezt a 1946–56 közötti finn államfő is „legitimnek” tartotta Jakobson szerint. *Jakobson, M.: Finland i.m.* 53.

⁴ A háború végén új finn kormány alakult, a háborús bűnösöket felelősségre vonták, a kommunista pártot legalizálták (egy kommunista is bekerült a kormányba), felvették a harcot a németek ellen,

sági átalakítását, a szovjetizálást is. Vagyis Finnország *döntően* a piac által koordinált, magántulajdonon alapuló gazdasági rendszerét megőrizte,⁵ és demokratikus intézményrendszerét, többpártrendszerét megőrző állam maradt.⁶ Sőt, a második világháború előtti finn elit jelentős része hatalmon maradhatott a szovjet befolyás erősödése után is.⁷

- c) A szovjet befolyástól mégsem mentesült Finnország, ezt jelezte az 1948-ban kötött szovjet finn barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés (YYA-egyezmény).⁸ Ennek a befolyásnak a megnyilvánulásai azonban jelentősen módosultak 1956 után, amely a finn történelem egyik fordulópontjának tekinthető. Ennek kapcsán a külső (a finn külpolitikát érintő) és a belső (belpolitikai hatású) finlandizáció szakaszai különböztethetők meg.⁹
- d) A nemzetközi szervezetekhez (ENSZ, Északi Tanács, EFTA szabadkereskedelmi társulás) csatlakozással Finnország 1955 és 1961 között fokozatosan szélesítette ki gazdasági és politikai mozgásterét. Így az ötvenes évek közepétől állampolgárainak szabad mozgást és munkavállalást teremtett Skandináviában, gazdaságát pedig liberalizálta.¹⁰ Végered-

igyekeztek minél jobb kapcsolatot kialakítani a Szovjetunióval. *Jakobson, M.*: Finland i.m. 39. és *D. G. Kirby*: Finland in the Twentieth Century. London 1979. 158–159.

⁵ Kornai a tulajdonformák és a koordinációs mechanizmusok között lát összefüggést. A magántulajdon a piaci, az állami tulajdon a bürokratikus koordinációt vonzza. *Kornai János*: A szocialista rendszer. Bp. 1993. 134.

⁶ Gombos József szerint Finnország „kivétel lett”: a Köztes-Európa „egyetlen állama volt, amelyre nem erőszakolta rá Moszkva a szovjet típusú társadalmi-politikai berendezkedést”. *Gombos József*: Két évszázad finn politikátörténete. 1809–2006. Szeged 2006. 33.

⁷ A háború után első évtizedek három legfontosabb finn vezetője is miniszteri vagy miniszterelnöki tisztségeket töltött be a 2. világháború előtt. Juho Kusti Paasikivi államelnökről (1946–56), Urho Kekkone államelnökről (1956–1981) és többszörös miniszterelnökről (1950–53, 1954–56), illetve Karl-August Fagerholm többszörös miniszterelnökről (1948–50, 1956–57, 1958–59) van szó. Sőt Paasikivi már 1908-ban kormányzati pozícióba került – az akkor még az orosz cár által irányított – Finnországban. *Kirby, D. G.*: Finland i.m. 158.

⁸ Az YYA-egyezmény a finn Sopimus ystävydestä, yhteistoiminnasta ja keskinäisestä avunannosta rövidítése, vagyis Barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény, amelyet 1948-ban kötött meg a Szovjetunió és Finnország. Ez a SZU számára biztonsági garanciákat jelentett, de 1948-ban akár a szovjetizálás útjára is terelhetett volna Finnországot, végül azonban még ugyanebben az évben más irányt vett az északi ország fejlődése Osmo Jussila és szerzőtársai szerint. *Osmo Jussila – Seppo Hentilä – Jukka Nevakivi*: From Grand Duchy to a Modern State. A Political History of Finland since 1809. London 1999. 245. Az egyezményt közli: *Fred Singleton*: A Short History of Finland. 1991. 189–191.

⁹ A külső és a belső finlandizációt Anssi Halmesvirta különbözteti meg.

¹⁰ Ez a liberalizáció sajátos volt, az állami beavatkozás visszafogása (pl. az ár- és bérszabályozásban) hullámmzó tendenciát mutatott. Urkuti György szerint később, a 60-as években a korporatív modell felé való elmozdulás váltotta fel az ár- és bérszabályozást. Urkuti György: A valutaválságok kialakulása és hatásai. PhD-értekezés. Bp. 2001. 66–68.

http://www.lib.uni-corvinus.hu/phd/urkuti_valutavalsagok.pdf Letöltés: 2012. augusztus. 9.

ményben a finnek gazdasági sikerré változtatták speciális helyzetüket, a c) pontban említett szovjet függést enyhítették a b) pontban említett piaci koordinációval és a magántulajdon dominanciájával. Ráadásul a szovjet függőségből gazdaságilag inkább előnyöket szerzett Finnország, hiszen hozzáférést kapott a kelet-európai és szovjet piacokhoz.

- e) Több diplomáciai próbálkozás után Helsinki belátta: Karélia visszaadását, a területi revíziót nem érheti el a Szovjetunióval szemben, ezért gazdasági megoldást keresett az 1944-es határmódosítás miatti kedvezőtlen helyzet javítására is. Ezt a gazdasági kompromisszumot akár egyfajta gazdasági revíziónak is nevezhetnénk, amikor a finn rövidék ipara számára létfontosságú, szovjet (karéliei) területen áthaladó Saimaa-csatornát Moszkva egy bérleti szerződés keretében Finnország rendelkezésére bocsátotta. A hatvanas években kötött szerződés mindkét ország számára előnyös mivoltát bizonyítja, hogy az egyezményt Oroszország és Finnország a 2010-es évek elején ismét meghosszabbította.

A területi és a „gazdasági” revízió összefüggéseinek megvilágítása tanulmányom egyik legfőbb célja. Részletesen ismertetni fogom azokat a magyar diplomáciai iratokat, amelyek szerint a finn kormányzat készült a határrevízió felvetésére 1956-ban. Ám e kérdés megvitatására – az YYA-egyezmény egy évvel korábbi meghosszabbítása után – a keleti szuperhatalom lehetőséget sem adott. A Magyar Országos Levéltárban fellelhető Finnországból érkezett magyar követjelentések alapján feltételezhető, hogy Nyikita Hruscsov, az SZKP első titkára ezért nem látogatott el Helsinkibe abban az évben. A finn államelnök, Urho Kekkonen azonban nem adta fel könnyen a terveit: még 1968-ban is szóba hozta Karélia kérdését Leonid Brezsnyev szovjet pártfőtitkárnak – hiába.¹¹

A finn politikai elit közben ráébredt arra, hogy a területi veszteségeket kompenzálhatja egy olyan megállapodással, amellyel az 1940-ben és 1944-ben is elcsatolt Karélia egy részét újra bekapcsolja a finn gazdaság vérkeringésébe. Így a kelet-finnországi tőrendszer ipara számára rendkívül fontos tengeri kijáratot nyitottak a Szovjetunió keresztül húzódó, az 1944/47-ben elcsatolt Viborgnál¹² a Balti-tengerbe torkolló Saimaa-csatorna kibővítésével, illetve annak bérbevéte-

¹¹ Timo Soikkanen és Juhani Suomi finn történészek írnak erről. Suomira hivatkozik: *Timo Soikkanen: Aus einer Zwangslage zum außenpolitischen Lehrstück. Finnlands Deutschlandpolitik 1947–1972. 65–90. In: Deutschland und Finnland im 20. Jahrhundert. Szerk.: Edgar Hösch, Jorma Kalela, Hermann Beyer-Thoma. 82.*

¹² A fontos kikötő és iparváros, Viborg (Viipuri) Finnország második legnépesebb települése volt 1939-ig. A Karéliei-földszorosnál fekszik, a 19. században épített, majd az 1960-as években kibővített Saimaa-csatorna torkolatánál. A földszorosért rendkívül kemény harcokat vívott a finn és a szovjet hadsereg két háborúban (1939–40 és 1941–44) is. A földszorost és Viborgot végül a Szovjetunió kebelezte be – gyakorlatilag 1944-ben, amit az 1947-es párizsi békeszerződésben rögzítettek.

lével.¹³ Az egyik szuperhatalom tehát egy a 2. világháborúban vesztes országnak engedte át saját területét, ami nem tekinthető szokványosnak a hidegháború alatt, bár e korszakban enyhülési periódusok is voltak.¹⁴ A szovjetbarát politika, vagyis Urho Kekkonen irányzata így 1962–63-ban a „gazdasági revízió” révén igyekezett az 1956-ban felmerült területi követelésekhez képest némi eredményt felmutatni.

Ugyanakkor 1956 nemcsak Magyarország, hanem Finnország számára is törést jelentett. (Egyes felfogások szerint nálunk a bukott forradalom után sem változott meg alapjaiban a politikai rendszer, legalábbis intézményeit tekintve.¹⁵) A magyar forradalom és az egész évben zajló moszkvai hatalmi harc viszont új irányt szabott 1956-ban a finn belpolitikának, hiszen Helsinki Budapestnél érzékenyebb volt a külső tényezőkre, rövidebb és hosszabb távon is.¹⁶ Max Jakobson szerint Hruscsov elképzelése a NATO és a Varsói Szerződés közötti semleges zóna létrehozásáról rémálommá vált 1956-ban. A Szovjetunió hiába tett gesztust Finnországnak 1955-ben, hiába vonta ki a szovjet csapatokat Ausztria keleti részéből, a magyar október nyomán a kelet-nyugati kapcsolatok ismét fagypontra jutottak, miközben a keményvonalasok – köztük az 1956 júniusában a külügyminiszeri posztról leváltott Vjacseszlav Molotov – Moszkvában Hruscsovot bírálták.¹⁷

Hogy mekkora fordulópontra volt 1956, az csak évtizedekkel később látszik tisztán, legalábbis Finnország esetében. Addig a szovjetek inkább csak a külpoli-

¹³ A Saimaa-csatorna az 1990-es évekre 2,4 millió tonnás évi áruforgalmat bonyolított le. The Canals in Finland. <http://kanaler.arnholm.nu/english/finlande.html> Letöltés: 2012. április 30. Összehasonlításként: Magyarországnak a fekete-tengeri kikötővel, Konstancával lebonyolított áruforgalma nem érte el 2011-ben az 1,7 millió tonnát.

<http://magyarkozlekedes.hu/index.php/mozaik/9601-6-constantai-nap-budapesten>

Letöltés: 2012. szeptember 20.

¹⁴ A hidegháború korszakolásának problémáiról: *Schweitzer András*: The Origins of the Cold War – A Review Essay. Eszterházy Károly Főiskola, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2012. (Kézirat.)

¹⁵ A szovjet katonai beavatkozás után pár évvel a hatalomgyakorlás stílusa módosult ugyan, de a „kifejlett” kádárizmus intézményrendszerében posztsztálinista maradt: a Kádár- és a Rákosi-korszak között nincs tehát rendszerszintű különbség. *Rainer M. János*: Bevezetés a kádárizmusba. Bp. 2011. 138.

¹⁶ Rinna Kullaa szerint az 56-os magyar forradalom leverése nyomán erősödött fel ismét Karl-August Fagerholm szociáldemokrata politikus irányzata, ezért szerveződött egy a frissen, 1956-ban elnökké választott Kekkonennel szembeni, Fagerholm vezette koalíciós kormányzat Helsinkiben. *Rinna Kullaa*: Non-Alignment and its Origins in Cold War Europe: Yugoslavia, Finland and the Soviet Challenge. London, 2012. 142. Ennél azonban mélyrehatóbb változások is történtek hosszabb távon. A szovjetekhez lojálisabb irányzatot képviselő Urho Kekkonen informális elnöki rendszere hamarosan úgy épül ki, hogy a gyakorlatban meggyengül a finn parlament és a parlamentnek felelős kormányok pozíciója. Vagyis Fagerholm kormánya a rövidebb távú reagálást jelentette, hosszabb távon viszont Kekkonen más választ adott a szovjet politikai irány megváltoztatására.

¹⁷ *Jakobson, M.*: Finland i.m. 67.

tikában, azután viszont a belpolitikában is nyomást gyakoroltak Helsinkire. Közben gazdasági téren fontos gesztusokat tettek, ha elég lojálisnak bizonyult Finnország. Az 1956 utáni finn változások inkább belső jellegűek voltak: Kekkonen kiterjesztette elnöki hatalmát, a Szovjetunióval kapcsolatos ügyekben pedig az öncenzúra erősödött, a Moszkvának nem tetsző finn politikusok kikerültek a hatalomból.¹⁸

A finlandizáció második (belső) szakasza kezdődött tehát 1956-tól, amikor a külpolitika után immár a belpolitikában is erős szovjet nyomás érvényesült, de ez a nyomás nem minősíthető olyan közvetlennek és direktnek, mint a kelet-európai szovjet típusú országokban. (A finlandizáció Anssi Halmesvirta szerint azt a folyamatot jelenti, amikor Helsinki külpolitikai okokból kényszerül a Szovjetunió érdekeinek megfelelni, s tartózkodni a velük való szembeszállástól, bírálatuktól.¹⁹)

Finnország és a Szovjetunió viszonya a második világháború után

A finn politikai elitnek két szovjet–finn háborúban kemény katonai ellenállással (1939–40-ben és 1944-ben²⁰), illetve a második világháború után rugalmas diplomáciai manőverekkel és sikeres belpolitikai húzásokkal sikerült megőriznie az ország társadalmi berendezkedését. 1944–45-ben Moszkva még nem törekedett szovjet típusú rendszerek kialakítására Kelet-Európában. Így miután Finnországnak sikerült ellenállnia katonailag a Vörös Hadsereg óriási nyomásának, és megakadályozta a szovjet katonai megszállást, megkímélte magát a szovjetizálástól.²¹ Pár év múlva, 1947–48-ban pedig már csökkent az esélye a szovjetbarát

¹⁸ Halmesvirta megkülönbözteti meg a külső és a belső finlandizációt. *Anssi Halmesvirta: Finlandizálás, a hideg béke és az intő magyar példa. Debreceni Disputa, VI. évf. (2008: 9. sz.)* 4. és 7–8.

¹⁹ Anssi Halmesvirta személyes közlése alapján.

²⁰ A szovjet–finn háború (1939–40) időszakáról Andrew C. Janos írja, hogy „a két fontosabb Molotov–Ribbentrop-találkozó során a szovjet külügyminiszter nemcsak Romániára, Bulgáriára és Magyarországra jelentette be országa igényét, hanem még a Dardanellákra és Svédországra is.” Mindez jelzi, mennyire fontos volt a Svédország felé „útba eső” finnek katonai ellenállása ebben az időszakban. *Andrew C. Janos: Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában. 2003. 240.*

²¹ Jellemző a Szovjetunió törekvéseire, hogy a normandiai partraszállás után pár nappal nem Németország ellen összpontosította az erőit, hanem óriási csapatösszevonásokat hajtott végre a finn fronton és a Karéliai-földszoroson Viborg ellen támadt. Az offenzívát azonban megállították a finnek 1944-ben. Max Jakobson ennek kapcsán megjegyzi: a finneknek a túlélés volt a célja a téli háborúban 1940-ben és a második világháború végén, 1944-ben is. Annyit kellett elérniük, hogy a Szovjetunió számára túl kockázatos legyen a támadás folytatása. Ez sikerült is a finneknek. 1940-ben Sztálin nem kockáztathatta a konfliktust a nyugati hatalmakkal, 1944-ben pedig nem köthette le tovább az erőit Finnországgal szemben, ha a Berlinért folytatott versenyt meg akarta nyerni. *Jakobson, M.: Finland i.m. 5.*

hatalomátvételek. Ezt az intakt belső intézményrendszer és a magabiztos finn elit fellépése is biztosította.²²

Helsinki időben (f)elismerte a Szovjetunió szuperhatalmi státuszát a világháború után, és ehhez igazította előbb kül-, majd belpolitikáját, sőt gazdaságpolitikáját is.²³ Ezért nem fogadta el Helsinki például az amerikai Marshall-segélyt 1947–48-ban,²⁴ de hamarosan – még mindig 1948-ban – megbukott az a „népi demokrata” politika, amely például az addiginál szélesebb körű államosításokat tervezett.

Bár az ország mentesült a megszállástól, a finnek 1944-ben kénytelenek voltak átadni egy stratégiai jelentőségű félszigetet, Porkkalát a szovjeteknek. Gombos József szerint a szovjet katonai jelenlét ezzel megvalósult az országban.²⁵ Itt ugyanis szovjet katonai bázis létesült – a finn fővárostól 30 kilométerre nyugatra – 1944–56 között.²⁶ A félszigetet majd egy 1955-ös tárgyalás után kapják vissza a finnek, miután a finnek meghosszabbítják az YYA-egyezményt.²⁷ Ekkorra, 1955-re már a támaszpont katonai jelentősége is csökkent, hiszen az előretolt hadállásokat rakétákkal lehetett pótolni.²⁸

Finnországhoz hasonló Jugoszlávia esete: a délszláv állam katonailag erősebb és politikailag önállóbb volt, mint a többi kelet-európai ország.²⁹ Negatív példa pedig Csehszlovákia, ahonnan 1945-ben kivonultak a szovjetek, mégis megragadták a kommunisták hatalmat, mert ott a régi helyi elit nem volt elég magabiztos Schöpflin György szerint.³⁰ Ám kétségtelen: Sztálin számára Csehszlovákia fontosabb volt, ezért az 1948. februári prágai kommunista puccsban a szovjet szerep kulcsfontosságú volt. Sőt nem volt túl nagy jelentősége a szovjet hadsereg hiányának sem, mert Sztálin katonai fellépésre is kész volt

²² *George Schöpflin: Politics in Eastern Europe. 1945–1992. Blackwell, 1993. 63.*

²³ Romsics Ignác óv azonban attól, hogy Finnország sikeres felzárkózásának titkát abban keressük, hogy „megmenekült a szovjet megszállástól és annak katasztrofális következményeitől”. Romsics a XIX. században megkezdett finn felemelkedést emeli ki, ami a két világháború között felgyorsult, majd a XX. század második felében folytatódott. *Romsics Ignác: Suomi titkai. In: Uő: Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek, 2002–2008. Bp. 2008. 125.*

²⁴ Jakobson szerint így tarthatta magát távol Finnország a kommunizmustól, paradox módon, hiszen a Marshall-terv elvileg a kommunizmus terjedését volt hivatott megakadályozni Európában. Jakobson szerint ugyanakkor Finnország speciális helyzetében Paasikivi elnöknek a Szovjetunió megbízható partnereként kellett feltűnnie, ezért utasította el az államelnök a Marshall-tervet. *Jakobson, M.: Finland i.m. 54.*

²⁵ *Gombos J.: Két évszázad i.m. 36.*

²⁶ Jussila és szerzőtársai hangsúlyozzák, hogy Porkkalából a tűzérés számára lőtávolságon belül volt Helsinki. Porkkala szovjet bérbe vételéről az 1944. szeptember 19-én megkötött moszkvai fegyverszüneti megállapodásban egyeztek meg a felek. *Jussila et al.: From Grand Duchy i.m. 222.*

²⁷ *George Maude: Historical Dictionary of Finland. Lanham, Md., & London 1995. xxii.*

²⁸ *Eino Jutikkala – Kauko Pirinen: Finnország történelme. Kairosz Kiadó, 2004. 358.*

²⁹ A finn és a jugoszláv semlegességi politikát Rinna Kullaa hasonlítja össze már idézett művében.

³⁰ *Schöpflin, G.: Politics i.m. 62.*

Csehszlovákiában Karel Kaplan szerint 1948-ban.³¹ Helsinkiben is terveztek kommunista hatalomátvételt, de ezt megakadályozta Paasikivi elnök 1948-ban. Moszkva is csak az év elején erőltette a finn kommunisták hatalomátvételét: Sztálin álláspontja hektikusan változott ekkor Kees Boterbloem szerint.³²

Az USA másképp viselkedett Finnországgal, mint általában Kelet-Európával: segítséget ajánlott Helsinkinek a bolsevizálás megelőzésére. Az 1948-as finn–szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés (YYA-egyezmény) így nem a kezdeti szovjet elképzeléseket tükrözte. „Puhább” lett, mint a mintának szánt magyar–szovjet szerződés. Átmenetileg az USA még gazdasági szankciókat is bevetett Helsinki ellen, nehogy Paasikivi engedjen az YYA-egyezményben Moszkvának.³³ Amikor viszont 1948-ban sikerült a Nyugat számára is elfogadható kompromisszumra jutni Moszkvával, és Finnországban az önállóságot megőrző, nyugatbarát kormány került hatalomra Karl-August Fagerholm vezetésével 1948–50 között, akkor az USA kölcsönökkel segítette Finnországot. Paasikivi elnök első hivatali éveitől (1946-tól) kezdve egészen 1952-ig összesen 150 millió dollár értékben folyósítottak amerikai hiteleket Finnországnak.³⁴

Gombos József ugyanakkor vitatja ezt a gondolatmenetet: „mítosz, hogy a finneknek sikerült kihúzni a szerződés méregfogát, és a szovjetek nem siethettek volna katonai megsegítésükre egy harmadik hatalom támadása esetén, csak a velük való előzetes konzultáció után”. Azt is megjegyzi Gombos: „a SZU gyakorlatilag azt csinált befolyási övezetében – amit akart”. Ugyanakkor Gombos elismeri: „A mai napig nem született meggyőző történelmi magyarázat arra, hogy Sztálin miért nem szovjetizálta Finnországot az érdekszférájába tartozó többi népi demokratikus országhoz hasonlóan.”³⁵

Véleményem szerint pontosan Gombos gondolatmenetét alapul véve és azt megfordítva – finn szemszögből nézve –, vázolhatjuk fel ezt a csak látszólag rejtélyesnek tűnő folyamatot. Sztálin még a háborús győzelem után, a negyvenes évek közepén, végén sem volt ugyanis abban a helyzetben, hogy „azt csináljon, amit akar” – ezt az úgynevezett revizionista történetírói áramlat alaposan feldol-

³¹ Csehszlovákia fontosságát jól mutatja, hogy Sztálin Zorin külügyminiszter-helyettest küldte Prágába a kommunista hatalomátvétel támogatására 1948-ban. Zorin Sztálinnak azt az üzenetét közvetítette, hogy ha kell, a csehszlovák kommunista hatalomátvétel elősegítésére Klement Gottwald – a cseh kommunisták vezetője – akár szovjet katonai segítséget is kérhet. A szovjet csapatok a magyar–csehszlovák határon sorakozhattak volna fel szükség esetén. *Karel Kaplan: Kronika Komunistického Československa. Klement Gottwald a Rudolf Slánský. Brno, 2009. 79.* Zorin látogatásának hivatalos célja az volt, hogy ellenőrizze a szovjet gabonaszállítmányok érkezését és részt vegyen egy szovjet–csehszlovák barátsági nagygyűlésen. *Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. I–II. kötet. Bp.–Párizs 1972–1991. I. 157.*

³² *Kees Boterbloem: The Life and Times of Andrei Zhdanov, 1896–1948, McGill-Queens, 2004. 324.*

³³ Kirby, D. G.: Finland i.m. 167.

³⁴ Maude, G.: Historical Dictionary i.m. 180.

³⁵ Gombos J.: Két évszázad i.m. 36–37.

gozta az utóbbi évtizedekben.³⁶ Ennek oka egyértelmű: a finnek 1939–1948 között hol katonai erővel, hol ügyes diplomáciával korlátozták a szovjet generális-szusz akaratát. Helsinki nem „győzni” akart tehát Sztálin felett, hiszen reálisan értékelték a finnek a helyzetüket: egyszerűen kompromisszumra akarták kényszeríteni a szovjeteket – és ez igenis sikerült nekik. A finn–szovjet politikában az eltolódások sokkal finomabbak voltak, mint a Köztes-Európa, illetve Kelet-Európa más országaiban. Tanulmányomban éppen arra kívánok rámutatni, hogy a finn–szovjet viszony adott pillanataiban (finn szempontból) a kompromisszum elérése tekinthető sikernek.

A második világháború alatt és közvetlenül azután Helsinki tehát egyidejűleg állt ellen Moszkvának és volt kész a kompromisszumra. Helsinki ugyanis felismerte: Moszkvának a katonai védelem, egy biztonsági zóna kialakítása a legfontosabb.³⁷ Egy Finnország felől érkező támadás eshetőségét mindenféleképpen ki akarta zárni a szovjet vezetés, amelyet elsősorban defenzív szempontok vezéreltek ekkoriban.

Magyarország, Jugoszlávia, Csehszlovákia és Ausztria kapcsán Schöpflin György valami hasonlóra utal. Megállapítja, hogy mindannyian távol voltak a Sztálin számára fontos két katonai stratégiai iránytól, nem estek útba a Balkán és a megszállt kelet-német zóna felé.³⁸ Tulajdonképpen a hagyományos orosz katonai stratégiából ismert Berlin–Varsó–Moszkva hadiútról és a Fekete-tengert és a Földközi-tengert elválasztó szorosok felé vezető Isztambul–Moszkva vonalról van szó a Balkánon. Látható az is: a két stratégiai iránytól Finnország még messzebb esett.

Így aztán Schöpflin szerint Budapestnek, Prágának, Bécsnek és Belgrádnak több mozgástere volt a két fővonalon fekvő Lengyelországnál, Bulgáriánál és Romániánál. A kommunista hatalomátvétel forgatókönyve is más volt ezekben az országokban, mint Varsóban, Bukarestben vagy Szófiában. (Schöpflin is megjegyzi ugyanakkor: Ausztria négyhatalmi megszállás alatt állt 1955-ig.) Ami pedig a finneket illeti, különleges helyzetüket ők is kihasználták, minthogy őket

³⁶ A nyugati szakirodalomban revizionistaként ismert történészek sora foglalkozik azzal, hogy Sztálin uralma sem volt mindenható. Minderről részletes áttekintést ad *Bartha Eszter*: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. 15–39. Különösen: 35–36. In: A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok a Sztálin-korszak történelméből. Szerk.: Krausz Tamás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 2003.

³⁷ Mark Kramer ír a Sztálin számára létfontosságú biztonsági zónáról. *Mark Kramer*: Stalin, Soviet Policy, and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe, 1944–53. In: *Stalinism Revisited*. Szerk.: Vladimir Tismaneanu. Bp.–New York 2009. 59–60. Norman M. Naimark hasonlóan vélekedik a megszállt német keleti zóna kapcsán: eszerint kezdetben a szovjeteknek a biztonsági kérdéseken túl nem volt határozott elképzelésük a keleti német területekről. *Norman M. Naimark*: The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation. 1945–1949. Cambridge, Massachusetts – London 1997. 9.

³⁸ *Schöpflin, G.*: Politics i.m. 64.

csak „legyőzték, de nem szállták meg” a szovjetek – írja Schöpflin.³⁹ Belgrád szintén élt a lehetőségeivel, míg Magyarország és Csehszlovákia teljesített a legrosszabbul, ha a különböző országok későbbi önállóságát vesszük alapul.

Schöpflinhez hasonló a véleménye Max Jakobsonnak: szerinte Moszkva számára Lengyelország fontosabb volt a periférikus Finnországnál.⁴⁰

Mark Kramer ugyanakkor másképp rajzolja fel az erővonalat, és beemeli Csehszlovákiát is a stratégiai fontosságú körbe. Szerinte Lengyelország, Csehszlovákia és Kelet-Németország volt a legfontosabb Moszkva számára a „Drang nach Osten-sugárútjának” biztosítása miatt, Magyarország kevésbé volt érdekes. Ezzel szemben Románia, Bulgária, Albánia, Jugoszlávia nem jelentett fenyegetést 1945-ben Moszkvának.⁴¹

Sztálinnak kezdetben nem a régió szovjetizálása, a bolsevik pártok hatalomra juttatása volt a legfontosabb, hanem a biztonsági szempontok – ezt Fejtő Ferenc is hangsúlyozza.⁴² Erre a finnek időben rájöttek, így a szovjet politika keményebbre váltását, 1947–48 csapásait már kivédhették, mert már 1944–45-ben kielégítették Moszkva biztonsági igényeit.⁴³ A finn politikusok helyzetfelismerését Urho Kekkonen néhány beszéde mutatja: 1943 decemberében még azt mondta, hogy „a háború, amely nemzeti létünk megsemmisülésével fenyeget, minden erőnket igénybe veszi, és mindaddig folytatni kell, amíg nem érünk el olyan békét, amely biztosítja szabadságunkat és önállóságunkat”.⁴⁴ Ám már ekkor hozzátette: a háború után „egy szovjetellenes táborhoz csatlakozás nem fog megfelelni nemzeti érdekeinknek”.⁴⁵ A szovjet–finn fegyverszünet után, 1944 szeptemberében viszont kijelentette: „Az elvesztett háború után kialakult helyzet olyan, hogy Finnországnak kell cselekedeteivel szétosztani azt a bizalmatlanságot, amellyel a Szovjetunió viseltetik országunkkal szemben.”⁴⁶

Finlandizáció és felemás szovjet desztalinizáció

A finlandizáció a pillanatnyi erőviszonyoktól függő folyamat, amely a finn semlegességi és a szovjet befolyásolási törekvések eredőjeként alakult. Ehhez azonban szükségeltetett egy harmadik erő is – az USA és Nagy-Britannia közvetlenül a második világháború után –, amely biztosította Helsinkit: érdemes

³⁹ Uo. 63.

⁴⁰ Jakobson, M.: Finland i.m. 50.

⁴¹ Kramer, M.: Stalin, Soviet Policy i.m. 71.

⁴² Fejtő Ferenc a biztosítékok rendszerének kezdeti kiépítéséről beszél, egységes moszkvai tervet még nem lát igazolhatónak közvetlenül 1945 után. Fejtő F.: A népi demokráciák i.m. 79–80.

⁴³ A finnek betiltották például a fasisztának szervezeteket. Kirby D. G.: Finland i.m. 160.

⁴⁴ Urho Kekkonen: A finn külpolitika útja. Válogatott beszédek és cikkek. Ford.: Dalos György. 1975. 16.

⁴⁵ Uo. 17.

⁴⁶ Uo. 22.

ellenállnia a szovjet törekvéseknek. S ez a harmadik erő paradox módon 1945–56 között Helsinkire mérséklően is hatott, hiszen az angolszász hatalmak nem akartak Finnország miatt nyílt konfliktust Moszkvával. (Később, Kekkonen megerősödésével – akiben Washington nem nagyon bízott⁴⁷ – az USA még visszafogottabbá vált Finnországgal kapcsolatban.⁴⁸)

A finlandizáció kifejezés egy svéd napilapra, és annak kiadójára, Herbert Tingstenre,⁴⁹ illetve egy osztrák politikus, Karl Gruber korábbi megállapításaira vezethető vissza az ötvenes években, de a kifejezést magát „Finlandisierung” formájában Richard Löwenthal és Walter Laqueur („finlandization”) használta a 60-as és a 70-es években.⁵⁰ Elsősorban a szovjetektől való finn függőséget hangsúlyozta Laqueur ennek kapcsán, így például azt, hogy azok a politikai pártok kerülhetnek kormányra Finnországban, amelyeket Moszkva engedélyez, és a finn semlegességet is beárnyékolja a Szovjetunióhoz fűződő szoros kapcsolat.⁵¹ A kilencvenes évekből visszatekintve Laqueur ennek kapcsán egy 1977-ben megjelent cikkét tartotta fontosnak,⁵² amelyben azt elismerte ugyan, hogy a Szovjetunió számára tényleg engedményeket kellett tennie Finnországnak, de szerinte e tekintetben Kekkonen túl messzire ment. 1993-as reflexiójában Laqueur ezt utólag azzal is alátámasztja, hogy Kekkonenről kiderült, hogy a KGB finanszírozta választási kampányait.⁵³

⁴⁷ Nem volt alaptalan az USA gyanakvása. Kekkonen KGB-s kapcsolatairól l.: *Alpo Rusi: Vasemmalla ohi. Jyväskylä, 2007.*, ill. *Unto Hämäläinen: „Vladimir Stepanov: KGB man and friend of Kekkonen”.* Helsingin Sanomat, 2003. IX. 30.

<http://www2.hs.fi/english/archive/news.asp?id=20030930IE15> Letöltés: 2012. VIII. 12. Továbbá: *Walter Laqueur: A Postscript on Finlandization. Commentary* 95. (1993: 1. sz.) 53.

⁴⁸ A finn diplomata, Jakobson Kennedy elnök bizalmatlanságát külön is megemlíti – igen óvatos formában. Jakobson felidézi, hogy Kennedy megkérdezte tőle: „Miért engedte meg a Szovjetunió Finnországnak, hogy megtartsa a függetlenségét?” *Jakobson, M.: Finland i.m.* 5.

⁴⁹ A szovjet befolyás Finnországra 1958-ban az „éjszakai fagyok krízisében” erősödött fel. A svéd *Dagens Nyheter* és szerkesztője ekkor használta a kifejezést Teräsväinen szerint. *Erkki Teräsväinen: Finnland: Satellit oder westliches Land – das politische Finnlandbild der Bundesrepublik.* In: *Zweihundert Jahre deutscher Finnlandbegeisterung.* Szerk.: Robert Schweitzer. 2010. 215.

⁵⁰ Karl Gruber a „finnische Politik” kifejezést használta 1953-ban, attól felve, hogy Ausztria is Finnország sorsára jut, már ami a szovjet befolyást illeti. *Maude, G.: Historical Dictionary i.m.* 74.

⁵¹ Kirby ennek kapcsán idézi a Laqueurével ellentétes, elsősorban finnországi véleményeket is. *Kirby, D. G.: Finland i.m.* 188–189.

⁵² Laqueur az interneten elérhető összegzésében azt hangsúlyozza, hogy Richard Löwenthal használhatta először a finlandizáció kifejezést, még hozzá 1966-ban, a Varsói Szerződés tagállamainak bukaresti tanácskozása után. Löwenthal ezt egy a *Time* magazinnak adott 1974-es interjújában állította Laqueur szerint. Laqueur maga mellett még Pierre Hassner emeli ki, mint akik a fogalmat ezután használni kezdték. *Walter Laqueur: The Specter of Finlandization. Commentary,* 1977. szeptember.

<http://www.commentarymagazine.com/article/europe-the-specter-of-finlandization/> Letöltés: 2012. szept. 17.

⁵³ Laqueur a KGB-s finanszírozás kapcsán a *The CPSU and Finland: Secret Documents, 1955–68.* Szerk.: Vladimir Chernous és Hannu Rautkallio. c. kötetre hivatkozik, és Shakespeare Hamletje

A finlandizációt két fő szakaszra bontja Anssi Halmesvirta: 1948–56-ra, az első (külső) és 1956–1989-re, a második (belső) fázisra. Az első a szovjetekkel kötött barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés (YYA-egyezmény, 1948) megkötésétől 1956-ig tart. A második 1956-tól 1989-ig, amikor Mihail Gorbacsov Helsinkiben gyakorlatilag elismerte Finnország semleges-ségét.⁵⁴ Az YYA-szerződés szerint ha „Finnország vagy a Szovjetunió Finnország területén keresztül Németország vagy vele szövetséges más állam fegyveres támadásának célpontjává válna, Finnország kötelezettségeihez híven szuverén államként fog harcolni, hogy visszaverje a támadást, s mindezt Finnország határain belül teszi”, szükség szerint a Szovjetunió segítségével vagy vele karöltve. Heino Nyyssönen szerint a szerződés nem tartalmazott automatikus mechanizmust: a két ország „tárgyal egymással, amennyiben katonai támadás veszélyét (...) észlelnék” – így értelmezése körül állandó bizonytalanság volt.⁵⁵ A finlandizáció külső szakaszát jelentette ez, amikor a Szovjetunió a finn külpolitikára gyakorolt döntő hatást.

Ebben az első, külső szakaszban a finn politikai elit kompromisszumra kész volt a külpolitikában, de a döntő pillanatokban határozottan igyekezett a szovjeteket távol tartani a finn belpolitikától. Helsinki Sztálinnal szemben a háború utáni elnök, Paasikivi útmutatása alapján stabilizálta a helyzetét: „A külpolitikának meg kell előznie a belpolitikát.”⁵⁶ Ez a külső finlandizáció megfogalmazásának is tekinthető. A szovjet befolyás a finn külpolitikára már 1948–1956 között észlelhető (sőt már 1947–48-ban, amikor Helsinki nem fogadta el a Marshall-segélyt), de a finlandizáció második, „belső” szakaszában sem vesztí el ez a nyomás a jelentőségét.⁵⁷

Paasikivinek 1948-ban sikerült kiszorítania a kommunistákat a finn kormányból.⁵⁸ A finn parlamentarizmus Paasikivi idején (1956-ig) nagyjából érintetlen maradt, még ha személyi kérdésekben volt is befolyása a Szovjetuniónak. Ezzel szemben a finlandizáció második periódusáról – 1956-tól 1989-ig – már nem mondható el ugyanez. 1956-tól az új elnök, Kekkonen „belső finlandizációs” törekvései érvényesültek.⁵⁹ A belső finlandizáció sem jelentett persze

nyomán megállapítja: „something was rotten in Helsinki”, azaz: „valami búzlott Helsinkiben”. Laqueur, W.: *A Postscript* i.m. 53.

⁵⁴ *Mauno Koivisto: Witness to History. The Memoirs of Mauno Koivisto President of Finland, 1982–1994.* SIU Press. 128–129.

⁵⁵ *Heino Nyyssönen: Kádár, Kekkonen és a magyar 1956 emléke Finnországban.* In: *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiban.* Évkönyv XIV. 2006–2007. Szerk.: Rainer M. János és Somlai Katalin. Bp. 2007. 1956-os Intézet. 356.

⁵⁶ *Világpolitikai Lexikon.* Szerk.: Horváth Jenő. Osiris, Bp. 2005. 243.

⁵⁷ *Halmesvirta, A.: Finlandizálás* i.m. 4.

⁵⁸ *Jussila et al.: From Grand Duchy* i.m. 248–249.

⁵⁹ *Halmesvirta, A.: Finlandizálás* i.m. 4.

államszocialista vagy szovjet típusú berendezkedést, amit bizonyít, hogy a finn kormányokban 1948 és 1966 között egyetlen kommunista sem kapott helyet.⁶⁰

Az 1956-tól felerősödő belső finlandizációt az öncenzúra, a belpolitikában érzékelhető szovjet befolyás, egyes politikusoknak a hatalomból való eltávolítása jellemezte. A szociáldemokrata miniszterelnök, Karl-August Fagerholm 1958-as lemondatását, az „éjszakai fagyok” krízisét például szovjet gazdasági és diplomáciai szankciók kísérték.⁶¹ Jellemző volt a korszakra az elnöki rendszer (informális) erősödése Helsinkiben, amely ügyvezető és kisebbségi kormányok váltogatásával a parlamentarizmus megkerülését eredményezte. Halmesvirta az új, antidemokratikus finn politikai kultúra kezdetét a német veszélyre hivatkozó szovjet diplomáciai jegyzéktől számítja, ami egyben Kekkonen helyzetét is stabilizálta 1961–62-ben.⁶² (Erre a „jegyzékválságnak” nevezett eseménysorozatra később részletesebben is kitérek.)

A belső finlandizáció kezdetei kapcsán Halmesvirta felveti az 1956-os forradalom utóhatásait is. A szovjet álláspont tényleg megkeményedett 1956 október–novembere után, a finnek pedig – látva Magyarország tragikus sorsát –, minden addiginál jobban mutattak hajlandóságot a kompromisszumokra. A szovjet vezetésben már 1956 nyarán megindult egyfajta visszarendeződés, hiszen az SZKP KB plénuma újraértelmezte a XX. kongresszust. Sztálinnak csak a személyi kultuszát ítélték el,⁶³ és nem a szovjet rendszer egészének a működését. Heller és Nyekrics szerint a plénum Sztálint „kiváló teoretikusnak és szervezőnek ismerte el” és csupán a hatalommal való visszaéléssel vádolták. Vagyis a párt politikája „helyes volt”, s így gyakorlatilag érvénytelenítették a XX. kongresszus döntéseit, és később ez szolgált „a rendszer iránti hűség alapjául”.⁶⁴

⁶⁰ Jussila et al.: *From Grand Duchy* i.m. 250–251. és Singleton, F.: *A Short History* i.m. 148.

⁶¹ Kirby, D. G.: *Finland* i.m. 175.

⁶² Halmesvirta így ír erről: „A Szovjetunió diplomáciai jegyzéket küldött Finnországba, amelyben a NATO felfegyverkezésére és a német fenyegetésre hivatkozott. Az oroszok lehetségesnek tartották, hogy Finnország ismét a német politika eszköze lesz. Hruscsov azt akarta Kekkonentől megtudni, hogy el tudják-e hárítani ezt a német fenyegetést. A finn elnök képes volt meggyőzni az orosz pártvezért arról, hogy 'a német veszély' egyáltalán nem aktuális. A tárgyalás lényege azonban nem a német 'veszély' volt, hanem Kekkonen saját jövője.

Bár nem tudjuk biztosan, hogy Kekkonen maga rendelte-e ezt az orosz jegyzéket, az biztos, hogy a tárgyalás után ő lett az egyetlen ember, akiben Moszkva megbízott.” Halmesvirta, A.: *Finlandizálás* i.m. 7.

⁶³ Jesse D. Clarkson: *A History of Russia*. New York 1961. 744–745.

⁶⁴ Mihail Heller – Alexandr Nyekrics: *A Szovjetunió története*. (Orosz történelem. II. köt.). Bp., 1996. 432. Nyekricsékkal lehetne vitatkozni, hiszen a Szovjetunió belüli desztalinizáció több lépésben valósult meg, és például 1957-ben a Molotov-csoporttal való leszámoláskor, illetve 1961-ben, az SZKP XXII. kongresszusán is újabb hullámai voltak a folyamatnak. Ám Hruscsov megbuktatása végképp lelassította a desztalinizációt, ilyen értelemben „hosszabb távon” Nyekricséknek igazuk lett. Tanulmányom szempontjából azonban nem hosszú távon, hanem csak 1956 folyamán érdekes a desztalinizáció kérdése, amely 1956 nyarán ténylegesen megtörtént, és mindez bizonyára óvatosságra intette Hruscsovot a finnekkel szemben is.

A hruscsovi desztalinizáció alapján sem sorolhatjuk Finnországot és Magyarországot ugyanabba a kategóriába. A szovjet pártvezér titkos beszéde miatt ugyanis kevésbé figyelnek a XX. kongresszuson elhangzott nyilvános szónoklataira: a moszkvai enyhülés ugyanis a nyugati országokra, és nem a szovjet birodalom befolyási zónájára vonatkozott.⁶⁵ A különbségtételt, azt, hogy a finnek reálisan ismerték fel átmenetileg növekvő esélyeiket, erősíti, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártja 1956 februárjában – tehát a XX. kongresszus tájékán, jóváhagyott egy nyilatkozatot, amely utalt Finnország semlegességére.⁶⁶

Szovjet gesztusok, Finnország nyugati integrációja és a finn gazdaság fellendülése

A Szovjetunió több gesztust tett Finnországnak – Kekkonen szavaival: a finnek ajándékot kaptak már 1955-ben is Porkkala támaszpontjának visszaadásával,⁶⁷ s ilyen gesztus lesz majd 1962–63-ban a Saimaa-csatorna bérbeadása is. Porkkala 1955-ös visszaadása összefüggött Finnország ENSZ-tagságához és az Északi Tanácsba való belépéséhez való szovjet hozzájárulással és azzal is, hogy meghosszabbították cserébe a finn–szovjet YYA-egyezményt. Finnország – pontosabban Kekkonen miniszterelnök – az ezt megelőző 1955 őszi moszkvai találkozón keményen tárgyalta Moszkvával, és a szovjetek így nem tudták elérni, hogy Helsinki diplomáciailag elismerje az NDK-t.⁶⁸ (Minderről a Saimaa-csatorna kapcsán még lesz szó.)

Finnország 1955-ös csatlakozása az Északi Tanácshoz alighanem a legfontosabb eredménye volt az 1955-ös őszi moszkvai tanácskozásoknak. Így erősödött Helsinki integrációja a skandináv világgal. Az Északi Tanács tagjai az alakulásakor, 1952-ben törölték el az útlevel-ellenőrzést, 1954-ben jött létre a közös munkaerőpiac és 1955-től ugyanazok a társadalombiztosítási jogok érvényesültek minden skandináv állampolgár számára. 1962 az északi integráció felgyorsulását is magával hozta. Ezt fejezte ki az 1962-es helsinki egyezmény, ami az Északi Minisztertanács és az állandó titkárság létrejöttét is jelentette. E szervezet azon-

⁶⁵ A korabeli magyar pártlap, a Szabad Nép beszámolója szerint Hruscsov így fogalmazott: „A béke ellenségei mindmáig azt igyekeznek bizonygatni, hogy a Szovjetunió a forradalom ’exportjának’ útján meg akarja dönteni a tőkés rendet más országokban. Magától értetődik, hogy köztünk, kommunisták között, nincsenek a kapitalizmusnak hívei. Ez azonban egyáltalán nem azt jelenti, hogy mi beavatkoztunk, vagy be akarunk avatkozni azoknak az országoknak a belügyeibe, ahol tőkés rendszer van.” Hruscsov tehát csak a tőkés rendszernél zárta ki a beavatkozást, a kelet-európai országokról nem szólt. A hallgatás intő jel volt – ha ’56 leverésére gondoltunk. Hruscsov beszédét címlapján idézi: Szabad Nép. 1956. február 16. 1.

⁶⁶ Finnország története. Szerk.: Anssi Halmesvirta. Debrecen. 2002. 303.

⁶⁷ *Halmesvirta, A.: Finlandizálás* i.m. 5.

⁶⁸ *Rusi, A.: Vasemmalta ohi* i.m. 66.

ban csak tanácskozó jellegű volt, ajánlásokat fogalmazott meg a kormányoknak, az együttműködés nem terjedt ki a kül- és védelmi politikára.⁶⁹

Ekkoriban ért véget a finn „ellenőrzött gazdaság” korszaka. 1954-ben megszűnt a jegyrendszer, s a külkereskedelmet is liberalizálták 1957-ben.⁷⁰ Az ár- és bérrendszer hullámzó szabályozásáról, az e téren az 50-es évek közepén végrehajtott felemás liberalizációról, a korporatív jellegű gazdaságirányítás felerősödéséről Urkuti György ír részletesen.⁷¹ A munkabéke megteremtése rendkívül fontossá vált azután, hogy 1956 márciusában egy általános sztrájk hetekre megbénította a finn gazdaságot.⁷²

Finnország a 60-as évek elején csatlakozott az ekkor még angol dominanciájú⁷³ EFTA-hoz (a szovjet szempontokra való tekintettel bizonyos külön feltételek rögzítése mellett).⁷⁴ E szervezet a Közös Piacon kívül maradt nyugat-európai országok szabadkereskedelmi térségét jelentette. Helsinkin 1961-es csatlakozása⁷⁵ hozzájárult a finn külkereskedelem további liberalizálásához, s a finn fa- és papíripar szempontjából fontos felvevőpiac – ekkor elsősorban Nagy-Britannia – biztosításához. Kekkonen maga tárgyalta Moszkvában, elnyerve a szovjet jóváhagyást a belépéshez.⁷⁶ A finn érvelés logikus volt: ha Helsinkin nem lép be az EFTA-ba, akkor a csatlakozó – és hasonló export-termékszerkezettel rendelkező – Norvégia és Svédország átvehette volna a finnek piaci pozíciót Nagy-Britanniában.

A szovjetbarát kül- és belpolitika ezzel párhuzamosan hatalmas piacokat garantált keleten is a Finnország számára. Paradox módon még a szovjet világháborús jóvátétel is járt pozitív hatásokkal a negyvenes évek második felében, és az ötvenes évek elején. Másokat megroppantott a teljesítés, a finnek új iparágakat fejlesztettek fel. A hajógyártás és a gépipar ekkor lendült fel, hiszen jelentős

⁶⁹ A tanácsot Dánia, Svédország, Norvégia és Izland alakította meg. Finnország (1955) után csatlakozott a Feröer-szigetek (1970), az Åland-szigetek (1970) és Grönland (1980) is. Világpolitikai Lexikon. i.m. 209.

⁷⁰ Statistics Finland. http://www.stat.fi/tup/suomi90/toukokuu_en.html Letöltés: 2012. április 15.

⁷¹ Az állami beavatkozás mindenesetre fokozatosan helyt adott később a korporatív jellegű egyeztetéseknek Urkuti szerint. A hatvanas évekre az állam, a munkaadók és munkavállalók szervezeteinek bevonásával, tárgyalásos úton igyekezett megteremteni a munkabékét és sikerült viszonylag alacsonyan tartani eközben a munkanélküliséget is. Urkuti Gy.: A valutaválságok i.m. 68.

⁷² Jussila et al.: From Grand Duchy i.m. 272–273.

⁷³ Norman Davies: Európa története. Bp. 2002. 1024.

⁷⁴ Jussila et al.: From Grand Duchy i.m. 286.

⁷⁵ A szovjet igények figyelembe vétele miatt Finnország csak 1986-ban lett ugyanakkor teljes jogú tagja az EFTA-nak. Az EFTA-n belül az ipari termékek teljes körű szabadkereskedelme 1966-tól valósult meg. EFTA through the years. <http://www.efta.int/about-efta/history.aspx> Letöltés: 2012. augusztus 11.

⁷⁶ Finnország története. Szerk.: Halmesvirta, A. i. m. 305.

részben szovjet piacra dolgoztak 1952-ig (a jóvátétel teljesítéséig).⁷⁷ A finn nehézipar felfutását a koreai háború is segítette, a szovjet rendelkezések tovább fokozódtak.

Az 1956-os fordulópont és Hruscsov távolmaradása

Sztálin 1953-as halála után átmenetileg nagyobbnak tűnt a finn bel- és külpolitika mozgásteret. Ez azonban megtévesztő kép volt. Csak a legrutinosabb politikusok igazodtak el ekkor a moszkvai politika útvesztőiben. Ők nem értették félre Moszkva „gesztusait”: tudták, hogy Moszkva nem jótékonykodni akar, hanem a szépnak tűnő gesztusokkal a befolyását akarja őrizni egy finomodó hatalmi technikákat igénylő korban.⁷⁸ (Aki ezeket a gesztusokat nem értette, annak bizonyosággal 1956 októbere, novembere szolgálhatott – Magyarországon.)

Ezzel a gesztuspolitikával függ össze Urho Kekkonek egyik korábbi kiszivárogtatásának emléke is. A politikus 1953-ban – frissen bukott kormányfőként – számos tárgyalási titkot adott ki a sajtónak, nehezítve utódjának, a Moszkvának kevésbé elkötelezett Sakari Tuomiojának a helyzetét. (Kekkonek viselkedése utólag érthető, hiszen az ő kampányait a KGB finanszírozta.⁷⁹) Kekkonek szivárogtatta ugyanis ki: a Szovjetunió hajlandó lenne területi engedményekre Finnországgal szemben.⁸⁰ Kérdés, hogy Porkkala 1955-ben bekövetkezett visszavonására, vagy a 60-as években rendezett Saimaa-csatorna kérdésére, esetleg Karélia visszacsatolására célzott-e Kekkonek 1953-ban.

Kekkonek személyesen hosszú évtizedeken át küzdött Karélia visszaszerzéséért. Bár realpolitikus volt, és mindent alárendelt annak, hogy a szovjetekkel jó viszonyt alakítson ki, azért igyekezett a lehető legtöbb előnyt elérni Finnország számára. A másik oldalról nézve viszont a szovjetek számára Kekkonek finnországi pozícióinak erősítése megért néhány kisebb (és tényleges határváltozással nem járó, bérleti jogviszonyokat érintő) engedményt a területi ügyekben. Kekkonek már 1955-ben, miniszterelnökként gondolkozott Karélia visszaadásá-

⁷⁷ Uo. 300. és 308.

⁷⁸ Az elemzők közül Richard Löwenthal szovjet poszt-totalitarizmusról, Walter Laqueur pedig már autoriter rendszerről beszél. Pierre Hassner viszont továbbra is hanyatló totalitárius rezsimnek nevezi a poszt-sztálini Szovjetuniót, amely elvesztette dinamizmusát. Minderről l. *Ra-
iner M.*: Bevezetés a kádárizmusba i.m. 97–102.

⁷⁹ Anssi Halmesvirta: Editor's Introduction. 7–14. o. In: *Hungarologische Beiträge* 14. Kádár's Hungary – Kekkonek's Finland. (szerk.: Anssi Halmesvirta.) University of Jyväskylä. Jyväskylä, 2002. 8.

⁸⁰ MOL, KÜM, finn, XIX-J-1-j; 13. d. XX-202. tétel Pénzügyi kérdések. 616. Titkos. 1953.; Helsinki, 1953, dec. 12. Tárgy: Kekkonek volt miniszterelnök nyilatkozata, Lebegyev, szovjet követtel lefolyt tárgyalásokról. E forrás szerint a Suomen Sosialdemokraati című lap 1953. november 19-i cikkében ezt írta: „A volt miniszterelnök nyilatkozatához kapcsolódik az a hír is, hogy a Szovjetunió Finnországnak területeket adna át, ha Finnország Szovjetunióval hasznos politikát kezd folytatni...”

sán, de végül az óvatos Paasikivi elnök hatására nem állt a nyilvánosság elé a követelésével.⁸¹ Kekkonen évtizedeken át igyekezett még később is tenni valamit Karélia visszaszerzéséért,⁸² de ezeket az erőfeszítéseit már nem koronázta olyan siker, mint amelyet Porkkala 1955–56-os visszaadásakor elért.⁸³

A második világháború után kényszerből bérbe adott Porkkala Finnországnak való visszaadásáról 1955-ben született döntés Moszkvában, Paasikivi finn elnök ottani, szeptemberi tárgyalásai után.⁸⁴ Ám a megbeszéléseken a legfontosabb szerepet Kekkonen akkori miniszterelnök vállalta magára. (Ezt később a szovjet és a kekkoneni finn propaganda is hangsúlyozta.) Alpo Rusi szerint Paasikivi és Kekkonen egyetértettek abban, hogy a területi kérdésekre helyezik a hangsúlyt 1955-ben, így Fagerholm – a szociáldemokraták korábbi és későbbi többszörös miniszterelnökének törekvéseivel szemben – nem az Északi Tanácshoz, a skandináv országok együttműködési szervezetéhez való csatlakozást tartották elsődlegesnek. Rusi vitatja ily módon Lasse Lehtinen véleményét, miszerint az agrárpárti Kekkonen nem támogatta volna az Északi Tanácshoz való csatlakozást. (Ennek indoka Lehtinen szerint az lett volna, hogy az Északi Tanácsba való belépés az ellenzéki szociáldemokraták helyzetét javította volna.⁸⁵)

1955-ben tehát Kekkonen a területi kérdésekre helyezte a hangsúlyt – de nem ragaszkodott feltétlenül hozzájuk. Ezért 1955-ben kompromisszum született végül: Finnország visszakapta Porkkalát, beléphetett az ENSZ-be és az Északi Tanácsba, viszont meg kellett hosszabbítania a szovjet–finn barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést (YYA-egyezmény), amely Moszkva befolyását szimbolizálta.

Amikor Bulganyin szovjet miniszterelnökkel tárgyalta, a moszkvai politikus egyértelműen Kekkonen tudtára adta, hogy Karélia kérdésének feszegetése az egész szovjet–finn kompromisszumos csomagot romba döntené. Ezért Kekkonen ugyan Karélia kérdését a tárgyalás után kiadott hivatalos kommunikációba bevetette, de nem hiúsította meg emiatt a szeptemberi megegyezést.⁸⁶ Max Jakobson pedig azt hangsúlyozza, hogy a szovjetek csak addig tettek gesztusokat

⁸¹ Rusi, A.: Vasemmalta ohi i.m. 65.

⁸² Részben Juhani Suomira hivatkozva Timo Soikkanen azt állítja, hogy még Breznyev idején a hatvanas évek végén, 1968-ban is az NDK elismeréséért cserébe kérte a szovjet pártfőtitkárt Viborg (az egykor második legnagyobb finn város, az elcsatolt Karélia legfontosabb pontja) visszaadására az akkor már rég elnökként funkcionáló Kekkonen. Ekkor egy kevésbé értékes lappföldi területet ajánlott volna fel Finnország a Szovjetuniónak. *Soikkanen, T.: Aus einer Zwangslage* i.m. 79–81.

⁸³ Kekkonen naplója szerint 1968-ban hiába vetette fel ismét Viborg kérdését, Breznyev nem engedett a finneknek, akik cserébe. *Soikkanen, T.: Aus einer Zwangslage* i.m. 82.

⁸⁴ Finnország története. Szerk.: Halmesvirta, A. i. m. 302.

⁸⁵ Rusi, A.: Vasemmalta ohi i.m. 65.

⁸⁶ Alpo Rusi idézi Juhani Suomit. (*Juhani Suomi: Kuningastie – Urho Kekkonen 1950–1956*. Otava, 1990. 408–409.) Rusi, A.: Vasemmalta ohi i.m. 74.

területi kérdésekben, amíg a finnek 1955-ben bele nem mentek az YYA-egyezmény 20 évvel való meghosszabbításába. Karélia kérdésében pedig már csak azért sem engedhettek a szovjetek, mert ez Kína és Japán számára is precedenst teremtett volna az ázsiai határok esetében.

A porkkalai támaszpont visszaadását, az erről szóló 1955-ös tárgyalásokat a nemzetközi szinten és Finnországban is sokan Moszkva gyengeségének tudták be. Ám Kekkonen 1956. január 11-ei beszédében erre így reagált: „Megbízható forrásból tudomásunk van arról, hogy kezdetben a szovjet kormány egyes tagjai Porkkala visszaadása ellen léptek fel éppen azért, mert Finnországban és más országban e szándékból arra a következtetésre juthatnak, hogy a Szovjetuniót gyengesége kényszerítette erre a lépésre. Ennek ellenére a szovjet kormány arra az egységes véleményre jutott, hogy Porkkala területét visszajuttatja Finnországnak.”⁸⁷

Bár Kekkonennel már 1955-ben közölték az oroszok, hogy Karélia kérdésében nem engednek, a finn kormányzat 1956 közepén mégis majdhogynem területi követelésekkel is előállt. Az esetleges finn területi követelések nem lettek volna abban az évben teljesen fantazmagórikus ötletek, hiszen szintén 1956-ban Japánnal kapcsolatban is felmerült egy hasonló – de végül hamvába holt – kezdeményezés.⁸⁸ A finn területi követelések esetleges felvetéséről a szovjet vezetők tervezett 1956-os helsinki útja előtt írt Szipka József magyar követ. A helsinki látogatás jelentősége nem volt lebecsülendő, hiszen a háború után a nagyhatalmak vezetői közül először látogatott tekintélyes államférfi a finn fővárosba. Hogy Hruscsov utazása miért maradt el, és végül miért „csak” Vorosilov elnök látogatott Finnországba, arról a magyar levéltárak érdekes adalékokkal szolgálhatnak.

Szipka szerint 1956-ban a finnek a szovjet vezetőkkel tervezett tárgyalásokon készültek felvetni határrevíziós kérdéseket. Erről szól Szipka 1956. május 21-ei jelentése. „Lebedev nagykövet elvtárrsal beszélgettem, aki elmondotta, hogy a skandináv országok; Svédország, Norvégia, Dánia, Hruscsov és Bulganyin elvtársakat meghívják látogatásra. Ugyanakkor a finnek is felvetették Lebedev elv-

⁸⁷ Kekkonen, U.: A finn külpolitika i.m. 53.

⁸⁸ Japán és a Szovjetunió 1956-ban vette fel a diplomáciai kapcsolatokat (október 19-én). Az ekkor aláírt egyik dokumentumban feltételelesen, a majdani békeszerződéshez kötve, említést tesznek a második világháború vége óta vitatott, máig rendezetlen Kuril-szigetekről. Ezek közül kettőnek az esetleges visszaadásáról is szó esik. Világtörténelmi enciklopédia. Kossuth Könyvkiadó, 1984., 460. A visszaadás azonban azóta sem történt meg. Lásd: Orosz fegyverek a Kuril-szigeteken. http://nol.hu/kulfold/orosz_fegyverek_a_kuril-szigeteken Letöltés: 2012. május 7.; Kós Péter szerint az 1956. október 19-ei tárgyaláson a Szovjetunió nem volt hajlandó Etorofut és Kunasirit visszaadni, Habomai és Sikotan visszaszolgáltatásába azonban beleegyezett – ezek közelebb vannak Japánhoz, vagyis Hokkaido szigetéhez. A japán fél ugyanakkor mind a négy sziget visszaadását követelte. Ezt a szovjetek viszont megtagadták. Dr. Kós Péter: Japán – mélyponttól a csúcsig (1945–1992). Villányi úti könyvek 3. Villányi úti Konferencia-központ és szabadegetem Alapítvány, Bp. é. n. 103.

társnak, hogy tudakolja meg, hogy Hruscsov, Bulganyin és Vorosilov elvtársak elfogadnának-e egy finnországi meghívást. (...) A meghívás kérdése elég kényes, mert igen szerencsétlen lenne nemmel válaszolni. Viszont ha elfogadnak egy finnországi meghívást és eljőnnének Finnországba, egész biztos az, hogy felvetnék Karélia kérdését, ami rendkívül kényes kérdés, különösen a jelenlegi nemzetközi helyzetben.”⁸⁹

Hogy Szipka jelentése nem volt légből kapott, azt Mikola Rezső feljegyzése is igazolja 1956. augusztus 14-én: „Ügyvivő elvtárs értékelésével egyetértünk. Figyelemre méltónak tartjuk Sagren titkárnak azt a – más jelentésében ismertetett – kijelentését, hogy a finn KÜM valamiféle tervezetet készít Vorosilov elvtárs látogatásával kapcsolatban bizonyos területi kérdésekről. Ez arra mutat, hogy valójában finn részről készülhetnek bizonyos területi követeléseket felvetni a látogatás alatt, még ha bizalmas megbeszéléseken is.”⁹⁰

Júliusban a finn szociáldemokrata, Väinö Tanner⁹¹ egy norvég lapnak nyilatkozott. Az Arbeiterbladetnek kijelentette, hogy „várható Hruscsov olyan értelmű nyilatkozata, mely szerint elítéli Sztálin Finnország felé irányuló politikáját, amely az 1939. évi téli háborúra vezetett és területi engedményeket fog tenni Finnország felé.” (Szipka József helsinki magyar követ jelentése idézi ezt 1956. július 20-án.⁹²) Szipka a finn sajtóban 1956-ban megjelent cikkekre is hivatkozott. Ezek a cikkek szintén a területi revíziót, elsősorban Viborg és környékének visszaadását vetették fel. Végül a szovjetek megoldották a kérdést: nem merték 1956 közepén megkockáztatni, hogy maga Hruscsov utazzon Finnországba. El akarták kerülni ugyanis azt, hogy nemet kelljen mondania a finn követelésekre. Ezért Vorosilov elnököt küldték. Vigyáztak rá: olyan személy ne legyen a helsinki tárgyalódelegációban, akivel határkérdésekről lehetne egyeztetni,⁹³ és ez Szipka következő jelentése szerint sikerült is.⁹⁴

⁸⁹ MOL, KÜM, finn, XIX-J-1-j; 8. d., 52. tétel. 139/szig.titk./1956; Helsinki, 1956. május 21. Tárgy: Szovjet kormány és pártvezetők skandináviai látogatása.

⁹⁰ MOL, KÜM, finn, XIX-J-1-j; 8. d., 52. tétel. 006387/sz-t./56.I. Követség. Vorosilov elvtárs finnországi látogatásának előkészületei. Mikola Rezső előadó megjegyzése. 1956. augusztus 14.

⁹¹ Finnország története. Szerk.: Halmesvirta, A. i. m. 288.

⁹² MOL, KÜM, finn, XIX-J-1-j; 8. d., 52. tétel. 176/sz.t./1956; Helsinki, 1956. július 20. Tárgy: Vorosilov elvtárs finnországi látogatásának előkészületei.

⁹³ „A delegáció összeállításánál szovjet részről ügyeltek arra, hogy az abban résztvevő személyekkel politikai tárgyalásokat ne lehessen folytatni. Ezért nem rendeltek Vorosilov elvtárs mellé a Szovjetunió külügyminisztériumának egy vezető tisztségviselőjét sem.” MOL, KÜM, finn, XIX-J-1-j; 8. d., 52. tétel. 176/sz.t./1956; Helsinki, 1956. július 20. Tárgy: Vorosilov elvtárs finnországi látogatásának előkészületei.

⁹⁴ Szipka József magyar utólag ezt írja: „A szovjet elvtársakkal folytatott beszélgetéseink alapján úgy tudjuk, hogy finn részről eddig még nem vetették fel a határkiigazítás, vagy esetleg más politikai, vagy gazdasági engedmény kérdését. Véleményem szerint ennek elsősorban az az oka, hogy a szovjet elvtársak közreműködésével elkészített finn program erre lehetőséget nem is adott, és magát a szovjet delegációt is úgy állították össze, hogy Vorosilov elvtárs kíséreté-

Moszkva ugyanis ekkor nem hagyhatta, hogy a potsdami rendezést szétzilálják, a háború utáni határokat nem lehetett módosítani (ezt a szovjet kormánylap, az *Izvesztija* is hangsúlyozta).⁹⁵ S a szovjetek szinte „megfutamodtak” a finnekkel való tárgyalások elől. Helsinki tehát nem tudta érvényesíteni akaratát. Amikor pedig a hidegháborús klíma fagyosra váltott, Helsinki azonnal reagált. Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc szovjet leverését látva⁹⁶ gyorsan váltottak: amikor 1957-ben Hruscsov és Bulganyin immár az erő pozíciójából tárgyalt Helsinkiben, már fel sem vetették a határkérdéseket a finnek.⁹⁷

Jellemző, hogy Hruscsov és Bulganyin egyáltalán Finnországba látogathatott 1957 tavaszán, hiszen a skandináv országok (Dánia, Svédország és Norvégia) mind visszavonták az 1957 tavaszára szóló meghívásukat a magyar forradalom véres leverése miatt.⁹⁸ Finnország az ENSZ-ben – ahová a szovjetek addigi ellenkezése miatt csak 1955-ben léphetett be⁹⁹ – egyetlen nyugati országgént tartózkodott attól is, hogy a szovjet beavatkozást elítélje Magyarországon.¹⁰⁰ 1956 után azonban a belső finlandizáció is megkezdődött, ami a finn belpolitika átalakulását, a szovjetbarát Kekkonen elnöki hatalmának erősödését, az öncenzúra fokozódását, a Szovjetunióval kevésbé barátságos politikusok leváltását eredményezte.¹⁰¹

Az előző évhez képest, a magyarországi szovjet erődemonstráció után Hruscsov és Bulganyin 1957-es finnországi látogatását sikerként értékelték a Kremlben – elsősorban persze Hruscsov támogatói. Anasztasz Mikojan például az SZKP KB 1957. június 24-ei plénumán azzal védte Hruscsovot a keményvonalas sztálinisták, így Molotov támadásától, hogy a finn út sikeres volt. Hogy ekkori-

ben olyan személy nem volt, akikkel ezekről a kérdésekről tárgyalhattak volna.” MOL, KÜM, finn. XIX-J-1-j; 8. d., 52. tétel. 176/2/szig.titk./1956. Helsinki, 1956. augusztus 25. Tárgy: Vorosilov elvtárs finnországi tartózkodása.

⁹⁵ MOL, KÜM, finn. XIX-J-1-j; 8. d., 52. tétel. 176/sz.t./1956; Helsinki, 1956. július 20. Tárgy: Vorosilov elvtárs finnországi látogatásának előkészületei.

⁹⁶ Kekkonen naplójába így írt 1958-ban: „Másképp tény, hogy Finnország az orosz érdekszférához tartozik, és ha a finnek nem szabnak határt [saját politikájuknak], az oroszok majd megteszik. Az orosz érdekszféra nem fog megváltozni a Szovjetunió rovására – jól emlékszünk Magyarországnak sorsára.” *Halmesvirta, A.: Finlandizálás i.m. 5.*

⁹⁷ „Konkrét területi, vagy egyéb politikai kérdésekről nem lesz tárgyalás, de lesz közös nyilatkozat a Szovjetunió és a skandináv országok békés egymás mellett éléssel kapcsolatban, aminek főleg Finnország és Szovjetunió viszonylatában nagy jelentőséget kell tulajdonítani, de a látogatás magába véve nagy jelentőségű, mely elé nagy várakozással tekintenek.” Mindezt Szipka József követ írja. MOL, KÜM, finn. XIX-J-1-j; 8. d., 52. tétel. 50/szig.titk./1957. Helsinki, 1957. május 21. Tárgy: Bulganyin és Hruscsov elvtársak finnországi látogatása.

⁹⁸ John P. C. Matthews: *Explosion: The Hungarian Revolution Of 1956.* Hipocrene Books, 2007. 544.

⁹⁹ Finnország története. Szerk.: Halmesvirta, A. i.m. 302.

¹⁰⁰ Uo. 303.

¹⁰¹ Uo. 304–305.

ban milyen hangnemben tárgyalt a Szovjetunió Észak-Európa országaival, azt mi sem bizonyítja jobban, mint Mikojan másik megjegyzése: eszerint Norvégiával sokat vitatkoztak a szovjetek a magyar '56 miatt. Ezért írtak egy levelet a norvégoknak, hogy ha sokat akadékoskodnak, és beavatkoznak mások ügyeibe, akkor „letörlik őket a föld színéről”, és ez állítólag Mikojan szerint már „jó ötletnek bizonyult”.¹⁰²

Amikor észlelték a finnországi szovjetellenes, jobboldali irányzatok megerősödését, Moszkva majdnem hasonló modorban üzent Helsinkinek is. Hruscsov az 1962-es finn elnökválasztás előtt így fenyegetőzött Kekkonennek: „Eddig a Szovjetunió nem avatkozott bele a finn belügyekbe, csak gondoskodott a barátságos viszonyról. Azok, akik az elnök úr ellen fognak szavazni, azok az orosz barátság ellen is szavaznak.”¹⁰³ A szovjetek ekkori kemény fellépése összefügghetett az 1961-ben kiéleződő berlini válsággal is, de alapvetően a finlandizáció belsővé válását – és a Kekkonenbe vetett szovjet bizalmat – jelezték a hatvanas évek elején.

A belső finlandizáció egyik mélypontját a szociáldemokrata finn miniszterelnök megbuktatása jelentette. Fagerholm kormányát alighanem éppen Moszkva nyomására lehetetlenítették el az agrárpártiak Helsinkiben – az agrárpárti elnök, Urho Kekkonen feltehető irányításával – 1958-ban. Ezt nevezik az „éjszakai fagyok” krízisének: 1957–59 között teljesen nyilvánvalóvá vált a szovjet beavatkozás a finn belpolitikába, majd az 1961-es úgynevezett „jegyzékválság” során újra megnyilvánult Moszkva „aktivitása”. Mind az 1958-as, mind az 1961-es válság mindazonáltal összefüggött Nyugat-Berlin kérdéskörével is.

Az „éjszakai fagyok” azután következtek be, amikor Fagerholm megalakította harmadik kormányát 1958. augusztus 29-én. Kétharmados többsége ellenére nagyon gyorsan megbukott ez a koalíció. A szovjetek ugyanis tartottak attól, hogy az Agrárpártot Kekkonen ellen mozgósítják, és így változás történne a finn külpolitikában. A nemzetközi szintéren pedig a nyugatnémeteknek az NDK-ra esetlegesen gyakorolt nyomásától félték. Novemberben Hruscsov követelte a megszálló erők kivonását Nyugat-Berlinből.¹⁰⁴ A Fagerholm-kormány helyzetét Moszkva először azzal nehezítette, hogy elhalasztotta a tárgyalásokat a Saimaacsatorna bérbeadásáról.¹⁰⁵ Közben kereskedelmi korlátozásokat is életbe léptettek, majd propagandaháborút indítottak Fagerholmék ellen Moszkvából. Lebegyev szovjet nagykövet hamarosan visszatért a Szovjetunióba, szabadságra hívták vissza Jutikkala és Pirinen szerint.¹⁰⁶ Decemberben az erős szovjet nyo-

¹⁰² Az esetről dokumentumot közöl: *Csaba Békés, Malcolm Byrne: The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents.* 2002. 530–531.

¹⁰³ *Halmesvirta, A.: Finlandizálás i.m. 7.*

¹⁰⁴ *Jussila et al.: From Grand Duchy i. m. 276.*

¹⁰⁵ Uo. 277.

¹⁰⁶ *Jutikkala, E. – Pirinen, K.: Finnország történelme i.m. 360.*

más hatására az agrárpárti miniszterek kezdtek lemondani. Elsőként a külügyminiszter, Virolainen távozott a kabinetből. Végül pedig az egész kormány kénytelen volt távozni. Fagerholm bukása után az agrárpárti Kekkonen elnököt 1959 januárjában Leningrádba hívták meg, Hruscsov ezzel akarta demonstrálni, hogy a válságon túljutottak.¹⁰⁷

A következő nagy finn–szovjet diplomáciai krízis, a „jegyzékválság” megint egy berlini problémakör világpolitikai hullámverése közepette bontakozott ki. Kekkonen egyesült államokbeli látogatása közben, 1961. október 30-án a szovjet kormány jegyzéket intézett a moszkvai finn nagykövetséghez.¹⁰⁸ Ugyanezen a napon Novaja Zemlján egy 50 megatonnás nukleáris töltetet robbantottak fel Hruscsovék.¹⁰⁹ A finnekhez intézett jegyzékben katonai konzultációkat kezdeményezett ekkor a Szovjetunió a szovjet–finn YYA-egyezmény 2. pontja alapján.¹¹⁰ Az egyezmény második pontja egy az 1. pontban részletezett külső támadás veszélye esetén írta elő a konzultációt. Az első pontban pedig a Finnországot vagy a finn területeken át a Szovjetuniót célzó, Németország vagy valamelyik szövetségese általi támadásról esik szó.¹¹¹ (Ez burkoltan akár a NATO-ra is megfeleltethető lett volna 1961-ben, és persze már 1948-ban sem csak a német fenyegetésről volt szó valójában.)

Mindez a finn elnökválasztási kampány idején történt, a szovjet befolyást ekkor igyekezett minél nyomatékosabban érzékeltetni Moszkva. (Hruscsov már 1960-ban nyilvánosan hangoztatta, hogy Kekkonen újraválasztását szeretnék Moszkvában.¹¹²) A jegyzék a konzultációt azzal indokolta, hogy a nyugatnémet Bundeswehr ereje növekszik a Balti-térségben. Kekkonen gyorsan Novoszibirszkbe utazott, egyeztetett a szovjet vezetőkkel, majd a krízis megoldójaként tüntette fel magát, akinek sikerült elkerülnie a szovjet beavatkozást, azaz a katonai konzultációt. A feszült légkörben a fő ellenfél, Olavi Honka – aki mögött a Kekkonen-ellenes tábor döntő része felsorakozott addigra – visszalépett az elnökválasztástól. (A Honkát támogató koalíció ugyanis a krízis során bomlásnak indult.¹¹³) Így Kekkonen feloszlatta a parlamentet, majd megnyerte a szavazást a szociáldemokrata Rafael Paasioval szemben. Robert Maude szerint mindezzel kapcsolatban utólag sokan azt gondolják, hogy Kekkonen maga rendezte a konfliktust, hogy újraválasztását biztosítsa.¹¹⁴ A jegyzékválság nyomán terjedt el

¹⁰⁷ Jussila et al.: *From Grand Duchy* i.m., 277.

¹⁰⁸ Maude, G.: *Historical Dictionary* i.m. 166.

¹⁰⁹ Jussila et al.: *From Grand Duchy* i.m. 279.

¹¹⁰ Maude, G.: *Historical Dictionary* i.m. 166.

¹¹¹ Singleton, F.: *A Short History* i.m. 190. (Singleton közli a szerződés szövegét.)

¹¹² Jussila et al.: *From Grand Duchy* i.m. 279.

¹¹³ Jutikkala, E. – Pirinen, K.: *Finnország történelme* i.m. 361.

¹¹⁴ Maude, G.: *Historical Dictionary* i.m. 166.

Jussiláék szerint a finlandizáció kifejezés is a nyugati világban.¹¹⁵ Az sem véletlen, hogy német nyelvterületen alakult ki ez a fogalom, hiszen 1961-ben megint kiéleződött a berlini helyzet, ekkor kezdték meg a berlini fal építését is.

A szovjet befolyásgyakorlás nemcsak a két diplomáciai válság idején vált nyilvánvalóvá. Väinö Tanner, a szovjetek által háborús bűnösnek tartott politikus megválasztása a finn szociáldemokrata párt élére is aggasztotta Moszkvát az ötvenes évek végén.¹¹⁶ Kekkonen ezután a szovjetek támogatásával bomlasztotta a szociáldemokratákat: a párt balszéléről kivált a képviselők egy csoportja, amely új pártot alapított.¹¹⁷ Tanner végül távozott a szociáldemokrata pártvezéri tisztségéből, és Rafael Paasio, az új vezető „balra nyitott”. Évekkel később – immár 1966-ban – a kormányba meghívták az SKDL-t, amelyet „népi demokratikus” irányzatú „pártszövetségfélének”, ernyőszervezetnek mondhatnánk. A szociáldemokrata vezetésű kormányba – Paasioék már Moszkva számára is szalonképesnek voltak¹¹⁸ – végül az SKDL egy nem-kommunista és két kommunista tagja került be.¹¹⁹

A Saimaa-csatorna kérdése

Kekkonen a hatvanas években tovább erősítette a szovjetbarát vonalat, és újrakezdte a Saimaa-csatorna bérbeadásáról szóló tárgyalásokat 1960-ban.¹²⁰

A csatorna a Finn-öböl és a kelet-finnországi Saimaa-tórendszer között húzódik – írja erről egy korabeli magyar diplomáciai irat, hozzátéve: „A finnek építették a II. világháború előtt. Célja az volt, hogy bekapcsolják a Balti-tenger vérkeringésébe Finnországnak ezt az általában szegény, elmaradott, viszont fában igen gazdag területét. A II. világháború után e terület jelentős része is szovjet birtok lett. Paasikivi idejében vetődött fel az a gondolat, hogy szükség lenne a csatornának a Szovjetunióhoz tartozó részére is, miután a Saimaa-tórendszer vidékét alig köti össze vízi út Finnország egyéb területeivel, tengeri kijárata pedig a Szovjetunión keresztül létesíthető a leggazdaságosabban, a meglévő, a XIX. században kiépített csatorna fejlesztésével. A vízi szállítás amúgy is lényegesen olcsóbb, a csatorna karbantartása kevésbé költséges, mint a szárazföldi közlekedés és útkarbantartás, különösen az erdővidéken, ahol a fa szállítása a legnagyobb problémát jelenti.”¹²¹

¹¹⁵ Jussila et al.: From Grand Duchy i.m. 287.

¹¹⁶ Jutikkala, E. – Pirinen, K.: Finnország történelme i.m. 359–360.

¹¹⁷ Jussila et al.: From Grand Duchy i. m. 270. és Jutikkala, E. – Pirinen, K.: Finnország történelme i.m. 359.

¹¹⁸ Jutikkala, E. – Pirinen, K.: Finnország történelme i.m. 361–362.

¹¹⁹ Singleton, F.: A Short History i.m. 148.

¹²⁰ Jussila et al.: From Grand Duchy i m. 279.

¹²¹ MOL, KÜM, finn, XIX-J-1-j; 13. d. – 296/962 szig. titk. Irat olvashatatlan aláírással (talán Ágoston az aláíró). Helsinki, 1962. szeptember 4. Tárgy: A Saimaa csatorna megállapodás.

A Saimaa-csatornát már 1844 és 1856 között megépítették, és Romsics Ignác szerint ez a délkeleti tengerpartot az ország belsejével összekötő létesítmény az egyik legfontosabb vízi kereskedelmi útvonallá vált.¹²² E csatornáról tehát már az 1950-es években is tárgyaltak, de majdnem tíz évig tartott, amíg létrejött az erről szóló egyezmény. Urho Kekkonen már az 1953-as „kiszivárogtató” interjújában – akkor éppen frissen megbukott miniszterelnökként – kitért a Saimaa-csatorna ügyére.¹²³ Elsőként a Lebegyev szovjet nagykövettel folytatott megbeszélésén vetődött fel az ügy 1953-ban – egy 1961-es magyar diplomáciai irat szerint, amely hozzáteszi: Moszkva a finn közvéleményt akarja befolyásolni, és békepolitikáját hangsúlyozni Porkkala visszaadásával, illetve a Saimaa-csatorna bérbeadásával, egyszersmind az amerikai külföldi bázisok kiépítésére irányuló törekvésekkel szemben világpolitikai jelentősége is volt a szovjet lépésnek.¹²⁴

A Saimaa-csatorna ügye 1955 őszén is felmerült a diplomáciai tárgyalásokon. Paasikivi akkori elnök szeptemberi moszkvai látogatása idején Kekkonen miniszterelnök felvetette ezt az ügyet, egyfajta „hídfoállást” próbálva kiépíteni Karélia visszaszerzésére – Alpo Rusi szerint. Akkor azonban a kérdés gyorsan lekerült a napirendről. A Kekkonen és Hruscsov, az SZKP első titkára közötti megbeszélés nyomán ugyanis körvonalaződött egy kompromisszum, miszerint a Szovjetunió 1955-ben Porkkala támaszpontját adja vissza Finnországnak, továbbá engedi Helsinkibe belépését az Északi Tanácsba és az ENSZ-be, cserében pedig a finnek meghosszabbítják húsz évvel az YYA-egyezményt.¹²⁵

Amikor 1956-ban felerősödtek a finn területi revíziós törekvések, a finn tengerészunió tanácskozásán felvetődött Karélia és a Saimaa-csatorna visszaadásának követelése egy magyar diplomáciai irat szerint.¹²⁶ A közhangulatban tehát „benne volt” a csatorna-kérdés, de 1956-ban nyilvánvalóvá vált, hogy a területi revíziót szovjet részről elutasítják. A túlzott szovjetbarátsággal nem vádolható második és harmadik Fagerholm-kormány nem erőltette a csatorna visszaadását,

¹²² Romsics I.: *Suomi titkai* i m. 125–126.

¹²³ MOL, KÜM, finn, XIX-J-1-j; 13. doboz. XX-202. tétel Pénzügyi kérdések. 616. Titkos. 1953.; Helsinki, 1953, dec. 12. Tárgy: Kekkonen volt miniszterelnök nyilatkozata, Lebegyev, szovjet követtel lefolyt tárgyalásokról.

¹²⁴ MOL, KÜM, finn, XIX-J-1-j; 13. d.; 24/szt. 1961; Helsinki, 1961. jan. 9. Tárgy: A Saimaa-csatorna kérdése.

¹²⁵ Rusi idézi: *Juhani Suomi*: Kuningastie – Urho Kekkonen 1950–1956. Otava, 1990, 408–409. Rusi, A.: *Vasemmalta ohi* i.m. 66.

¹²⁶ „A tengerészunió kongresszusán pl. a következő határozatot hozták: A Szovjetunióban most meggyőződtek arról, hogy az ún. sztálini korszakban csak igazságtalanság történt. Lenin idején mindig tiszteletben tartották Finnország területi jogait és most minden bizonnyal megállapították, hogy a sztálini korszak hódítási politikája ellentmond a szocialista elveknek. Ezért most a szovjet kormánynak be kellene bizonyítani, hogy Karelia és a Saimaa csatorna visszaadásán keresztül segíteni akarja a finn gazdasági életet.” Szipka József jelentése. MOL, KÜM, finn. XIX-J-1-j; 8. d., 52. tétel. 176/sz.t./1956; Helsinki, 1956. július 20. Tárgy: Vorosilov elvtárs finnországi látogatásának előkészületei.

Moszkva pedig az „éjszakai fagyok” krízise idején, a diplomáciai kapcsolatok mélypontra jutásakor, Fagerholm megbuktatása végett sem akart gesztusokat tenni, halogatta a tárgyalást.¹²⁷ A Moszkvához lojálisabb Kekkonen viszont – miután stabilizálta (a szovjetek érdekeinek megfelelően) belpolitikai pozícióit – 1962-ben elérte, hogy az akkor megkötött Saimaa-csatornaegyezmény szerint voltaképpen Finnország használhassa a Szovjetunió bizonyos területeit. A keleti finn régiók, amelyeket a Saimaa-csatorna révén bekapcsoltak így a nemzetközi vérkeringésbe is, az Agrárpárt választói bázisát adták, ezáltal Kekkonen elnököt segítették a kampányokban – magyar diplomáciai iratok tanúsága szerint ezt tudták Moszkvában is.¹²⁸ A csatornáról szóló egyezményt a finn jobboldal hevesen támadta, és a parlamenti és sajtóvitában az Agrárpárt mellé a kommunisták sorakoztak fel ebben az időben – egy magyar diplomáciai jelentés szerint.¹²⁹ Moszkva így Kekkonent támogatta választási kampányaiban a csatorna bérbeadásával, s befolyásolni próbálta a finn választásokat. Moszkva tehát még a hatvanas években is kész volt komoly gesztusokat tenni a finneknek, ha azok hozzá lojális álláspontot képviseltek.

Rinna Kullaa szerint Hruscsov megpróbálta 1956 után a „szovjet blokkot” átkiabálni: a direkt szovjet befolyás alatt álló kelet-európai országokban nem engedte meg a rendszer felbomlását, de igyekezett üzeni Finnországnak és Jugoszláviának. Egy ideig, 1955–56 során úgy tűnt, a jugoszláv különutas politikát tolerálja Moszkva, 1956 októbere után azonban megint keményedett a szovjet álláspont. Moszkvában nehezebben tűrték az ismét önállósodó jugoszláv politikát. Kullaa szerint sem Helsinkit, sem Belgrádot nem tudta Hruscsov a szovjet rendszerbe integrálni,¹³⁰ s közben egyre nőttek a keményvonalasok miatt a belső nehézségei. Ezért próbált meg Moszkva gazdasági szankciókat alkalmazni mind Finnországgal, mind Jugoszláviával szemben 1956 után. Ám a hatvanas évek elején megint a mézesmadzag politikájához tértek vissza, de úgy, hogy közben a befolyása tovább erősödjön Finnországban. Kekkonennek így 1962-ben sikerül áttörést elérnie a Saimaa-csatorna ügyében, éppen akkor, amikor Belgrád nagyobb hitelt kap a Szovjetuniótól egy alumínium-üzem építésére.¹³¹

A Saimaa-csatorna bérbeadásáról 1962. szeptember 27-én írták alá a megállapodást. A csatorna szovjet szakaszát ötven évre, 2013-ig kapta bérbe Finnország. 1963-ban mindkét ország ratifikálta a szerződést. 1968-ra készült el a ki-

¹²⁷ MOL, KÜM, finn, XIX-J-1-j; 13. d.; 24/szt. 1961; Helsinki, 1961. jan. 9. Tárgy: A Saimaa-csatorna kérdése, ill. *Jussila et al.*: From Grand Duchy i. m. 277.

¹²⁸ MOL, KÜM, finn, XIX-J-1-j; 13. d.; 24/szt. 1961; Helsinki, 1961. jan. 9. Tárgy: A Saimaa-csatorna kérdése.

¹²⁹ MOL, KÜM, finn, XIX-J-1-j; 13. d. – 296/962 szig.titk. Irat olvashatatlan aláírással (talán Ágoston az aláíró). Helsinki, 1962. szeptember 4. Tárgy: A Saimaa csatorna megállapodás.

¹³⁰ Kullaa, R.: Non-Alignment i. m. 142.

¹³¹ Uo. 147. (A Helsinki elleni szovjet szankció sikeres volt: 1958/59-re megbukott Fagerholm kormánya.)

bővített létesítmény.¹³² 2010. május 27-én új egyezményt írtak alá, ezt Moszkva 2011. november 16-án ratifikálta, Medvegyev elnök pedig négy nap múlva, november 20-án írta alá az erről szóló orosz törvényt.¹³³

A Saimaa-csatorna és a megíúsult határrevízió

Két szovjet–finn háború után a Viborg környéki területek sorsa szovjet nemzetbiztonsági és finn gazdasági szempontból is rendezetté vált. Egy kis ország politikai elitje így használhatta ki egy szuperhatalom árnyékában a rendelkezésre álló mozgásteret. Közben a finn gazdaságpolitika hatalmas piacokat biztosított a szocialista táboron belül magának, és fenntartotta a nyugati orientációt is az EFTA-hoz való csatlakozással, megnyitva az utat a páratlan ütemű finn gazdasági fejlődés előtt. A Saimaa-csatorna ügye összekapcsolódik a hamvába holt 1956-os finn határrevíziós kísérlettel és néhány korábbi próbálkozással is, hiszen olyan terület sorsát rendezte gazdasági eszközökkel, amelyek revíziója konfliktusokat generált volna más országok vonatkozásában. Moszkva 1945, azaz Potsdam óta nem engedhette meg, hogy a határait kétségbe vonják, és ezen még a Szovjetunió szétesése sem változtatott.¹³⁴ Ezt a finn politika – ha teljesen nem is nyugodott bele – 1956 után elfogadta, s igyekezett gazdaságilag minél előnyösebb pozíciókat biztosítani magának. A Saimaa-csatornát pedig továbbra is bérbe veheti Finnország, a 2011 meghosszabbított egyezmény révén.

¹³² Сайменский канал. <http://karelkurs.narod.ru/files/saima.en.html> Letöltés: 2012. május 1.

¹³³ Д. Медведев подписал закон о ратификации договора об аренде Сайменского канала. <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/20111120112104.shtml> Letöltés: 2012. május 1.

¹³⁴ Az európai határok megváltoztathatatlansága nem jelenti azt, hogy egyes államalakulatok ne estek volna szét 1989 után. Csehszlovákia, Jugoszlávia és a Szovjetunió feldarabolódása után is megfigyelhető azonban, hogy a korábbi tagköztársaságok határainak megváltoztathatatlansága fontos szempont maradt. Koszovó kiválása Szerbiából és Dél-Oszétia helyzete Grúziában szintén felfogható korábbi tartományi-tagköztársasági határok megőrzésének, ám e két entitás helyzete bonyolultabb kérdéseket vet fel.

MELLÉKLETEK

A Saimaa-csatorna térképen

(A csatorna Finnország délkeleti részét, a finn tövidéket kapcsolja össze a Balti-tengerrel, Viborg kikötőjénél)

Forrás: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Saimaakanal.svg> (openstreetmap.org)

Karélia és a „karéliei kérdés”

(Színesek azok a területek, amelyeket a Szovjetunió elfoglalt 1944-ben, s amelyek a szűkebb „Karéliánál” több térséget érintenek. A Karéliei-földsoros – ahol a Saimaa-csatorna is található – a Ladoga-tó és a Finn-öböl – Gulf of Finland – közötti régió.)

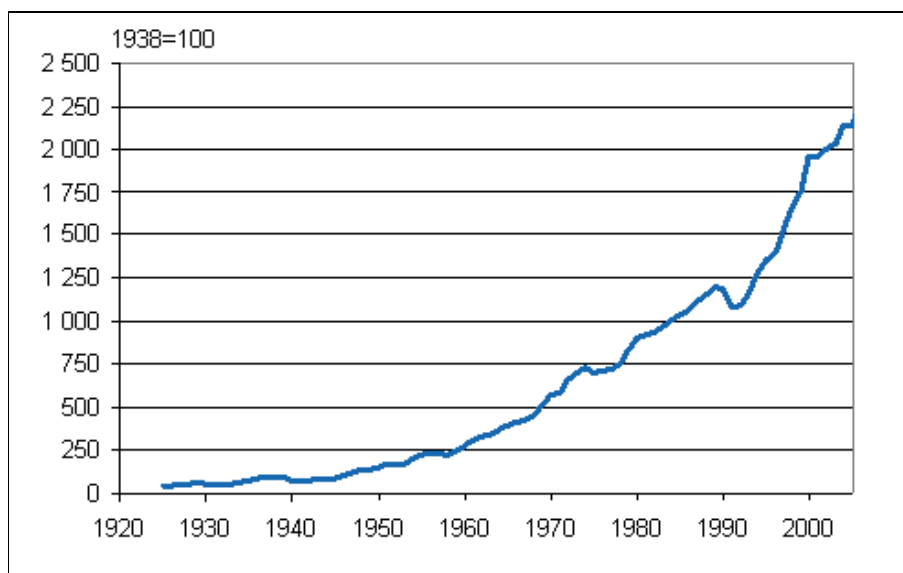
Forrás:

http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/28/Finnish_areas_ceded_in_1944.png

A Karéliei-földsoros és Viborg térképe

Forrás: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Karelian_Isthmus_RUS.png?uselang=ru

A finn ipari termelés volumenindexe 1925–2006 (1938=100)

Forrás: http://www.stat.fi/tup/suomi90/toukokuu_en.html